

I.A. Зязюн, Г.М. Сагач

*Краса
педагошійної
дії*

1997

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

І.А. ЗЯЗЮН, Г.М. САГАЧ

КРАСА
ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ

*Затверджено Міністерством освіти України як
навчальний посібник для вчителів, аспірантів, студентів
середніх та вищих навчальних закладів*

Київ 1997

Зязюн І.А., Сагач Г.М. КРАСА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІІ: Навчальний посібник для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навчальних закладів.— К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997.— 302 с.

Навчальний посібник "Краса педагогічної дії" присвячений актуальним проблемам інтелектуального, морально-духовного, естетичного становлення особистості вчителя нової України, вчителя-майстра педагогічної дії, покликаного утверджувати своїм словом людське в душі, зокрема й засобами театральної педагогіки та ораторського мистецтва.

Для вчителя, аспірантів, студентів середніх та вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, які школяться проблемами підвищення професійної майстерності в ім'я Істини, Добри, Краси, а також усіх тих, хто сповідує інші духовні ідеали Віри, Надії, Любові, Софіїності.

Робота виконана в Інституті педагогіки і психології професійної освіти АПН України, рекомендована до друку рішенням Вченої ради від 18.09.1997 р. (протокол №8).

Рукописні: докт. психол. н., акад. АПН України В.О. Молико; докт. пед. н. Б.О. Федоришин; докт. філолог. н., проф. Г.Р. Семенчук.

АВТОРИ ВИСЛОВЛЮЮТЬ ШИРУ ПОДЯКУ
ПРОФЕСОРУ, РЕКТОРУ УКРАЇНСЬКО-ФІНСЬКОГО ІНСТИТУTU
МЕНЕДЖМЕНТУ І БІЗНЕСУ
І.І. ТИМОШЕНКУ
ЗА ПІДПРИМКУ ЦОГО ВИДАННЯ

ISBN 5-7763-8583-0

© Українсько-фінський інститут
менеджменту і бізнесу
© І. А. Зязюн, Г.М. Сагач

Нашим батькам —
з любов'ю
та сердечною вдячністю.

Автори

Вступне слово

"Сила далає силу, краса переносить утеху"
(Лопе де Вега)

Щ

ласмиця Краси тривожить людство протягом віків, тисячоліть, залишаючись "рятів в собі", в якій ховається Тасманий життя.

Різні народи у різні епохи по-різному відповідали на питання: що таке краса? Називали лише найбільш типові: від угілітарного підходу корисності (шумери та інші), через чисельні концепції, які визначають красу як творення життя, як джерело його благ (Давній Спінет), як вселенську гармонію, красу світобудови (Давнія Греція), як "гармонію і число" (Піфагор), як "динамічний, рухомий стан вогню — краси" (Геракліт), як "гармонійну єдність вогню, повітря, води й землі, об'єднаних любов'ю" (Емпедокл), як "мир у насолоді" (Демокріт), як естетично-духовну ідею доцільного, підходящого, корисного, приемного блага (Платон), як розмір, співвірність, миру, порядок (Аристотель), як Божественний дар (Фома Аквінський, Тертуліан, Франциск Ассизький), як "витончене", "красу суспільного життя" (Буало), як "органічну властивість природи" (Вольтер, Аідро), як "об'єкт пезаціковленого ставлення" (Кант), "Абсолютну ідею" (Гегель), "прекрасне — це життя" (М.Г. Чернишевський) тощо, до розуміння краси, прекрасного, джерелом яких виступає душа людини (Т.Ліппас, Ш.Лало, Е. Мейман) та ін.

Неможливо назвати усі естетичні чи філософсько-естетичні концепції Краси, але нам найбільше імпонує органічна єдність Істини, Добри, Краси, яку сформулювали

в Давній Греції як величний синтез абсолютних цінностей людства. Краса синкретично уособлює в собі істинність [об'єктивність (добро), бо є сама добром, благом], що можна проілюструвати такими мудрими афоризмами письменників та мислителів різних народів: "Краса всюди величина бажана гостя" (Гете), "Прекрасне — божественне, величне, людяне" (Жуффруа), "Прекрасне полонить завжди" (Кіттс), "Поряд з красою розум і серце завжди справляють враження бідних родичів" (Етьєн Рей), "Краса є не що інше як обіцянка щастя" (Стендаль).

Отже, в цілому можна говорити про Красу, прекрасне як про позитивну загальнолюдську цінність, як сферу свободи духу людини, як історичний продукт, як вузлову естетичну категорію, яка олюднює людину через засоби мистецтва, пробуджує в ній "божественну іскру" творчості, бажання творити за законами краси в ім'я безсмертя.

... Книга, яку Ви тримаєте в руках, шановний читачу, має назву "Краса педагогічної дії". Отже, в ній йдеться про естетичні категорії таких важливих сфер творчості, як театральна педагогіка, педагогічна риторика, породжені в надрах класичної педагогіки та риторики в кінці ХХ ст.

Автори даної роботи мають честь разом з колегами розробляти ці іноваційні напрямки науково-теоретичної та практичної сфер реформованої освіти на порозі третього тисячоліття.

Вчитель, його майстерність, його талант — невичерпне джерело багатства народу, який прағне до інтелектуальної, етико-естетичної культури в часи усіляких потрясень та негараздів.

Осмислити в єдиності естетичний тезаурус: краса педагогічної дії, краса ораторської дії вчителя-майстра, вчителя-оратора — це непросте завдання спонукало авторів книги поділитися своїми багатолітніми спостереженнями й деякими висновками з тими, хто сповідує ідеали Істини, Добра, Краси.

Ми не претендуємо на завершеність у розкритті поставлених питань і проблем: будемо щасливі розбудити творчу думку нових поколінь дослідників, яким нагадуємо мудрі слова Уітмена: "Друже мій, це не книга, торкаючись її, ти доторкуєшся до людини".

М.Т. Рильський

Краса! Згинуть її — це отже погано! /
Схилю її, коли, сплю її, сіро, /
І пакувуйши там гай ником і лобить, /
Де подіб, як оно, розфлангою візу, /
Де кріль металіти одна-єдна мати /
Зорить розфітому, засплюючи зору, /
Де ранить бліскітка сефає скім жін, /
Де слоди радості лашатися з підкою!

Псевдоетичні аспекти культури і культурного розвитку людини

§1. Культура і людина в умовах соцально-економічного розвитку суспільства

В усі часи розвитку людської цивілізації проблеми культури мали першочергове, по суті, провідне значення. Передусім тому, що культура завжди була могутнім фактором соціального розвитку. Вона завжди відбивала якісну характеристику суспільного життя, уособлювала в собі специфічний спосіб розвитку людської життєдіяльності, зафіксований в результатах діяльності, в системі соціальних норм і закладів. Зауважимо, що основне в змісті культури — не речі, а людина, суспільство. Усі різноманітні види культури — культура виробництва, культура управління, політична культура, художня культура, культура міжособистісних відносин, екологічна культура, риторична культура тощо — утворюють єдине ціле як форми існування і розвитку людської природи, а отже, і суспільства. Культура пронизує всі напрямки людської життєдіяльності — від основ матеріального виробництва і людських потреб до найвеличніших виявів людської творчості. Вона впливає на всі сфери суспільної та індивідуальної життєдіяльності — працю, побут, дозвілля, мислення, практичну діяльність, етику і етикет, красномовство тощо.

Культура набуває соціального впливу передусім в якості необхідного аспекту діяльності суспільної людини. Вона ґрунтуються на суспільних засадах і передбачає організацію сумісної діяльності людей, а отже, регулювання цієї діяльності певними правилами, нормами, акумульованими в традиціях, знакових і символічних системах тощо. Зміст культури впливає не лише на темпи діяльності,

прискорюючи чи уповільнюючи їх, але й визначає її змістовне цілеспрямування. Думки, погляди, рішення, які зумовлюють різні сфери суспільної практики, підтримуються логікою культури.

Роль і місце культури в діяльності людини можна зрозуміти лише на основі уявлень про те, що діяльність виконує функції відтворення. Існує простий, інтенсивний і деструктивний типи відтворення суспільства. Для першого характерні інертність та байдужість суб'єкта відтворення до якісних і кількісних змін, потреба локалізувати потік інновацій передусім у сфері умов діяльності та новітніх засобів їх реалізації, у сфері вироблення нових шляхів та їх досягнення. Такий тип відтворення характеризується консерватизмом, прагненням суб'єкта відтворення не стиски підвищувати ефективність результатів своєї діяльності, скільки зберігати незмінною успадковану систему відношень. Цьому типові відтворення не чужий і розвиток, виникнення більш досконалого відтворення. Однак його зародки підпорядковані застою і виступають його побічним продуктом.

На певному етапі історичного розвитку визначеній цивілізації, держави, народу панівним стає інтенсивний тип відтворення. Для нього характерна спрямованість суб'єкта на підвищення ефективності результатів своєї діяльності, що органічно пов'язано з прагненням до якісних зрушень усіх параметрів суспільного відтворення. Різко зростає необхідність інновацій у сфері засобів, а потім і цілей виробництва. Планування цього типу відтворення не знищує простого, але пісніть його на задній план. Реальній відтворювальний процес в різних суспільствах може реалізуватись у вигляді проміжного варіанту як поєднання двох типів відтворення.

Для деструктивного типу відтворення характерна недостатня здатність суб'єкта в силу тих чи інших причин долати внутрішні і зовнішні суперечності, обмежувати потік деструктивних інновацій, забезпечувати інновації конструктивні, зберігати параметри простого суспільного відтворення, утримувати на мінімальному для даного суспільства рівні ефективність виробництва. Він характеризується занепадом культури, нездатністю знаходити ефективні засоби і шляхи для стабілізації ситуації. Цей тип відтворення відрізняється від розглядуваних тим, що наколи не виступає позитивною цінністю.

Суб'єкти простого і інтенсивного відтворення мають специфічні орієнтації, цілі, цінності і потреби. Відмінність між суб'єктами цих типів відтворення настільки суттєва, що відбуваються якісні зміни місця і ролі культури у відтворюальному процесі. Якщо суб'єкт простого суспільного відтворення свою життєдіяльність підпорядковує заходам збереження усталених умов, засобів і цілей діяльності в їхній незмінності, то суб'єкт інтенсивного відтворення бачить світ своєї діяльності постійно змінним, динамічним. Він здатний вирішувати свої проблеми на всіх рівнях, постійно поліпшуючи умови, удосконалюючи засоби і, нарешті, формуючи більш глибокі і грунтовні цілі відтворення.

Соціальні групи, співтовариства, нації, особи виступають реальними суб'єктами суспільного відтворення, відбуваючи складний і суперечливий шлях свого розвитку. Звідси виникає проблема вивчення конкретно-історичного зв'язку людини, соціальних прошарків і груп з типами відтворення.

Культура як необхідний елемент суспільного відтворення і одночасно важливіша з характеристик суб'єкта діяльності, розвивається в єдності з відтворюальним процесом в цілому в усій його історичній конкретності. При переході від простого відтворення до інтенсивного типу культури якісно змінюється.

Просте відтворення співвідноситься з культурою панування домашнього виробництва і сільськогосподарської праці. У цій культурі суб'єкт відтворення нащлений на незмінність масштабів відтворення, на максимальну адаптацію до природних ритмів, які диктують умови доурбанизованого землеробства. Для цієї культури характерні уявлення про залежність навколошнього середовища від зовнішніх сил, переконання, що вона не може змінюватись людиною, бо не людиною створена. В культурах цих типів навіть активність самої людини розглядається як результат, детермінований позалюдськими антропоморфними силами.

З інтенсивним типом відтворення пов'язаний якісно новий тип культури. На відміну від суб'єкта простого відтворення, орієнтованого на адаптацію до заданих, існуючих ритмів, на систему незмінних смислів, суб'єкт динамічного типу культури нащлений на удосконалення самого себе в єдності з удосконаленням людського світу, уже існуючого, створеного всією попередньою людською

активністю. Людина в такому типі культури удосконалює те, що раніше організоване, переосмислює те, що раніше осмислене, перебудовує самі ритми навколошнього середовища. Тим самим суб'єкт інтенсивного типу відтворення повинен володіти здатністю концентрувати для вирішення відповідної проблеми все необхідне багатство нагромадженої культури, осмислити її і переосмислити, щоб формувати нові ідеї, культурні інновації. Світ уже не аналізується як певна заданість, а виступає результатом відповідальної, напруженої відтворюальної діяльності людини.

Аналізуючи культурні передумови науково-технічного прогресу, слід враховувати історичні культурні традиції, надзвичайно стійкі навіть тоді, коли змінені або знищені економічні і соціальні умови, зумовлюючі формування традиційних норм, звичаїв, ціннісних уявлень, стилю життя.

Історично усталені відношення людини до власної виробничої діяльності в Україні формувались в умовах простого відтворення, переваги сільськогосподарської праці. В зв'язку з цим у населення, більшість якого донедавна складало селянство, переважало прагнення адаптуватися до природних умов, до постійної зміни незалежних від людини річних циклів, до зміни власних біологічних ритмів. Зміна потреб, якщо і відбувалась, носила переважно екстенсивний, ніж інтенсивний характер.

Це створене в допромислову епоху уяслення перевісилось потім на промислове виробництво. Останнє уможливлювало ефективність на цій культурній основі лише тоді, коли промисловість розвивалась переважно на вже існуючих зразках і типах технологій, організації, запущення в обіг нових мас людей, переважно з сільської місцевості, та природних ресурсів. В зв'язку з цим впродовж певного часу у частині людей зберігалася ілюзія, що до ритмів промислового виробництва можна ставитись так, як і до природних ритмів, тобто як до зовні заданої людині умови, що не вимагало докорінної зміни їхніх ціннісних орієнтацій і уявлень. Ці культурні стереотипи були переважальними.

Прагнення адаптуватися до заданих зовні ритмів — і природних, і виробничих — сприяло прилученню мільйонів людей до нових ритмів праці, до індустріалізації, до міського життя. Але воно мало і суттєві недоліки, несло в собі внутрішню обмеженість. Панівне прагнення адаптуватися до існуючих умов середовища, включаючи виробни-

че, до умов життя в сучасному місті вносило у виробництво і урбанізацію певні цінності, неадекватні динамічному характеру сучасного виробництва, міському стилю життя. Цінності, зумовлені типом культури на основі простого відтворення, не відповідали постійному ускладненню оточуючого середовища, не стимулювали людей адекватно відповісти на виклик зростаючих складностей виробництва і умов життя.

Відставання златності узагальнювати зростаючу мінливу явищ оточуючого світу і на цій основі прогнозувати майбутнє зумовлювало появу і розвиток соцально-культурних груп, скильних увічнювати цінності простого відтворення. Вони розповсюджували уявлення про індустриалізацію і урбанізацію як процеси дезорганізації суспільства, перетворення цілісності в хаос. Існування таких уявлень означало одночасно відставання златностей і потреб вироблення більш ефективних рішень, технологій організації виробництва.

Зростання машинного виробництва і робітничого класу зумовило появу і утвердження нових цінностей. Оточуюче середовище стало джерелом реальних і потенційних засобів, як таких, що можна використовувати для задоволення утилітарних потреб. Цей тип культури характеризувався значним зростанням людської активності, що вселило в людську віру уяву про нав'язування волі середовищу при постійному зростанні потужностей пізнання і діяльності. На цьому етапі виникло і утвердилося уявлення про складності оточуючого світу, для пізнання і освоєння якого необхідна наука, тобто особлива спеціалізована форма людської діяльності, спрямована на формування системи предметних знань. В цьому типі культури стверджувалась златність людини розвивати і удосконалювати свою працю, переходити до формування все більш удосконалених засобів праці, нової техніки і технологій, нових форм організації праці.

Разом з тим це не виключало існування, поряд з новими цінностями, цінностей, зразків, стереотипів, норм і традицій, усталених раніше і продовжуючих існувати в нових умовах. Ця обставина особливо рельєфно виявляється, коли виникає необхідність посилювати активність особистості не лише у відтворенні існуючої техніки і технологій, організації виробництва, але і їхніх прогресивних якісних змін.

Ця проблема особливо загострюється тоді, коли технологія, організація виробництва розраховується на тип культури, цілеспрямований на розвиток, тоді як реальний працівник орієнтується на просте відтворення, на адаптацію своїх наявних можливостей до існуючого рівня техніки і технології. У цьому випадку зростає суперечність між предметними і особистісними складниками культури. Часто-густо результати творчості, трудової діяльності одних людей, пов'язаних з культурою інтенсивного відтворення і створюючих техніку і технологію, не відповідають змісту культури тих людей, які повинні використовувати їх техніку, тобто споживачами. Невідповідність між особистісними і предметними елементами культури мають, як правило, негативні наслідки для суспільства.

Типи відтворення і культури — теоретико-методологічні поняття, з допомогою яких можна членувати, диференціювати культуру на її, так би мовити, внутрішньому рівні. Коли ж ідееться про її емпіричне осмислення, вчені звертаються до більш конкретних понять, з допомогою яких уможливлюється вивчення реальності культурного процесу. На цьому шляху теоретиками культури, соціологами, соціальними психологами, етнографами все більше використовується поняття "субкультура". Логічним підґрунтам його виникнення є досвід діяльності конкретно-історичної, соціальної, етнічної спільноти людей в обмеженому часом і місцем розміщення просторі, об'єднаних спільними интересами, потребами, цінностями, установками, стереотипами. Суб'єктом культури може бути суспільство в цілому як виразник певної визначеності культури, особа — носій специфічних уявлень, свого "особистісного" культурного досвіду, група як сукупність особистостей з подібними культурними характеристиками. Згідно з цим можливі три рівні культурно-теоретичного аналізу: загальноподібний, локально-груповий і особистісний.

Будь-яке співтовариство — носій певної субкультури. Суб'єкт у співтоваристві завжди формується як суперечлива єдність суспільства і особи, ієрархія співтовариства. Традиції, звичаї після чи іншої людської спільноти, зразки, норми, вірування, засоби й цілі власної діяльності є важливими характеристиками культури людини, безпосереднім змістом її свідомості і поведінки. У цьому контексті діяльність людини завжди культурно зумовлена, має культурний смисл. Кожна складова цієї зумовленості і цього

смислу — цілеспрямована на той чи інший елемент людської діяльності культура.

Видлення в теорії культури поняття "субкультура" має важливе методологічне значення. Передусім воно підкреслює внутрішню диференційованість культури. У ньому відображується і необхідність, і потреба в культурному розмежуванні і самовизначені людей як членів певно визначених соціальних груп. Кожна група має специфічні ознаки, які можна узагальнити поняттям "спосіб" і "стиль" життя. "Субкультура", як методологічна категорія, дозволяє також вирізнати соціально прийняті форми соціально-культурної диференціації (професійні, молодіжні, наукові, релігійні субкультури, субкультури національних меншин) від антисоціальних (фашистських рухів, терористичних угрупувань, злочинних груп тощо).

Коли йдееться про субкультуру, передбачається не лише диференціація груп людей у суспільстві за певними ознаками, але й за їхньою стійкістю в часі. Форми організації різних субкультур неоднакові. Вони можуть достатньо чітко визначатись нормами формальної (статутної, кодифікованої) соціально-структурної одиниці — наприклад, політичні партії, професійні об'єднання тощо. Деякі інші субкультури напівформальні (соціокультурні чи соціополітичні рухи). Нарешті, можуть утворюватись групи за інтересами.

Поняття "субкультура" не тотожне поняттю "соціальна група", будучи лише частковим виявом останнього. Соціальна група визначається фундаментальними ознаками соціального розмежування: відношення до власності, до влади, місцем у системі суспільного розподілу праці. Члени соціальної групи не обов'язково пов'язані прямими контактами. З погляду соціокультурної характеристики цих людей уможливлюються такі аспекти їхньої життєдіяльності, як уклад, рівень, якість життя. При аналізі субкультур увага дослідників акцентується передусім на безпосередніх зв'язках між тими, хто їх складає, на їхній об'єднаності спільними інтересами, ніж на виконанні ними соціально значущих функцій.

Субкультура як складник культури визначається специфікою змісту таких загальних ознак, як предмети, що складають умови і об'єкт інтересів її членів; способи регуляції взаємодії і відношень між ними; критерії оцінки взаємодії і станів субкультури в цілому.

Особливу увагу слід звернути на соціальну значущість розмежувань в ознаках будь-якої субкультури її членами і членами інших субкультур. Такі розмежування зумовлюються неоднаковістю соціокультурних наслідків функціонування і розвитку кожної з них. У цьому контексті слід розрізняти внутрігрупові і міжгрупові, а також, що важливо, і загальнолюдські наслідки. Так, деякі субкультури, зокрема, психodelічні, злочинні, можуть штоко впевльяти своїх членів, але в той же час бути надзвичайно небезпечними для суспільства.

Існуючі субкультури оцінюються не лише їхніми представниками, але й представниками інших груп. Від того, які оцінки домінують — позитивні, негативні, нейтральні — залежить доля субкультури, її стійкість, напруга відношень у ній, можливості розвитку тощо. Як складник культури, її неодмінний елемент з певними груповими оцінками і перевагами, оцінювані іншими членами суспільства, субкультури нерівнозначні: одні користуються більшою, інші — меншою повагою; одні більше, інші менше впливають на культурний поступ. Тому рівнозначних культур не існує. Ціннісний релятивізм у співвідношенні субкультур неефективний ні в сфері суспільної практики, ні в сфері соціального чи наукового пізнання.

Важливо звернути увагу на пізнавальні можливості категорії "субкультура", аналізуючи динаміку культури і суспільства. Такий аналіз дозволяє:

- на структурно-функціональному рівні виявити змістовне відбиття тих меж, які в суспільстві встановлюються між його членами як представниками певних груп (вікових, професійних, за інтересами тощо) і специфику способу та стилю їхнього життя та сповідувань ними цінностей;

- осмислювати генезис кожного з типів субкультур за рахунок виявлення фундаментальних передумов (економічних, соціальних, демографічних), на яких вони ґрунтуються, і факторів, зумовлюючих їхню специфічну якість визначеність. Вибудувана у такий спосіб типологія субкультур дозволить вийти на наступний рівень їхнього вивчення;

- динамічний рівень культури і суспільства характеризується типами субкультур і формами їхнього вияву в широкому соціокультурному контексті. Це дозволяє конкретизувати культурний рівень досліджуваних субкультур певного типу. Звернемо увагу, наприклад, на молодіжну субкультуру. У цьому випадку з погляду вивчення культур-

ної динаміки особливої важливості набувають такі напрямки аналізу:

— вивів найбільш представницьких — у розуменні соціальної значущості, з одного боку, і привабливості для учасників — з другого, — молодіжних субкультур, особливостей їх соціально-групового складу;

— визначення світоглядних основ, властивих цим субкультурям: уявлення про природу людини, про характер фундаментальних зв'язків людини з світом, про природу, суспільство, культуру, про межі можливостей людини в них;

— встановлення рейтингу і меж аналізованих субкультур у суспільстві та прогнозування їх можливих змін — розвиток, затухання, стійке відтворення, трансформацію — і соціокультурних наслідків цих змін.

Отже, субкультура є видовим поняттям, похідним від родового "культура" і означає культурну спільність з деякими особливими рисами та ознаками, виділеними з після чи іншої культури. Власне ж культура розуміється як дещо ціле, утримуючи в собі множину субкультур. При цьому було б невірним уявити субкультури деякими механічними складниками культури. Вони в реальності перехрещуються, зливаються, незначно розмежовуються або ж різко відрізняються за деякими параметрами аж до протистояння основному масиву культури, будучи його альтернативою.

Уявімо собі площину кола основним масивом культури. Біля його центру, в ущільненому "ядрі" зосереджуються субкультури, які складають основу. Такі субкультури деякі дослідники називають базовими. Віддалено від центру розміщуються субкультури з характерними відмінностями, розмежуваннями. Шоб розглянути культуру і динаміку культури з допомогою поняття "субкультура", важливо не лише аналізувати окремі конкретні субкультури, але також вивчати їхні взаємозв'язки одна з одною і з базовими субкультурами. При цьому особливого значення набуває осмислення можливостей і здатностей субкультур до розвитку, змін, трансформації.

В центральних субкультурах формуються найбільш стійкі утворення, які зберігають систему цінностей даної культури, її традиції, її різноманітні історичні здобутки. Однак структура базових субкультур не обов'язково монолітна. Вона завжди має складну будову і уособлює в собі можливість протистоянь субкультур навіть в межах

центрального загальнокультурного ядра як мірі традиційності та інноваційності. Порушення цієї міри зумовлює драматичні конфлікти.

Периферійні субкультури культівують риси, які менш розвинені або зовсім не розвинені в центральних субкультурах. Інновації периферії підтримуються або не підтримуються центром. Рівень засвоєння субкультурної різноманітності зумовлюється інтегративними можливостями культури.

Субкультури, віддалені від центру, несуть в собі різний зміст. Одні з них виконують функції "нагромаджувачів" раніш відкритого, історично усталеного. Ці субкультури — архаїчні моделі збереження і реставрації тих культурних налбань, які для суспільства в цілому уявляються анахронізмом. Такими, наприклад, можуть бути субкультури, культівуючі стари вірування та культи. Своєрідні секти, закриті співтовариства — вони старанно відмежовують себе від взаємодії з іншими культурами та субкультурами, зовнішнім світом. Інші — уособлюють в собі інновації, культівують нове, виявляють себе як "лабораторії майбутнього", як стихійні "експериментальні" структури культурного поступу.

Інноваційні субкультури заслуговують більш уважного розгляду. Очевидно, вони не завжди визнаються потрібними, не завжди несуть у собі прогресивне начало, часто-густо не приживаються. Не може бути мови, правда, щоб "прижилася" і розвинулась та інновація, яка ворожа загальнокультурному "ядру", базовій субкультурі конкретного суспільства. Скоріш всього вона буде непоміченою, або ж енергійно заперечуватиметься, або ж піддаватиметься рішучій трансформації під впливом оточення. Для впровадження і розповсюдження відповідної інновації необхідна достатньо потужна соціальна підтримка. Цим пояснюється неможливість прийняття далікіх від центру інновацій: чим більше людей повинні їх прийняти і перебудуватися в своїй діяльності і мисленні, тим складніше це здійснити.

У розвитку суспільства бувають періоди, які сприятливі для впровадження і розповсюдження інноваційних субкультур, і періоди, коли культура змінам не піддається. Здатність до змін зумовлюється станом центральних субкультур. Той час, коли вони з якихось причин знаходяться в стані кризи, а в суспільстві назріває здійснення якихось зрушень, більш благодатний для розповсюдження впливу

інноваційних субкультур, ніж час, коли центральні субкультури перебувають у стійкій фазі.

Однаке, щоб здійснилась назріла суспільна потреба в інноваціях, в культурі повинні існувати субкультури з інноваційним потенціалом, тобто ті природні лабораторії, через які і з допомогою яких здійснюється процес розвитку. Якщо культура володіє значним числом інноваційних субкультур, то при соціальному запиті вона "реагуватиме на виклик" висуванням необхідної в даний момент і випробованої в тій чи іншій субкультурі інновації. Коли ж суспільство збіднє субкультурами з інноваціями, з новими, незвичними ідеями та ідеалами, в ньому відчувається недолік реформаторських сил.

Природну динаміку субкультур коректують їхні відношення з соціальними інститутами. Останні, особливо ті з них, що володіють владою (наприклад, держава), підтримують необхідні для свого існування культурні сили, прагнуть посилити одні субкультурні спільноти і придушили або навіть усунути інші культурні об'єднання.

Слід наголосити, що субкультури не виникають в рамках соціального інституту. Вони з'являються як неформальні об'єднання людей, які культивують деяку культурну особливість. У подальшому, однак, субкультура, утворена як вияв і розвиток вільної людської активності, вступає в певні відношення з соціальними інститутами суспільства. При цьому вона може ними підтримуватись аж до набування інституціоналізованої форми. Деякі субкультури принципово протилежні позитивним соціальним цілям будь-якого суспільства і не можуть ним визнаватись (кримінальні і криміногенні субкультури). У деяких випадках суспільством можуть інституціоналізуватись загрозливі субкультури, розповсюдження яких призводить до різких негативних соціальних наслідків (нацистські рухи і їх інституціоналізація).

Члени субкультурних об'єднань можуть виявляти прагнення до інституціоналізації своєї субкультури, так і намагатись обійти її з метою зображення власної неповторності, ідентичності тощо. Учасники політичних рухів, стверджуючи певні цінності, як правило, намагаються розповсюдити свої переконання на все суспільство, найшищіше втілити знайдене ними в соціальне і культурне ціле. Деякі ж альтернативні молодіжні рухи намагаються відокремитись від "офіційної" культури, зберігаючи власні цінності недоторканними з боку інших субкультур.

Сучасні культурологи значно посилили інтерес до осмислення проблем субкультури. В трактовці цього соціального феномену виникли принципово нові позиції. Більш того, сама тема перестала бути периферійною, частковою. Дослідники прийшли до переконання, що саме дане питання, нарешті, дозволить наблизитись досягнення культури як важливого соціального феномену, зумовлюючого соціальний поступ. Звідси своєрідний дослідницький бум, перші ознаки якого виявились на початку 80-х років.

Чим пояснюється факт, що в проблемі субкультури, яка шкавила філософів і соціологів як засіб соціалізації особистості, раптом чітко викристалізовується світоглядний зміст? Чому дослідники побачили в цій проблемі особливий науковий потенціал?

Слід звернутись, передусім, до досвіду, нагромадженому західними спеціалістами в осмисленні молодіжних субкультур 60-х років. Вчені помітили, що цінності і ідеали ліворадикальної молодіжної свідомості у боротьбі з істеблішментом при затуханні молодіжних рухів не зникли, а вплинули на сучасну західну культуру. Звідси здогадка: чи не володіють субкультури деяким культуротворчим зарядом? Чи не приховують у собі можливості перебудови культури, її удосконалення? Нарешті, чи не уособлюють в собі нових цінічних орієнтацій, провісників культури майбутнього?

Не важко зрозуміти, що така логіка переміщає акценти в осмисленні самої теми "культура". Субкультура стає по суті висхідним началом не лише в побудові теорії культури, а і в філософській трактовці історії. Вона є своєрідним запереченням попереднього начала з утриманням основних сил для розвитку нового, ще не існуючого, для радикального прориву у світ нових духовних параметрів, культурних установок. Пізнати суть і призначення субкультури — означає проникнути в таємниці культурного творення, піznати секрети історії.

Відомий канадський дослідник Е. Тирякан ще на початку 80-х років, аналізуючи екзотеричні субкультури, звернув увагу на те, що вони утримували в собі потужні катализатори культурно-історичної творчості. "Глибоке вивчення екзотеричної культури, — писав він, — яка вважається архаїкою західної культури, на нашу думку, висвітлює головні джерела ідеаційних змін у структурі сучасного суспільства, які визначають колективні уявлення про природну і соціальну реальністі".

Нагадаємо, що, згідно з трьома типами світосприймання, а отже й культури, які виділяв П. Сорокін, ще йшій передбачає диктат раціонального мислення на відміну від "почуттєвого" і "ідеалістичного", коли у пізнанні панує інтуїтивізм. Думка Тиръякані зводиться до того, що "окульти" і "езотеричні" субкультури є певною проміжною ланкою між патріархальною і сучасною культурою.

Процвітання езотеричних і окультических співтовариств, на думку канадського соціолога, свідчить про те, що криза панівної культури настільки глибока, що, можливо, відбувається формування її нової парадигми. Більш того, субкультури і викликали "теургійну турботу" європейської цивілізації і надали їй динамізму. Субкультури несуть постійне оновлення культурного життя, без них західна цивілізація не набула б властивого їй культурно-історичного життєвого запалу.

XVII Всесвітній філософський конгрес у Монреалі (1983 р.) показав, наскільки сприйнятлива культурологія до подібного розуміння субкультур. Виступаючи з генеральною доповіддю, канадська дослідниця Л. Марсель-Ласкот намагалася проаналізувати цю проблему з погляду єдності і плюралізму культур. Вона поставила питання: що має більшу цінність — сама культура чи народжені нею субкультури? Є всі підстави, на її думку, стверджувати, що субкультури своїм творчим пориванням перевершують значення панівної культури.

Не слід обійти увагою і іншу концепцію субкультур, висловлену відомим західним соціологом К. Мангеймом. Справа в тому, що традиційно проблема субкультур розглядалася у межах концепції соціалізації. Передбачалось, що прилучення до культурних стандартів, входження у світ панівної культури — процес складний і суперечливий. Він постійно натикається на певні психологічні та інші труднощі. Це і зумовлює особливі життєві устремління молоді, яка з духовного фонду суб'єктивує лише те, що відповідає її життєвим пориванням. Так народжуються певні культурні шкіли, зумовлювані зміною поколінь. Юність втілює в собі нову історичну реальність, але не перетворює культуру, не удосконалює її, не змінює її стандарти. Йдеться лише про те, що духовні шукання, ціннісні вияви неминучі в силу вікової адаптації. Минає вік бродіння, і культура знову повертається до свого русла.

Інакше кажучи, мангеймівська концепція пояснює, чому люди творять особливий світ цінностей, життєвих

орієнтацій, але разом з тим констатує: субкультури зовсім постійно і відтворюються в історії, все ж існе призначена — пристосувати людей до панівної культури. Субкультурам не належить основоположного значення. Вони є епізодом в історичному становленні буття.

На наш погляд, варто поєднати обидві концепції і на їх стикові намагатись осмислити основні інтервалти культурного поступу і культурного занепаду, культурного розвою і культурної обмеженості. Безсумнівно те, що талант, як генератор культури, здобуває визнання лише через своїх прихильників, цілеспрямовано розвиваючи власну субкультуру, пробиваючись до субкультурного центру, несучи до нього інноваційну розруху. Цей процес може розвиватися і від центру до периферії, несучи в собі певну стабільність та очікуючи в майбутньому інноваційні розрухи. У цьому чітко виявляється діалектика життя.

Звичайно, рано підводити підсумки, бо ще не повністю виявилися основні тенденції в теоретичному аналізі субкультур і їхнього місця в прогресивному поступу культури. Однаке відзначимо: проблема субкультур сьогодні — найважливіший аргумент у переосмисленні цілісної концепції культури. Вона дозволяє в несподіваному ракурсі прослідкувати генезис культури і її динаміку. Безсумнівним є висновок про те, що в усі часи свого становлення і розвитку культура зумовлювалася множиною субкультур, переважальними впливами одних і воявничими, часто-густо непомітними претензіями інших. Найнпрогресивніші претензії, які закликали до заміщення відсталих або відкидливих складників культури, як правило, замовчувались або знищувались панівними субкультурами. Це закономірно, бо панівні субкультури обслуговують владу ймущих.

Спробуємо з огляду сказаного проаналізувати деякі процеси розвитку художньої культури, її основних складників — різних видів і жанрів мистецтва. Мистецтво втілює в собі надзвичайно потужну розвиваючу, що стосується людини, силу. Ще у 1890 році з'явилася знаменита праця Володимира Соловйова "Загальний смисл мистецтва", автор якої прийшов до висновку, що мистецтво "своїм кінцевим завданням повинно ставити абсолютний ідеал не лише в уяві, але й насправді — повинно одухотворити, передбачити наше дійсне життя. Якщо скажуть, що таке завдання виходить за межі мистецтва, то запишується: хто встановив ці межі? В історії ми їх не знаходимо" (Тв. в 2 т. М., 1988. Т. 2. — С. 403). Про соціально-

значущу виховну силу мистецтва проникливо сказав І. Франко у праці "Із секретів поетичної творчості".

Проблема впливової сили мистецтва на людину не є чимось принципово новим для науки: про неї висловились відомі мислителі минулого, вона неодноразово ставилась самим життям, її значущість підкрігувалась встановленими науковою фактами. Однак процеси швидкосіх соціальних змін, що відбуваються зараз у світі і нашій країні, зумовлюють нас по-новому оцінювати питання про соціальну ефективність мистецтва.

Усталеною є думка щодо художньої культури як системи з наїзничайно складною структурою. Сьогодні "художня культура" — це культура виробництва мистецтва, культура його розповсюдження, пропаганди, культура його сприймання, розуміння, насолоди мистецтвом, наречії, культура естетичного виховання" (Журавльов В.В. Світ художньої культури. — М., 1987 — С.24). Виникло і певне розуміння завдань художньої культури у суспільстві: духовний розвиток особистості, формування і задоволення її духовних потреб, збагачення її діяльності. Саме у сприянні процесу, що наближає суспільство до цієї мети, відає сьогодні наука суть соціальної ефективності художньої культури. При цьому виокремлюється ефект впливу мистецтва на особу, що виявляється в змінах її свідомості і поведінки.

На шляху виявлення і пізнання ефективності художньої культури виникають серйозні теоретичні і практичні труднощі, пов'язані передусім з самою природою впливу мистецтва: воно опосередковане досить складними процесами розвитку духовного світу людини, участью в них значної кількості інших соціальних факторів і тому не завжди піддається точним оцінкам. Більш того, соціальні умови визначили належність людини до різних соціальних груп з притаманною їм субкультурою. Маючи обмежену естетично-художню підготовку в офіційних субкультурах різних типів навчальних закладів, люди прилучаються до групових субкультур з переконаністю їхньої достатності для власного життя. Фактично зупиняється процес саморозвитку людської духовності, йде відмежування людини від світових художніх надбань, що негативно позначається не лише на творчих спроможностях окремої особистості, але й суспільства в цілому як в певно визначеніх історичних умовах, так і в умовах його власного самовідтворення.

§2. Мистецтво як засіб творення особистості

У 50-х роках ще не відомий світові як визначний педагог наш співінчизник В.О. Сухомлинський, відповідаючи тим, хто сусільний прогрес відає лише в освоєнні космосу, в успіхах електроніки і кібернетики, в "Листах до сина" пророче сказав: "Якщо не поглиштися виховання, ми напілачмося з математикою, електронікою і космосом... Найголовніший засіб самовиховання душ — краса. Краса в широкому розумінні — і мистецтво, і музика, і сердечні відносини з людьми". Це застереження не було почуте вчасно. Тому проблеми духовного розвитку людини сьогодні, по суті, стали обов'язковою умовою виживання суспільства. Усі нації сучасні біди мають, як правило, одну причину — дефіцит культури і моральності, дефіцит доброти і милосердя, краси людських стосунків.

Наголосимо, що ця проблема набула міжнародного масштабу. Все більше людей у різних країнах світу висловлюють справедливими слова видатного громадсько-політичного діяча Ауреліо Печчеї, який застерігав світове спітовариство: "Людина володіє віднини настільки рідчою владою над подіями, що від того, як вона її використовуватиме, залежить все її майбутнє. Однаке саме людське життя набуло такої складності, що вона (людина) залишилась культурно не підготовленою наявіть до того, щоб з усюю повнотою і яскравістю усвідомити своє змінене становище". Якщо не докласти всіх мисливих зусиль для цілеспрямованого формування особистості, продовжує Печчеї, усі негативні явища, які ми спостерігаємо сьогодні у світі, "можуть у недалекому майбутньому вирости до розмірів воєстину катастрофічних". І висновок з цього: "Людський розвиток уособлює в собі мету, на досягненні якої у найближчі роки і десятиліття мають спрямовуватися концентровані, сумісні зусилля всього людства" (Печчеї Ауреліо. Людські якості. — М., 1980 — С. 197—198).

Розвиток людини — наїзничайно складний процес, в якому беруть участь багато факторів. Серед них помітну роль відіграє і художня культура — специфічна сфера діяльності, з різномірними і неоднозначними зв'язками з багатьма сферами суспільного життя. Розвиваючись під безпосереднім впливом ідеологічних і соціально-економічних процесів, художня культура, в свою чергу, має на них суттєвий вплив, і передусім той, коли вона виступає ефективним засобом формування людини.

Соціальна значущість мистецтва визначається рівнем впливу художніх образів на внутрішній світ людини, на все напрямки її соціальної діяльності. Найталановитіший дослідник цієї проблеми — Л. С. Виготський — відзначав, що мистецтво втягує в коло соціального життя найинтимніші і найособистіші складники нашої істоти (Виготський Л. С. Психологія мистецтва. — М., 1987. — С. 239). Для цього мистецтво володіє значним арсеналом своїх специфічних засобів, відсутніх у інших форм людської свідомості. Ідеологічні аспекти в художньому творі, будучи органічно вплетеними в тканину живих, зримих художніх образів, впливають на свідомість людини непомітно, во-дночасі на розум, почуття і волю.

Характеризуючи цей феномен, Ф. М. Достоєвський відзначав, що в процесі спілкування з мистецтвом художні враження "поступово нагромаджуючись, пробивають з розвитком серцеву кору, проникають у серце, в його сутність, і формують людину" (Достоєвський Ф. М. Про російську літературу. — М., 1987. — С. 121). Відомо, що при цьому, передаючи людям щілісний конкретно-почуттєвий соціальний досвід, мистецтво використовує феномен емоційної пам'яті людини, яка в багато разів сильніша за раціональну. Емоційна пам'ять надзвичайно тривка і формується як "пам'ять серця" без усякого заучування (Шибутані Т. Соціальна психологія. — М., 1969. — С. 236, 394).

Сприйняті і засвоєні художні образи стають мотивуючою силою людської поведінки, смыслоутворюючими факторами життя людей. Художня культура поєднує їх спільністю відношень до соціальних цінностей, сприяє виробленню ідеалів, моральних цінностей.

"... Художні творіння, — підкresлював основоположник теорії психоаналізу З. Фрейд, — даючи привід до сумісного переживання високо поцінованих відчуттів, викликають почуття ідентифікації, яких так гостро потребує культурне «я»". А коли твори мистецтва "вілображені досягненням цієї культури", то вони "вражаюче нагадують про її ідеали" (Фрейд З. Майбутнє однієї ілюзії. — В кн.: Ніцше Ф., Фрейд З., Фромм Е., Камю А., Сартр Ж.-П. Супинки опів. — М., 1989. — С. 103).

Безсумнівно, характер впливу художньої культури на умки, почуття і поведінку людей не слід спростовувати. Більча тут не завжди пряма. Одна людина після контакту художнім твором може відразу ж безпосередньо відчути а собі його вплив, друга буде довго роздумувати, поступово засвоюючи почертинуте з нього. У третьої той же твір

мистецтва залишить ледь помітний слід у душі. Четверта взагалі залишиться байдужою до сприйнятого. До того ж, на думку Л. Виготського, "мистецтво ... ніколи прямо не народжує з себе тієї чи іншої практичної дії, воно лише готує організм до цієї дії".

Звичайно, впливову дію мистецтва можна спостерігати під час його сприймання: багатолюдна аудиторія в театрі, наприклад, за словами М. В. Гоголя, спроможна "раптом потрястися одним потрясінням, зарицати одними слізми і засміятися одним всезагальним сміхом" (Гоголь М. В. Зібр. тв.: В 7 т. — М., 1978. Т. 6. — С. 234). Однак значно глибиннішими є "наслідки впливу" мистецтва, коли воно здатне схилити людину на рішучі поступки і навіть змінити її життя, а по відношенню до суспільства — викликати значні зміни в настроях, переконаннях і діях тих чи інших соціальних груп. Встановлення гармонії між запитами і потребами людини, з одного боку, і її ідейно-моральним розвитком значною мірою залежить від художньої культури. Науковцями доведено тісний зв'язок між прихильністю людини до мистецтва і сформованістю її ідейно-моральних позицій.

Значний науковий та практичний інтерес мають дані про стимулюючий вплив мистецтва на здібності людей, особливо школярів, на їх загальний розвиток, підвищення успішності. З великим навантаженням у школі справляються ті діти, які мають розвинені художні интереси. Згідно з висловленою гіпотезою справа полягає в sledуючому: перш ніж учень вільметься за вивчення основ різних наук, його мозок має досягти певного рівня розвитку. Це відбувається лише за умови постійних і продовжуваних сенсорних впливів. І ось тут найважливішу роль відіграє художнє виховання.

Подібні гіпотези знаходять підтвердження в обширній педагогічній практиці. Наприклад, в ряді шкіл Угорщини незначне збільшення навчального часу на музичне виховання (3 години щотижня) привело до рішучого поліпшення всього навчального процесу. Успішність учнів таких шкіл з загальноосвітніх дисциплін була якіснішою, ніж у звичайних середніх школах. Угорські вчені пояснюють цей феномен тим, що щоденні мелодійні і ритмічні вправи впливають на центральну нервову систему і особливо на нервові центри кори головного мозку. Внаслідок цього більш високий рівень розвитку дітей виявляється не лише у сфері музичних навичок, але й взагалі вони володіють кращою здатністю реагувати, іхня повсякденна діяльність

більш координована. Учасники угорського експерименту прийшли до висновку, що музично-естетичний розвиток людини сприяє формуванню волі, уваги, спостережливості, пам'яті, уяви, мислення, тобто найважливіших якостей особистості (Апраксіна О. А. Методика музичного виховання у школі. — М., 1983. — С. 199).

Якщо раніше вважалося, що витоки підвищення продуктивності праці зумовлюються фізичними можливостями робітника, навичками його рухливості, то у сучасному виробництві переваг набув інтелектуальний аспект трудового процесу. Особиста культура робітника стає основоположним фактором зростання продуктивності праці, її ефективності і якості. Науково-технічний прогрес ставить абсолютно інші вимоги до виробника, різко відмінні від традиційних уявлень, усталених в епоху панування екстенсивної економіки. Сучасному виробництву необхідні виробники-особистості з обширом світогляду, з багатою структурою потреб, з розвиненою уявою, з постійним прагненням до самоудосконалення не лише фахового, але й загальнокультурного. І тут також надзвичайно велика формуюча роль художньої культури.

Слід підкреслити, що впливові мистецтва властива відносна "невідчутність", точніше — не негайний впливовий результат: коли людина опановує художні цінності, неможливо відчути віддачу зразу ж, оскільки нагромадження особою духовного потенціалу відбувається поступово. Але рано чи пізно прихованій вплив художньої культури обов'язково виявляється в духовному розвиткові, а через нього і в зростанні ефективності діяльності людини, зокрема і в трудовій. Цей вплив часто-густо вдається зафіксувати масовими соціологічними дослідженнями (Див.: Людина у світі художньої культури. Прилучення до мистецтва: процес і управління. — М., 1982. — С. 172 — 173).

У різних сферах суспільного виробництва виявляються межі, за якими навіть для власного економічного ефекту вигідніше зосереджувати капітал не стільки в матеріальному виробництві, скільки у сфері духовного розвитку працюючих, а роль художньої культури тут важко переоцінити. Ця важлива обставина привертає до себе зростаючу увагу науковців і практиків у різних країнах планети — від Західної Європи до Північної Америки і Азії, де все частіше в мистецтві вбачається важливіший з засобів підвищення ефективності трудової діяльності. Можливості мистецтва у розвиткові творчого потенціалу людей активно досліджуються вченими США, Японії, Франції та інших

країн. У США, наприклад, з цією метою організовуються спеціальні експерименти. Один з них подавав у тому, що група адміністраторів упродовж десяти місяців звільнялась від професійної діяльності і навчалась за обширною гуманітарною програмою, в якій перевага налаштовувалась спілкуванню з мистецтвом — читанню книг, відвідуванню театрів, музеїв, виставок, концертів. І виявилось, що після всього цього не лише зросла іхня професійна активність, але вирішення ними професійних завдань набуло окресленої самостійності, нестандартності, творчості. (Столович Л.Н. Життя — творчість — людина: функції художньої діяльності. — М., 1985. — С. 308).

Подібні експерименти та набуті ними результати все частіше зумовлюють переход до практичного використання можливостей мистецтва у справі підвищення творчих потенцій працюючих. У США, зокрема, стали практикуватись так звані "курси креативності", на яких керівники й спеціалісти навчаються творчому вирішенню різноманітних виробничих проблем. На цих курсах широко використовується мистецтво, яке активно розвиває ініціативу і творча здібності у різних видах діяльності. (Фохт-Бабушкін Ю.У. Художня культура: проблеми вивчення і управління. — М., 1986. — С. 211).

У Франції в спеціальних центрах для керівників високого рангу організовуються стажування, на яких значна частина заняття відводиться художній культурі; іхня мета — навчити стажистів розуміти музику, живопис, архітектуру. Виявлено, що в результаті стажування його учасники набувають навичок відчуття смаку до добре зробленої роботи, гармонійних професійних відносин, порядкованості. Аналогічні стажування пропонує японська компанія "Хітачі" та інші японські фірми — пioneri даної сфери. При цьому в Японії таке навчання організовується не лише для спеціально відібраних керівників, а часто-густо для всього персоналу підприємства на регулярній основі. Керівник таких стажувань професор Вартонського університету США і Паризької консерваторії мистецтв і ремесел Б. Люссато прийшов до такого висновку: "Людина, яка читає Платона, стає вимогливішою до логіки; людина, яка відвідує концерти і виставки, стає вимогливішою до естетики; людина високого культурного рівня стає вимогливішою до якості, вона не витримує сирятини і фальші. Естетика найтісніше пов'язана з етикою, а чим вищі естетичні вимоги, тим нетерпиміше людина ставиться до расизму, тоталітаризму, насильства" (Сов. культура. — 1987,

27 жовтня). Тому і в найважчі часи, при найобмеженні ресурсах не слід економити на культурі, освіті, бо саме вони оберігали суспільства і цивілізації від катастрофи дикунства.

Соціокультурні шляхи суспільства з розвитком у ньому художньої культури постійно змінюються і ускладнюються. Зміст цих шляхів пізнається лише в результаті детального аналізу. Художнє життя суспільства визначається найширшим спектром різноманітних духовних потреб і інтересів, а також множиністю зовнішніх по відношенню до художньої культури обставин. І ці зовнішні обставини, і зміна духовних потреб, і саме художнє життя, в свою чергу, впливають на людину, сприяючи формуванню її свідомості і діяльності. Підвищення складності цих процесів, зумовлених, крім усього іншого, різноманітністю прямих і зворотних зв'язків, вимагає визначення цільових орієнтирів перспективного розвитку в даній сфері.

До недавнього часу проблемам цільової орієнтації процесів розповсюдження і засвоєння художніх цінностей не надавалося того значення, якого вони заслуговують. Це пояснювалось переважно спрощеними уявленнями про розвиток художньої культури, яка, начебто, самостійно розвивається з поступом суспільства як відповідь на підвищення духовних залишків людей. З'ясувалось, однаке, що цей розвиток не такий уже й благополучний. Не маючи чітких орієнтирів, він може зробити процеси розповсюдження і засвоєння художніх цінностей неефективними в соціальному відношенні.

Основнішим з соціальних завдань культури взагалі і художньої зокрема є духовний розвиток особистості. Звичайно, ця функція властива і сім'ї, і школі, і громадським організаціям тощо. Що ж стосується художньої культури, то вона використовує для духовного розвитку особистості арсенал своїх специфічних засобів. Вона формує суспільно-естетичний ідеал, виражаючи його у вигляді художніх образів, з допомогою яких соціальні ідеї, моральні норми, естетичні цінності суспільства перетворюються в особистий досвід сприймаючої їх образи людини, в органічні набутки її характеру.

Художня культура, очевидно, не зможе вирішувати своє основне завдання при незабезпечені для цього відповідних умов. Перелісм громадянин суспільства повинні прилучитись до художньої культури високого гатунку, високого художнього рівня, і суспільство покликане всебічно цьому сприяти. Виконання щеї умови передбачає

аналіз проблеми визначення "якості" функціонуючих і опановуваних людьми творів мистецтва.

Ця проблема зумовлюється трьома відносно самостійними аспектами: "якістю художньої продукції" — спектаклів, концертів, кінофільмів, видавиць, літературних творів і т. п., з одного боку, і "якістю культурного обслуговування" — тобто створення людям максимальних зручностей для прилуччення до мистецтва. Третій аспект — "якість сприйняття художніх цінностей людьми", щокож і повністю відповідно зумовлювана естетичною підготовкою, розвитком почуттів, смаків, поглядів, ідеалів, потреб, інтересів, тобто розвитком естетичного досвіду кожної людини. Без цього навіть високохудожні твори мистецтва впливу на особистість не матимуть.

Такий підхід до проблеми "якості" художньої культури набуває зримих контурних окреслень. По-перше, виникає завдання визначення якості опановуваних творів мистецтва, яка залежить від їх естетичного і морального змісту. Проте в принципі не існує чітких критеріїв чи засобів визначення цього аспекту "якості". Ще Г. Гегель, вважаючи поетичне синонімом художнього, писав з цього приводу: "Дати визначення поетичному як такому чи ж описати, що взагалі є поетичне, від цього з жахом відхиляються всі, кому будь-коли доводилося писати про поезію" (Гегель Г. Естетика. Т. 3. — М., 1971. — С. 354).

Ці труднощі, мабуть що, пов'язані з принциповою специфікою мистецтва як сфери людської свідомості. Намагання виявити "об'єктивні критерії" оцінки художніх творів означає нішо інше, як спробувати перевести мистецтво в категорію точного, дискурсивного знання, тобто уподібнити його до науки, що є для нього смертю. Однаке наукове мистецтвознавство за сотні років свого розвитку нагромадило великий досвід оцінки творів мистецтва, встановивши багаточисельні закономірності, зв'язки художніх елементів з їх впливом на людину. І хоч судження мистецтвознавців не суверено доказові формально-логічно, від них цього і не вимагається. Адже мистецтвознавська оцінка, по суті, є експертною. До її допомоги люди звертаються тоді, коли в оцінюваній системі число взаємодіючих факторів велике і більшість з них взагалі не мають числового виміру — "адже лише людина вміє зважувати без ваг, вимірювати без інструментів, порівнювати непорівнюване і враховувати не назване" (Фрумкіна Р. Ігри в рішення // Знання — сила, 1985. №9, — С. 37).

Для оцінки якостей художніх цінностей немає іншого способу, ніж експертна оцінка. Завжди відома категорія людей, яких суспільство уповноважує давати таку оцінку від його імені. До них належать, зокрема, критики, мистецтвознавці, діячі мистецтва — ті, хто може називатися експертом.

Наступний аспект даної проблеми — визначення якості засвоєння людьми творів мистецтва, їхніх художніх переваг. Він також вирішується переважно з допомогою експертіз. У цьому випадку показником "якості" є рівень співпадання оцінок відповідних творів мистецтва публікою і експертами. Чим вище рівень такого співпадання, тим вища "якість".

Слід відзначити, що значний практичний досвід експертної оцінки створюваних і функціонуючих творів мистецтва утримує в собі чимало незрозумілого і сумеречливого. "Труднощі дослідження експертних оцінок у мистецтві, — відзначають науковці, — з одного боку, пояснюються незрозумілістю, нерозробленістю багатьох проблем, пов'язаних з експертними оцінками в цілому, а з другого — складністю об'єкта оцінки, тобто художнього твори..." (Експертні оцінки і сприймання мистецтва. — М., 1977. — С.46).

У складності художньої творчості, у її суб'єктивній неповторності, у неспівпаданні думок експертів і знаходиться природа субкультури. Власне, її учасники і є експертами-однодумцями. Це один з можливих підходів до пояснення природи субкультур, зокрема художніх. Слід відзначити справедливою думку М.Б.Храпченка: "різність думок, тлумачень художніх творів часто-густо зовсім не означає, що вірним з них може віднайтись одне. Відносно більшими нерідко стають декілька, а якщо розглядати дану єму в широкому історичному плані, то й доволі значне число неспівпадаючих його інтерпретацій" (Храпченко М.Б. Внутрішні властивості і функції літературних творів. / Контекст. 1974. — М., 1975. — С.22).

Ця обставина пояснюється тим, що експерти, як і всі юди, тією чи іншою мірою підпорядковані впливові панувучих у суспільстві думок і уявлень, які мають своїм джерелом не наукову, а "буденну" свідомість. Зумовлюється це соціальною природою сприймання: адже структура будь-кого художнього твору завжди залежна від естетичного приймання різних соціальних груп. Оскільки експерт — мистецтвознавець, критик, діяч мистецтва — передусім юдина, представник соціальної групи чи художньої течії,

він підданий впливові соціальних стереотипів покоління, до якого належить. З цею обставиною в історії мистецтва пов'язані випадки, коли той чи інший твір, а іноді і цілий художній напрямок оголошувались ворожими нормам естетичного смаку, а пізніше визнавались видатними явищами художнього життя. В цьому і виявляється зародок і розвиток художньої субкультури.

І.С. Бах, наприклад, за оцінками своїх сучасників усі життя залишався провінційним музикантом середньої обдарованості і як композитор не привернув до себе уваги. Навпаки, його син Карл Бах, сьогодні оцінюваний досить посереднім, у свій час вважався видатним і отримав навіть ім'я — "Великий Бах".

Після появи перших симфоній Бетховена знавець мистецтва Грільпарцер стверджував, що у Бетховена "страждає перша і найсуттєвіша вимога музиканта — витонченість і правильність слуху — дякуючи ризиковим поєднанням і часто-густо додаваному вою і реву звуків..." (Дамс В. Франц Шуберт. — М., 1928. — С.58). Достатньо замість Бетховена поставити ім'я Шостаковича, і цей висновок уподібниться оцінкам критичних статей 30-40 років, типу "сумбур замість музики". Пізніші покоління критиків і слухачів сприйняли Шостаковича як видатного класика.

Л.М. Толстой, безсумнівно, міг би виконувати роль експерта багатьох видів і жанрів мистецтва. У цій іпостасі він повністю заперечував всю музику після Бетховена і Шуберта, заперечував Шекспіра, імпресіоністів-живописців і поетів, робив заклики Малларме, Верлесу, Бодлеру і Метерлінку з приводу незрозумілості і безглазості змісту та відсутності "смислу" (Зібр. тв.: В 22 т. Т.15. — М., 1983. — С.115).

Найрозповсюдженіший приклад суб'єктивності є оцінка того чи іншого твору мистецтва не за його художніми достоїнствами, а за належністю до жанру мистецтва. Наприклад, у літературі і кінематографії жанр фантастики, детективу і взагалі пригодницький жанр іноді априорно трактується фахівцями як "нехудожній", "другосортний", не дивлячись на те, що численні його представники, зокрема Р. Стівенсон, Ж. Верн, А. Конан-Дойл, Ж. Сіменон та ін., отримали у світовій літературі всеагальне визнання. Або інший факт: деякі експерти розглядають всю естрадну музику як жанр "несерйозний". Свого часу популярним було членування всього пласти музики на дві частини: "серйозна" і "легка". Між тим уся історія мистецтва говорить за те, що справа зовсім не в жанрах. Як спра-

велько скажав відомий композитор Р. Пауде, "небає сучасності між "легкою" і "серйозною" музикою. Протиборство, як правило, бездарність і талант, істинне і підробка" (Пауде Р. Ця серйозна легка музика // Літ. газ. — 1982, 24 лютого). Отже, істинне, художнє завжди життєве, завжди знайде своїх прихильників, які й започатковують його функціонування у вигляді мікрокультури, яка й складає основу субкультури.

Третій аспект проблеми "якості" полягає у визначеному якості обстановки сприймання, рівня культурного обслуговування. Класичний вислів "Театр починається з вішалки" уособлює в собі ту обставину, що повноцінне сприймання театрального мистецтва пов'язане не лише з самим спектаклем, але й з усією атмосферою театру. У ці створенні, крім творчого колективу, беруть участь адміністрація, робітники кас, буфету, гардеробу тощо. З якістю сприймання пов'язані також інтер'єр і акустика глядіння залів, комфортабельність театральних фойє, крісел тощо. Все це стосується і музеїв, і концертних залів, кінотеатрів, клубів тощо (Див.: Диков Д. Качество и планетарето в областта на културата.— София, 1985.— С.27).

Основним з засобів досягнення орієнтирів розповідодження і освоєння художніх цінностей є естетичне виховання. Щоб воно здійснилося, слід реалізувати програми, розробка і виконання яких вимагають рішення складних теоретичних і практичних проблем, проведення можливішілініарних досліджень. Зауважимо, що програми ці можуть існувати на рівні держави, певного регіону, навчального закладу, сім'ї. На жодному з цих рівнів поки що в Україні цільної, науково виваженої програми ще не існувало. Це справа майбутнього. Статус естетичного виховання у нашій країні надзвичайно низький. Коли соціологи запропонували оцінити значення естетичного виховання дітей в балах, то лише 8% батьків поставили цьому виду виховання високу оцінку, 24% — найнижчу, останні, по суті, не змогли дати йому ніякої оцінки (Назарова С. Сім'я і естетичне виховання // Соціол. дослідження. — 1986. №2.— С.131). Порівнямо: при опитуванні батьків американських дітей у 1988 р. 91% з них висловились за важливість прилучення дітей до мистецтва з раннього віку. 72% з них наполягали на тому, що музика, театр, живопис так само їм життєво необхідні, як і математика, фізика, рідна мова й історія.

Поставимо декілька загальних запитань, які характеризують деякі негативні сторони цієї важливої для життя

країни і народу проблеми. Як нам бути з естетичною безграмотністю, нерозвиненістю, які зумовлюють духовну, емоційно-почуттєву черствість і глухоту? Як бути з байдужістю до зростаючої антиестетичності наших міст і сіл, з байдужістю до якості вироблених нами товарів, до навколошньої природи? Що робити, нарешті, з байдужістю до справжнього мистецтва, орієнтацією значної частини молоді виключно на зразки культури досить сумнівої якості? Адже мистецтво — найпотужніший засіб естетичного виховання, а художня культура людини — серцевина і художньої культури. Між тим значна частина населення практично не буває в театрах, концертних залах, музеях. Ідея не про віддалені від міста села, а про найважливіші культурні центри України. Поступово втрачається культура читання, що особливо помітно серед молоді. У художніх перевагах населення відходять на задній план класика, шляхи пласти народної творчості. Народна музика мало кого цікавить. Поставте подібне запитання випускникам середньої школи чи студентам вузів. Ви жахнетесь від негативів у відповідях. Чи мисlimо для студентів вузів, наприклад, Парижа і Лондона, щоб вони не відвідали національні музеї своїх країн? Ні, не мисlimо. 95% опитаних нами студентів одного з найпрестижніших вузів Києва гуманітарного профілю національний музей України не відвідали жодного разу впродовж п'ятирічного перебування у нашій столиці.

Велика трагедія народу, коли він помирає від засухи, голоду, злиднів, економічної кризи. Причин тут декілька. Скажімо, засуха, голodomор-геноцид, обмежені голови політиків. У стократ більша трагедія народу, коли він живе мертвим, коли душа його не збагнула власних історичних надбань культури. І тут причин декілька. Але основна з них — розумні голови політиків, бо таким народом легко керувати, легко його зробити найдешевшою рабською трудовою силою в світі. Не дивно, що у країні ставлення до культури, освіти стає адекватним найзлішим ворожим силам або паразитам.

Попри цього єдиним виходом з такої критичної ситуації є усвідомлення вирішення проблем культурного розвитку народу лише політичним шляхом. І основою такої політики має бути відповідна державна програма естетичного виховання. Винаходити "велосипел" у даний спрям не потрібно. Слід вивчити досвід таких країн, як Японія, Франція, США, і звернутись до власної культурно-історичної спадщини, до народної педагогіки народів України.

теризується складністю, комплексністю, масштабністю. Вони характеризують не з легких. Вони характеризують багатьох організацій і відомств країни, фахівців естетики, мистецтвознавства, педагогіки, психології, соціології, скономіки, діячів культури і мистецтва.

Об'єднання зусиль вчених різних спеціальностей є неодмінною умовою наукового забезпечення такої програми, оскільки в даному випадку належить вивчити щонайменше чотири різних аспекти. Перший, естетичний аспект передбачає необхідність вироблення основних понять, які б дозволили бодай приблизно визначити межі естетичних проблем і явищ, естетичного досвіду і естетичної діяльності, викремити їх відповідний зразок у реальній дійсності серед інших аналогічних об'єктів і явищ. Другий, соціально-психологічний аспект передбачає пошуки відповідей на питання: що конкретно являє собою естетичний досвід і чи має він специфіку в різних соціально-демографічних групах і соціально-психологічних типах, як виявляється ця специфіка? Третій, педагогічний аспект має пояснити, як виховати, як сформувати естетично розвинену людину, якими способами й засобами, які з яких найефективніші? І, нарешті, останній аспект, управлінський, спрямовується на вияснення того, як організувати в суспільстві процеси цілеспрямованого формування естетичного досвіту, естетичного складника людської свідомості і людської поведінки, які кадри слід для цього підготувати, які соціальні інститути слід об'єднати для реалізації цих цілей, які ресурси знадобляться для виконання цих завдань, як іх оптимальніше розподілити між різними напрямками естетичного виховання.

Державна комплексна програма естетичного виховання має визначити стратегію і тактику його на найближче майбутнє, враховуючи довгострокову перспективу. Вона, правда, може вказати лише загальні орієнтири естетико-виховного процесу, залишаючи максимальний простір для творчості організаторів цієї роботи, педагогів, громадськості, представників різних субкультур. Тут слід уникнути приниження різnobічності людських індивідуальностей, естетичних потреб, смаків, переваг, обмеження свободи естетичного вибору набором спущених зверху пріоритетів і ціннісних установок.

Естетичне виховання — це формування естетичного відношення людини до дійсності. З його допомогою виробляється орієнтація особистості в світі естетичних цінностей і одночасно — зліність людини до естетичного

сприйняття і переживання, естетична здатність до творчості за законами краси, до створення естетичних цінностей у мистецтві, у праці і побуті, вчинках і поведінці. Естетичне виховання пісно пов'язане з моральним, оскільки існує взаємодія між естетичними і естетичними цінностями. Дякуючи красі і позитивному естетичному почуттю, викликаному нею, люди часто-густо склонні до добра ще до того, як його ідея буде сприйнята свідомістю.

В процесі розвитку особистості естетичне виховання, окрім основних, переслідує ряд додаткових цілей. Естетичне почуття прекрасного, піднесеного стве основним стимулатором діяльності людини. Моральна краса робить на юношу привабливою для інших людей, здатною впливати на юношу думку і поведінку. Краса праця облагороджує і полегшує сам процес трудової діяльності. Краса громадянської поведінки стимулює суспільно значущі поступки. В результаті естетико-виховного процесу людина сприймає духовні начала і керується ними в усіх сферах життя. Впливовість естетичних начал сприяє розвиткові творчих підходів до всіх явищ дійсності. Естетично розвинена людина прагне внести естетичні елементи в усі види своєї діяльності, роблячи її тим самим більш успішною. Це означає, що ефективне здійснення трудового, морального, інтелектуального виховання неможливе, якщо ігнорувати виховання естетичне.

Разом з тим слід відзначити, що необхідно передумовою і умовою естетичного виховання, формування уявлень про красу, формування здібності відчувати і переживати, і творити за її законами є в суспільстві атмосфера демократизму, надання людині свободи вибору і самовираження, усвідомлення нею своєї неповторності.

Філософська проекція освіти і освітньо-виховних технологій

§1. Про предмет філософії освіти

Останнім часом в Україні набувають визнання ідеї філософського осмислення різних проблем освіти в організаційному і виконавському цілеспрямуванні. Набуває самостійного статусу нова для України наукова галузь "Філософія освіти". Щоправда, відбуваються дискусії щодо визначення предмету цієї нової науки, основних шлеспраймів її вияву, осмислення змісту, категоріального апарату, стикування з іншими науками тощо. Окреслюється декілька підходів, які вимагають аналізу та вироблення пропозицій для позбування суперечностей, характерних для початкових етапів становлення науки.

Є декілька причин, зумовлюючих звертання науковців у галузі освіти і виховання до філософії. Передусім, непідробний інтерес до нової сфери педагогічних знань, який набув розповсюдження в багатьох країнах світу і з 80-х років у нашій країні. По-друге, криза освітньої практики і відставання педагогіки від вибудови програм виходу з кризи. По-третє, незадовільність можливостей філософії освіти, її ефективності. По-четверте, відсутність чітких цілей і концепції реформування освіти, що стало обвалиною невирішуваною проблемою для сучасного світу. Нарешті, не остання, якщо не першої важі причини — зміна ідеології освіти.

"Філософія освіти" оманливо освітлює свої межі, видаючись для деякої з дослідників складовою частиною філософії, яка спеціалізується на освіті. Хоч елементи філософської рефлексії проглядаються, однак вони не є

основою змісту філософського осмислення теорії і практики освіти. Крім того, у цих роботах трапляються інші форми рефлексії, зокрема методологічна, історична, аксіологічна, проективна тощо. Інакше кажучи, це — загальна рефлексія над освітою і педагогікою, яку важко втиснути у межі однієї дисципліни. Звичайно, якщо не вважати філософію просто формою неспеціалізованої рефлексії, що суперечить філософській традиції. Філософія має свій набір філософських текстів, використовує специфічні форми мислення, свої теоретичні проблеми.

Філософія освіти предметом обговорення має найзагальніші підходи до освіти і педагогіки: місце і смисл освіти в культурному універсумі життя; розуміння людини і цеалу освіченості; смисл і особливості педагогичної діяльності тощо. Методологічна і, зокрема, проективна орієнтація філософії освіти зумовлюють обговорення шляхів і способів вирішення кризи освіти і образ нової школи.

Філософія освіти — це і не філософія, і не наука. В той же час, вона використовує підходи і знання всіх рефлексивних дисциплін — методології, аксіології, історії, культурології, власне філософії. Її інтерес — педагогіка і освіта, тому все запозичене з інших дисциплін вона використовує для вибудови моделей подолання кризи освіти, для обговорення найзагальніших проблем педагогичної діяльності, проектування шляхів побудови нової педагогічної науки.

Якщо філософія освіти — найзагальніша рефлексія над освітою і педагогікою, то постає питання про більш конкретні науки для забезпечення функціонування педагогіки і освіти. Постає питання: у якому вигляді існуватиме педагогіка? Чи не змінить своїх функцій основа педагогіки — психологія? Чи збереже дидактика своє призначення? Які нові педагогічні дисципліни і науки підпорядковуються філософії освіти? Традиційний органон педагогічного знання включає в себе: "загальну педагогіку" (осмислюється цілі, зміст, цеали освіти, світоглядні основи); "педагогічні теорії середнього рівня" — дидактика, "методичний зір" (методики, навчальні посібники). При цьому вважається, що педагогічні знання обслуговують єдину існуючу педагогічну практику.

Зараз ми маємо справу з багатьма видами педагогічної практики, залежно від змістової наповненості освіти (освіта традиційна, розвиваюча, нова гуманітарна освіта).

релігійна, езотерична тощо). В Україні чітко окреслюються бодай три тенденції у сфері освіти:

— світова тенденція зміни основної парадигми освіти: криза класичної моделі і системи освіти, розробка нових фундаментальних педагогічних ідей у філософії та сошологии освіти і в гуманітарній освіті; створення експериментальних і альтернативних шкіл тощо;

— входження освіти країни в інтегровану світову культуру, демократизація освіти, створення безперервної освіти, вибір програм навчання, гуманізація освіти тощо;

— відновлення і подальший розвиток традицій української освіти і школи.

Можна передбачити два напрямки розгортання педагогічного знання: знизу, від різних педагогічних практик, і, начебто зверху, від деяких найзагальніших уявлень, які мають інтегрувати окремі види педагогічного знання на різний основі. Якими ж у кінцевому результаті постануть подібні інтегруючі знання і уявлення? Можливо, це не буде наука в усталеному вигляді, а деяка "мова опису", система інтегративних відношень, деякий інтелектуальний інструментарій для вирішення різноманітних освітніх задач: для інтеграції, для переходу від одного виду практики до іншого, для проектування, для обґрунтування тощо. Слід при цьому враховувати нерозмежованість модальності мислення. Одні автори рефлектиують освіту, яка існує чи вирізняється, інші фокусують увагу на ідеалі освіти (якою б хотілося її уявити), ще інші — як певний задум і його реалізацію тощо.

Вжиткована істина-парадокс "Філософія — не наука, а наука — не філософія" може прислужитися філософії освіти у тому цілеспрямуванні, що логічно вибудувана лінія філософствування є єдиним засобом вирішити, здавалось, "невирішувану проблему", зокрема і соціального призначення освіти. Лише через освіту вирішуються три напрямки магістрального поступу земної цивілізації: розуміння світу, розуміння суспільства, розуміння людини. Іх поєднання як базових щиностей призвело дослідників до відмови від усталених стереотипів мислення, на яких базувалось уявлення про суспільний прогрес. У постіндустріальну епоху матеріальне виробництво перестає бути головним і тим більше єдиною мірою суспільного прогресу, а людина — лише придатком матеріального виробництва. Людина поступово стає метою суспільного виробництва. На перший план висуваються її соціокультурні потреби. Цим спросто-

вутється одна з найзгубіших концепцій в історії про розмежування продуктивної і непродуктивної праці А. Сміта. Як тут не погодитись з думкою Е. Фромма "Історія науки — це історія помилок" (Фромм Э. Душа человека — М., Республіка, 1992 — С.363). Саме знаходження цієї помилки вирішує основніше з питань освіти: її суб'єкти стають безпосередньо виробничою силою суспільства.

Визнання автономного буття світу освіти основою духовно-матеріального відтворення суспільства щамагає створення такої філософії, таких основоположних парадигм, які не лише засвідчують залежність школи від суспільства і держави, але й відкривають фундаментальну стратегічну залежність останніх від освіти, відтворять ту історичну непоправність утрат, які залежать від помилок і прорахунків в галузі освіти.

У багатьох народів світу, зокрема і в нашого, існує свята істина: щоб жити у достатку, в усвідомленні щастя і радості свого буття, нічого не відклий від досягнутого, а лише додавай. Полишимо і філософію, і педагогіку у тому класичному варіанті, в якому вони дійшли до нашого часу. Уявімо філософію освіти між ними, сталими і історично змужнітими. А її (філософії освіти) предметом визначимо виявлення і вирішення (урівноваження) суперечностей між найбільш широкими уявленнями про світ, суспільство і місце людини в ньому і педагогічною дієсністю та її відображенням цією спеціальною наукою. Чи не поєднані такою рефлексією усі попередні, тут означенні?

На теренах України, як і світу сучасного в цілому, набули життєвості дві освітні технології. Перша з них — науково-технократична, проектуюча соціально-інженерну ідеологію у сферу дидактики, розглядає освіту як тотально конструктивний процес з жорстко передбачуваними, фіксованими результатами і орієнтує суб'єкти освіти на засвоєння еталонів, передбачуваних зразків.

Друга — гуманістична — реалізує у сфері освіти самостійне засвоєння учнями нового досвіду з неочевидними результатами, саморозвиток власних пізнавальних і особистісних спроможностей.

Порівняємо дві множини частково пересічних категорій, які характеризують ці технології. Технократична: ефективність освіти, конкретизація навчальних цілей, критерії засвоєння (еталонні результати), коректуючий зворотний зв'язок, формуюча і підсумовуюча оцінка, навчаючі процедури, пред'явлення інформації та еталонів

засвоєння, критеріальний контроль, повне засвоєння тощо. Гуманістична навчальне дослідження, процесуальна орієнтація, вирішення проблем, постановка і перевірка гіпотез, збір даних, експеримент, перенесення знань, моделювання, аргументація, прийняття рішень, співвіднесення моделі і реальності, рефлексивне, критичне, творче мислення, розвиток сприйнятливості, рольова гра, релевантність, пошук особистісних смыслів тощо.

Філософія освіти уможливлює врівноваження між шматом, здавалось, протилежними технологіями та знаходженням діалектичного діалогу суперечностей між педагогікою як наукою і педагогікою як мистецтвом, між теорією і практикою освіти у перетині їх ідейно-понятійного і суб'єктивно-почуттєвого цілеспрямувань, у перетині гармонійного поєднання свідомо-раціональної, безсвідомо-інтуїтивної та почуттєво-ємошійної сфер.

Доцільно звернути увагу на три перспективні сфери дослідження в межах філософії освіти (Фішер М.І. "Педагогіка", 1995. №4.— С.25):

— онтологія освіти (життєві смысли освіти в усій багатоаспектності цього поняття, в якій фіксуються розмежування між різними філософсько-педагогічними системами та віднаходяться загальні засади комунікацій між ними і яка виробляє загальний понятійно-категоріальний апарат для дослідження явищ і процесів в освіті);

— аксіологія освіти (різноманітні ціннісні відношення людей до світу, зумовлюючи цільові установки діяльності у сфері освіти, а також ціннісні відношення людей до світу, суспільства і між собою та до самих себе, фіксації різних ціннісних систем і пошук можливостей для сумісної комунікації та співіснування в межах освітньої системи як цілісного соціального інституту);

— епістемологія освіти (феномен педагогічного досвіду в свідомості та педагогічне пізнання як процес особливої педагогічної інтерпретації наявного знання, його можливостей, його джерел, його форм і методів, умов його достовірності з фіксацією і критикою існуючих, виробленням нових форм функціонування у суспільстві педагогічного досвіду).

Сучасна система освіти в основних своїх рисах, напрямках, теоріях і технологіях започаткувалась і набула поступу під впливом чітко окреслених філософсько-педагогічних ідей. Вони набули логічної визначеності в кінці XVIII — початкові XIX століття в творчості Коменсь-

кого, Песталоцці, Фребеля, а пізніше — Герберта, Дистервега, Дьюї та інших засновників наукової педагогіки, які створили так звану "класичну" систему, чи модель, освіти.

Ця модель еволюціонувала впродовж двох століть, змінювалась, удосконалювалась, але в своїх основних виявах (зокрема цілях і змістові, формах і методах, організації навчального процесу і життя суб'єктів освіти) залишилась незмінною.

Усе більш очевидною стає реальність докоріної перебудови класичної освіти, яка часто-густо вже не відповідає вимогам сьогодення і лише не вичерпала себе повністю, то вже окресло контури несигтності загостреним кризових явищ. Це відзначив останній Всесвітній філософський конгрес (серпень 1993 р.), основна тема якого — "Людство на переломному етапі: філософські перспективи".

Криза в освіті виявляється передусім у тому, що дуже швидко прогресує тенденція розриву між системою освіти і реальними умовами життя суспільства. Освіта відстежує життєві запитів, не врівноважує сподівань окремих особистостей і потреб суспільства. Більш того, освіта, завдяки потужності свого пошукового потенціалу і незбалансованості міри "людина — природа" є першопричиною обвальної світової катастрофи, передусім екологічної.

Здавалось, технічний процес має характеризуватись сущільною грамотністю людей. Насправді ж у світі збільшується абсолютна кількість неграмотних. Різко погрішується якість навчання, зокрема функціональна підготовка випускників. Спостерігається глибоке відчуження офіційної освітянської діяльності від багатьох інших особистих і групових інтересів людей та різновидів інших цінностей. Перевагу одержують неосвітні субкультури, часто-густо індивідуалістичного, антигуманного цілеспрямування. Системи цінностей таких субкультур не лише відрізняються від офіційно прийнятих у суспільстві, але й різко протилежні, нерідко ворожі останнім. Ці та багато інших недоліків сучасної системи освіти зумовили потребу на початку 70-х років на рівні міжнародної організації ЮНЕСКО віднесення їх до глобальних проблем сучасності. Між тим, не можна не погодитись з думкою американського соціолога Д. Белла щодо провідних націй світу. Цього докажуться лише ті, які створять найбільш ефективну систему шкіл, коледжів, університетів.

Можна відзначити бодай три основні тенденції змін, що відбуваються у сфері сучасної освіти:

— світову тенденцію зміни основної парадигми освіти (криза класичної моделі і системи освіти; розробка нових фундаментальних ідей у філософії і сошології освіти, в гуманітарній науці; створення експериментальних і альтернативних шкіл);

— світову тенденцію інтеграції і гуманізації освіти (поступ освіти, усіх її типів закладів у напрямку інтеграції у світову культуру — демократизація освіти; створення системи безперервної освіти; гуманітаризація освіти; комп'ютеризація освіти; вільний вибір програм навчання, вилювання на основі самостійності навчальних закладів спільнот викладачів та учнів);

— тенденція повернення до традицій вітчизняної освіти і культури, в яких спостерігається потужна "методологія і методика", добре організована гуманітарна освіта на єдності вітчизняної і світової культур.

На стикові ХХ-ХХІ століття започатковується "культуртворча" освіта з уявленнями про гуманістичний тип особистості, яка не лише споживає культурні цінності, але й примножує їх, особистості як самоцінності і цілі, а не засобу суспільного розвитку. Центрування "вирошування" творчої особистості, її саморозвитку в освіті разом з появою численних моделей інноваційного навчання знаменує кардинальну зміну типу соціокультурного успадкування, яким забезпечується перевага нового над копіюванням старого.

Вченими висувається парадигмальна формула сучасної гуманістичної педагогіки, сучасної гуманістичної освіти і виховання: антропоорієнтована педагогічна парадигма — виховна парадигма самореалізації особистості — освітня парадигма "школи життя" (Див.: Корнетов Г.Б. Гуманістическое образование: традиции и перспективы. — М.: ИТП и МИО РАО, 1993.— С.112—121).

В історії педагогічного гуманізму можна виокремити чотири провідні ідеї, не під владні часові і не реалізовані належно життєвою практикою:

— ідея вільного розвитку особистості (Відродження, Просвітництво, соціалістичний утопізм);

— кантівська ідея категоричного морального імперативу, з'ясовуюча сутність гуманізму (людина не засіб, а мета), зокрема і в освітньому процесі;

— пристосування системи виховання до людини, а не навпаки (Ж.-Ж. Руссо, Л.М. Толстой);

— ідея "філософії серця", виховання позитивної почуттєвості у ставленні людини до світу, пішох людини, самої себе за біблейським правилом "Золотої стиски" (Г.С. Сковорода, П.Д. Юркевич, М.В. Гоголь).

Гуманістична педагогіка — не просто сплав цих ідей у квартету. Не просто педагогіка свободи, педоцентризму і людини як цілі. Це педагогіка "золотого січення", в якій сповна враховується діалектика освітньо-виховного процесу, вибудованого на підвалинах необхідності пристосування цілей саморозвитку людини з педагогічним управлінням змісту, форм і методів освіти до дитини при поєднанні цього з орієнтацією їх на певні імперативи; і на визнанні самоцінності людини з врахуванням суспільного характеру її буття, що вимагає певних щинісних установок: норм поведінки; і на вихованні розумної особистості, що стає духом та джерелом істини і блага як необхідних складників щастя і добродетелей. Гуманістична педагогіка розглядає діяльність діалектику крізь призму людини, прагнучи "олодити" освіту і орієнтуючись на суспільство "людяних людей". Як ніколи вимагає реалізація цеєї древніх філософів про те, що "людина — міра всіх речей".

Важливішим надбанням кінця ХХ століття є триумф індивідуальності. Дев'яності роки ввійдуть в історію як епоха величання індивіда — основи суспільства і основного джерела соціальних перетворень. З одного боку, це прогресивно, демократично, гуманно і надто вигідно для суспільства. З другого боку, постає питання про індивідуальну відповідальність. Доктрина індивідуальної відповідальності має стати набутком кожної людини. Водночас владні структури мають злагодити, проаналізувавши економічний бум 1990-х років в розвинених країнах, що в інформаційній економіці людина одержує зарплату за власні унікальні якості, а не за колективістські фізичні зусилля.

Новий обов'язок суспільства перед індивідом полягає в тому, щоб винагородити соціально значущу індивідуальну ініціативу. Звичайно, віддавати первинну індивідуальність на рівні держави — справа надто складна і вимагає часу для становлення і впровадження зовсім нових соціальних стереотипів щодо основних рушійних чинників суспільства. Адже впродовж багатьох століть нашої історії влада трималась інститутами фізичного і військового примусу. Могутнішими навіть від Господа Бога були королі,

прем'єри, секретарі. Сьогодні ситуація інша: індивід може впливати на реальне життя, виявляючи напрямки і рушії сили поступу суспільства (Див.: Нейсбіт Дж., Эбердин П. Дев'яності: десятиліття індивідуальності // Экономические науки, 1991, №5.— С.100—101).

Формуванню творчого індивіда може прислужити система освіти особистісно орієнтованого цілеспрямовання. Це, передусім, багатоваріантна взаємодія між суб'єктом навчання і навчальною системою, покликаною забезпечити формування у суб'єкта необхідних загальнокультурних, професійних і психико-психологічних новоутворень. Зміст навчання і його конкретні форми розробляються передусім на основі гуманістичних уявлень про залиш майбутньої діяльності, бажаних цільових якостей спеціаліста як особистості, зокрема його професійного досвіду і мислення. Сукупність таких уявлень складає концептуальну модель майбутнього спеціаліста.

Умовою успішної реалізації процесу цілеутворення і забезпечення ціледосягнення є професійна зрілість спеціаліста. Професіоналізм особистості — достатній для творчого вирішення задач професійної діяльності рівень розвитку професійної культури і самосвідомості.

Професійна самосвідомість — це усталене ставлення до професії, що виявляється в системі мотивів, особистісних смислів і цілей. Професійна культура включає в себе індивідуально вироблені стратегії, засоби орієнтації в дійсності, технології переведу ідей у матеріальні шинності. Найбільш важливими складниками професійної культури, на наші переконання, є:

- системний світогляд і модельне мислення;
- праксеологічна, рефлексивна і інформаційна озброєність;
- компетентність спілкування і управління;
- конкретно-предметні знання.

Системний світогляд є необхідною умовою організації і здійснення управління на всіх рівнях. Потреба в системних уявленнях виникає при зіткненні зі складністю реальних життєвих явищ. Ці уявлення сприяють передбаченню суперечностей, постановці проблем і пошуку декватних засобів їх вирішення. Системний світогляд конкретизується в системному мисленні як сукупність здібностей для побудови моделей проблемних ситуацій шляхом покремлення всіх суттєвих для їх формування, фіксаші і вирішення факторів, а також організацію їх в ієрархічну цільність.

Праксеологічна культура є сукупністю необхідних способів і стратегій для забезпечення переходу від формулювання проблем (задач) до конкретних дій для їх вирішення. Серед її складників особливе місце посідає цілеутворення, прийняття рішень і планування як умови ціледосягнення. У процесі навчання особливу увагу слід приділити психологічним аспектам цілеутворення, прийняття рішень і планування, а також формуванню індивідуального стилю цілеутворення і ціледосягнення.

Рефлексивна культура — системоутворюючий фактор культури професіоналізму — в цілому є сукупністю здібностей, способів і стратегій для забезпечення усвідомлення і подолання стереотипів особистісного досвіду і діяльності шляхом їх переосмислення і висування інновацій для подолання тих проблемно-конфліктних ситуацій, які виникають в процесі вирішення професійних задач.

Безсумнівною умовою здійснення процесу управління є збір, аналіз і використання інформації. Спеціаліст будь-якого профілю повинен володіти як високорозвиненою індивідуальною культурою переробки інформації, так і змігти організовувати і управляти інформаційними роботами за місцем праці, зокрема й з допомогою сучасних комп'ютерних технологій.

Безпосередньо процес управління організацією виробництва реалізується діяючою компетентнотою спілкуванню з людьми, задіяними у виробничому процесі, з організаторами виробництва, управлінським і обслуговуючим персоналом для активізації людського фактору, шляхом врахування особистісних і професійних особливостей персоналу. Відповідна психологічна підготовка має бути достатньою для вирішення таких задач, як створення благоприємного соціально-психологічного клімату, прогнозу і запобіганню конфліктів, пошуку індивідуального підходу до людей, підбору кадрів. Для цього слід володіти психологічними технологіями роботи з організаційними структурами різних рівнів, засобами ділового та індивідуального спілкування, писемною та усною формами викладу своїх думок, а також здібностями розуміти смисл та інтерпретувати зміст висловлювання колег.

Спеціаліст в процесі своєї професійної діяльності повинен спиратися на знання економічних, правових організаційних факторів функціонування власної організації і економіки країни в цілому. Конкретна необхідність кожного з факторів у професійному досвіді залежить від сфері діяльності, становища в ієрархії управлінської структури

системи ділових зв'язків суб'єкта професійної діяльності. Тому система підготовки спеціаліста має забезпечити засвоєння відповідних знань, навичок, умінь, бо вони є необхідною передумовою для реалізації процесу управління і виробництва.

Форми й способи учнія значною мірою визначаються його концептуально-психологічним базисом. Звернемо увагу бодай на два основні принципи розробки, організації та реалізації професійної підготовки:

— особистість здатна до продуктивного учніння там і тоді, де й коли їй надана можливість творчого самоулюскування, в процесі якого вибудовується досвід досягнень (поступу), зліснюються осмислення досягнутого результату, самостійно вибираються нові задачі і цілі;

— учніння продуктивне лише тоді, коли наявний взаємозв'язок між його змістом і способами його реалізації, з одного боку, і смислами та цілями особистості, з другого.

Основними задачами здійснення продуктивного учніння можна виділити:

— розширення можливостей компетентного вибору кожним студентом (учнем) різних аспектів свого життєвого шляху через формування індивідуальних способів організації цілісної життєвої перспективи;

— забезпечення можливостей для пошуку адекватних шляхів і способів смысло- і цілеутворення та формування відповідної готовності особистості.

Здатність особистості до продуктивного самовизначення значною мірою визначається її рефлексуванням, особливо в реалізації функцій проблематизації, самооб'єктивізації, виявлення особистісних смыслів, вибудови образу "Я" -концепція" тощо.

§2. Філософія виховання особистості в контексті розбудови української держави

Розбудова української держави — унікальна за своєю складністю та відповідальністю творча місія, сrozідально пов'язана з відродженням національної культури. Держава, власне, є та відповідна часові політична організація суспільства, що забезпечує максимальне узгодження і захист інтересів суспільства, консолідуючи його на

шляху культурного розвитку і культурного поступу. Водночас державотворча консолідація уможливлюється лише на основі існуючої культурної єдності суспільства, як її органічне продовження і спосіб досягнення нею якісної суспільністі, держава сама має сенс лише в забезпеченні її стабильності й подальшого розвитку.

Криза нашого сьогодення чи не найбільше відчутина у царині загальносвітоглядних орієнтацій масового індивіда, цінічних регулятивів діяльності, її духовного, зокрема моральнісного, забезпечення. Така ситуація не випадкова з огляду на те, що упродовж кількох десятиліть масова свідомість, будучи наявільно розгинутою, коливалась у межах "державницької ідеологеми" первинності матеріального і вторинності духовного. З одного боку, вторинність духовного уподібнювалась другорядності (як у анекдоті — шиємо костюм, а потім думаємо). З іншого, усі соціальні негразди винправдовувались чи критикувались з апеляцією до свідомості чи моральних імперативів. Це, передусім, на рівні ідеологічної доктрини. Шодо філософа-науковця, так само як і психолога, педагога, історика, було зрозумілим, що обстоювання тези про "вторинність свідомості" — не виходить за її межі, отже, саме вона є для них первинною. Звернімося до такого характерного прикладу. У 60-ті роки П. В. Когнін зробив ортодоксальному матеріалізму, який тепер називають "затягим", своєрідний виклик навіть на звію своєї праці "Діалектика як логіка".

Зараз все більш стає зрозумілим, що марксизм (справді велике вчення, що обійняло своє достойне місце в історії культури, — Е. Фромм) впродовж десятиліть було скоріш ідеологічним брязкалом і клепачкою одночасно, ніж інструментом соціального пізнання і управління. "Державна ідеологія (марксизм-ленинізм), претендуючи на роль вищої науки та вдовольняючи до деякої міри потреби істеблішменту, виключала науковий підхід до радянського суспільства. Останній, з огляду ідеологічної доктрини, виглядав злісним наклепом на радянський суспільний лад, як антирадянська діяльність. Науковий підхід став загрозливішим для системи, ніж будь-які атаки з боку відкритих ворогів" (Див.: Зиновьев А. Горбачевизм // Согласие. 1990. №5. — С.5).

Постає питання: чи існують, чи створені сьогодні людським генієм концепції і теорії, златні настільки повні і адекватно пояснити суспільство, наскільки це необхідно

для ціледосягнення управління шим суспільством? Відповість на це питання розмежовує бодай два основних типи соціально-політичної свідомості:

— тверезо оцінюючої можливості суб'єктів соціально-політичної творчості і тому зорієнтованої на регулювання соціальних процесів у дусі принципу "не нашкодь";

— міфологованої, сліпо вірючої у златність соціального суб'єкта (особи, партії, класу тощо) вести суспільство до поставленої мети (створювальної чи руйнівної — не має значення). Доброхесні наміри цього типу свідомості слугують, як правило, будівельним матеріалам дороги у ...розвинений соціалізм чи щось подібне.

Як не згадати передбачливого Піттирима Сорокіна, який ще у 20-х роках застерігав: "Вони (революшонери — І.З.) гадають, що оволодівши кермом державної машини пустивши її в хід ... вони можуть перекроювати життя населення як ім заманеться... Дійсність жорстко помаштася за такий фетишизм, нещадно руйнує такі ілюзії. Вірючи у всемогутність держави, вони сподіваються з її допомогою ошасливити підданих. Підлані "від щастя" вимирають. Фетишисти переконують, що ім вдалося і вдається поліпшити життя. Життя ж занепало до рівня варварства. Органи влади співають гімни вільної праці. Вільної праці не стало, панує державне рабство і кріпосництво. З допомогою державної машини вони прагнуть знищити війну і встановити мир. Дійсність поставляє ім війну без кінця і краю. Вони вірюють, що завдяки державі знищать підру капіталізму. Гай, гай! Капіталізм ... розшів, свою державу розвалили. Сподівалися започаткувати рівність. Замість рівності дійсність поставила таку нерівність, таку безправність більшості і привілейованість меншості, такий доставок "лінніх" прав, таку феодальну ієархію, якої не було до революції. Безпощадними розстрілами сподівалися виковать чесність агентів влади, викоренити хабари, продажність тощо. Розстріли відбувалися, а хабари процвітали та ще й як!" (Сорокін П. Система соціології. — Пг., 1920. Т.2. — С.142).

Залишається додати, що і в наступні роки, і сьогодні не зменшився і не зменшується фетишизм і віра в державу як чарівну паличку державної перебудови. Однак теорії такої перебудови немає та її бути не може. Всяка теорія осмислює цілі майбутнього. Державотворення як творчість, досягнення певних цілей завжди у минулому.

У соціальній творчості, як правило, ціль іманентна діяльності. Ціль досяжна, але її досяжність зумовлюється соціально репродуктивною діяльністю, в якій вона є простою вербалізацією минулого досвіду. Для того, щоб виробити цілі у соціальній творчості, необхідно достатньо знати закономірності, можливості і наявні стані тієї соціальної системи, тих соціальних процесів, які є об'єктами цієї творчості: суспільства, колективу, особистості; розбудови державності, ринку тощо. Натомість, не існує поки що наукових підходів, а завше технологій вирішення таких проблем. Можливо, тому ми не зустрінемо у розвинених країнах планів "капіталістичного будівництва" чи програм "формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості". Певно тому, що люди не грають у міфи і ідеологеми.

Міфологічна свідомість, породженням і свідками якої є усі ми з вами — система закрита, заборонена для наукового аналізу. Закрита від самої себе, від іншої свідомості, від буття і від часу. Власне, закрита від рефлексії. За К. Ясперсом, рефлексія характеризується тим, "що людина усвідомлює буття в цілому, саму себе і свої спроможності. Перед нею відкриваються жахи світу і власна безпорадність" (Ясперс К. Истоки истории и ее цель. — М., 1977. — С. 30). Міфи і ідеологеми, підкріплені діями владних структур, стають нездоланим шлагбаумом на шляху до рефлексії, роблять функціонування свідомості монологічним (у розумінні однаковості). Ця однаковість забезпечує порівняльну комфортність існування. "Володючи великою емоційною насыченістю ... міфологічна ментальність дозволяє долати відчуття тимчасовості, випадковості, хитливості, нетривкості існування, культивує прагнення до самовіддачі і самопожертви, до ідентифікації з певними соціальними, пізнавальними, ідейно-моральними системами — етносом, державою, партією, школою тощо. Вона органічно вміщає в собі такі риси, як відчуття вибірковості і переваги, "соціальний нарцисм"... нетерпимість і агресивність" (Орешин Б., Рубцов А. Сталінізм: ідеологія и сознание // Осмыслить культ Сталіна. — М., 1989. — С.584-589).

Найяскравішим прикладом міфізованої ідеологеми є Програма КПРС, прийнята ХХІ з'їздом партії. До 1980 року Радянський Союз повинен був:

— перегнати США за обсягом промислового виробництва у 6, а за продуктивністю праці — у два рази;

- безкоштовними квартирами;
- повністю ліквідувати важку фізичну працю;
  - максимально прискорити науково-технічний процес;
  - позбутися особистих підсобних господарств;
  - забезпечити найвищий життєвий рівень порівняно з будь-якою капіталістичною країною;
  - перейти до безкоштовного транспорту та комунальних послуг.

Посилання на хрущовський волонтаризм, природну стихію та підступи ворогів зайде пілкressлюють принципи унеможливлення прокладання курсу соціального розвитку і "керування" соціальною системою. Теорія поки що недатна не лише змінити соціальну природу, але й баші задовільно пояснити її.

Не можна не погодитись з академіком П.В.Симоновим, який стверджує, що ми не маємо також і теорії виховання, вона просто не існує. "Виховання до цього часу залишається переважно мистецтвом і видатні представники цієї сфери людської діяльності — Макаренко, Корчак, Сухомлинський — постають перед нами скоріш в образі "художників", ніж "інженерів" людських душ. По-справжньому наукова теорія виховання у загальноприйнятому розумінні слова "теорія" не існує і залишається справою майбутнього" (Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент. Характер. Личність.— М., 1984.— С.145).

Шлях до масового оволодіння високим мистецтвом виховання один — створення теорії виховання і опрацювання її до таких деталей, щоб на її основі уможливлювалось конструювання різних виховних технологій, доступних для реалізації вихователями (такий підхід спостерігається у П.Д.Юркевича, К.Д.Ушинського, К.С.Станіславського та інших науковців і практиків). Йдеться про теорію соціологічного рівня, яка ставить і вирішує найбільш загальні проблеми, визначає парадигму виховного мислення. Поява такої теорії уможливила б поступовий переход хаосу багатошківої педагогічної мудрості і виховного досвіду людства в логічно вибудований космос, у систему, хайн і складну, але організовану, упорядковану, яка здатна видавати на вимогу користувачів багатий спектр рішень і засобів. Основна трудність розробки наукової теорії виховання полягає в синтетичній базі, точніше — у цілеспрямованому отриманні такої синтези, яка б дозволяла не

умоглядно, а практично виявляти і формулювати систему законів виховання.

Виховання має підпорядковуватись законам розвитку особистості, а не навпаки. Тобто, виховання є складовою частиною її розвитку. Важливішою теоретико-виховною проблемою є визначення шлях формуючого впливу на людину. Цілі визнаються реалістичними, якщо виповідають таким обставинам:

- соціальному середовищу, його економічним, політичним та іншим параметрам і людинотворчі спрямованості;
- рівню знань про закони розвитку особистості, яка формується в даному соціальному середовищі;
- наявності достатньої кількості підготовлених вихователів, здатних реалізувати поставлені цілі.

Власне кажучи, самі виховні сили й повинні формуватися з даних обставин, а важливішою складовою частиною теорії виховання має стати розділ про закономірності і способи вироблення виховних цілей. У даному разі виховання виходить за рамки складової частини процесу розвитку і постає як управлінський процес. Закони розвитку особистості — це закони суб'єкта виховання, усвідомлене й кваліфіковане користування якими, оптимізація їх дії й складає смисл і сутність виховної діяльності. Виховання, отже, є розвитком особистості, який підпорядкований законам соціального управління.

Аналіз співвідношення розвитку і виховання особистості показує, що теорія виховання є похідною від двох, первинних щодо неї, теорій: теорії особистості і її розвитку та теорії управління. Рівень сформованості цих теорій слугує важливішим з факторів розробки теорії виховання, який потребує уваги у двох цілеспрямуваннях:

- аналізу теорії соціального управління в контексті її сформованості як методології для теорії виховання;
- такого ж аналізу теорії особистості і її розвитку.

У першому випадку доводиться констатувати відсутність логічно-стрінкої і розгорнутої теорії соціального управління. Теорії немає. Однак є і завжди було мистецтво соціального управління, зумовлене інтуїцією, досвідом і здоровим глупдом. Було б добре, якби це мистецтво спиралося на теорію і розроблені на її основі технології управління.

Виховання, здавна відомо, є управлінським впливом на умови життя людини. Ось цитата з промови академіка

Петербурзької АН С.П. Шевирьова у 1842 р.: "Під вихованням слід розуміти найбільш повний розвиток усіх фізических, душевних і духовних злібностей людини... Основне завдання виховання полягає чи не в тому, щоб запропонувати належні умови життя, світло і оточення, щоб за цих умов розвивалася кожна людина" (Шевирев С.П. Об отношении семейного воспитания к государственному.— М., 1842.— С.7).

У широкому розумінні виховання набуває змісту управління людинотворчою спрямованістю будь-якої суспільної політики: економічної, науково-технічної, сімейно- побутової, розважальної тощо. Іншими словами, виховання включає в себе облік, прогнозування і регулювання умов життя людини, організацію цих умов, за якої уможливлюється досягнення виховних цілей. На рахунок безпосереднього впливу на людину лишається лише стимулювання, підтримка і у певному цlesпрямуванні саморозвитку.

Людина відкрита для зовнішнього світу і не може існувати поза середовищем, поза його впливом. Як особистість людина не існує поза взаємодією з соціальним середовищем і культурою. Отже, розвиток особистості завжди є результатом її взаємодії, контакту з соціальним середовищем, а якість розвитку визначається культурою соціального середовища. Зрозуміти і пояснити еволюцію особистості можливо лише в контексті її взаємодії з середовищем, виявляючи і описуючи характер, способи, канали і засоби ще важливої комунікації. Зі встановленням системи законів названої взаємодії уможливлюється наукова основа для регуляції розвитку особистості. Оскільки до цього задалеко, залишається керуватися досвідом, талантом, здоровим глуздом і категоричним імперативом (у масовому масштабі і до цього не близько).

Вказана взаємодія може розглядатися у двох аспектах: як зміна особистості під впливом контакту з "суспільним наповненням" і як флюктуація соціального середовища, викликана контактом з особистісним потенціалом.

Теорія виховання можлива лише на стикові наук. При цьому недопустиме експертичне поєднання принципів і результатів різних, а часто-густо — різномірніших наук. Слід враховувати три ключові моменти: вияснення співвідношень різних підходів, їх місця і ролі у вирішенні проблем; встановлення характеру взаємозв'язку, способів включення результатів однієї науки в іншу; сумщення категоріальних апаратів, створення єдиних семантических полів. Перші

для моменти узагальнюються коротко філософсько-соціологічний підхід є методологією для соціально-психологічного. Це означає, що соціально-психологічний матеріал (дія, результати) складають емпіричну базу, при узагальненні якої формуються принципи і концепції філософсько-соціологічного розуміння особистості, яке, в свою чергу, слугує відправним ориентиром для визначення напрямкового пошуку і інтерпретації результатів у соціальній психології особистості. Основний напрямок взаємозв'язку відомий — від абстрактного загального до конкретного. Основна складність полягає у мистецтві розробки процедур розгортання загальних принципів на більш низькому рівні (операціоналізація) і в зворотному процесі — інтегрування часткових результатів, піднесення їх на методологічний рівень.

Найважче поєднувати категорії для досягнення термінологічної єдності. Усі науки вживають поняття "особистість", "потреба", "інтерес", "діяльність", "мотив", "інтерналізація" тощо. Враховуючи формальну тотожність цих понять, відзначимо різну змістовну наповненість, яка призводить до непорозумінь (філософ, соціолог, психолог, педагог не розуміють один одного). Додамо незатикаючу "внутрішню" полеміку навколо термінів, і стане зрозумілою необхідність постійного уточнення понять. У протиному разі намагання сумісної праці очкує долі Вавлонської вежі.

Освітні технології у вимірах педагогічної рефлексії

§ 1. Про сучасні парадигми освіти

Останні десятиліття центрують увагу багатьох суспільств нашої планети на проблему гуманізації освіти. Це пов'язано, передусім, з зволюючію сучасних філософських світоглядів, згідно з якими центром наукової картини світу стає людина. Упродовж століть в науці панувала система мислення, релевантна ньютоно-картензіанській парадигмі. В її основі — праця британця Ісаака Ньютона та французького філософа Рене Декарта. Наука вважалася ним і продовжує вважатися їх послідовниками тим більше об'єктивною й значущою для суспільства, чим більше вона віддалена, а то і зовсім очищена від суб'єкта, від індивідуальності. Це стосувалося і стосується не лише природничого, фізико-математичного циклів, але й усіх без винятку гуманітарних наук, зокрема й педагогіки, й психології. У відповідності з цим традиційна система освіти і виховання була і залишається безособистісною, "бездіною", "безлюдською".

"Безособистісна методологія" освітньої системи виробила її власні основоположні категорії. Так, той, хто навчається, підпадає під поняття "об'єкт" з чітко окресленими змістовними, поведіковими, технологічними навантаженнями. Людина у цих взаємовідношеннях постає деяким інженерно-технологічним об'єктом, яким можна керувати з допомогою зовнішніх впливів, загальних стандартів та нормативів. Звідси уявлення про певні універсальні педагогічні технології, які ось-ось будуть винайдені й запущені в ужиткування і вирішать будь-які соціальні

проблеми. На рівні здорового глузду зрозуміло, що таких технологій бути не може. Тут підсутнє елементарне розуміння того, що дитина — не шматок глини, з якої можна вилити абсолютно все; вона активна особистість, яка бере з освітньо-виховних впливів лише те, що забаже.

Традиційна система освіти ґрунтиться на соціоцентричному підході, в межах якого мета розвитку особистості — її соціалізація і професіоналізація з позиції максимальної суспільної корисності. У межах даної моделі реалізуються уявлення про те, що основною метою освіти (навчання, учіння) є оволодіння певними знаннями, уміннями і навичками, тобто зовнішніми заданими нормативами. При цьому якість засвоєння знань визначається переважно тим, що дитина запам'ятала, виговорила, зробила за визначенім зразком. Однаке відомо, що в науці, в гуманітарній особливо, щ юрмативи суб'єктивні і тому змінні, маючи тенденцію до переміни білого на чорне і навпаки.

В основі цього — ілюзія, що зовнішнє безпосереднє формує внутрішнє. Зрозуміло, що особливі увага і досягненні цієї мети придається кінцевому результату. Таке навчання не орієнтоване на формування механізмів саморозвитку особистості, оскільки ігнорує фактор спонтанності. Пізнавальна активність людини при цьому залишається поза увагою педагогів.

Відомо, що важливішим джерелом пізнавальної активності людини є досвід творчої діяльності. У сучасній системі освіти він зведений до мінімуму. Основна увага — засвоєнню заданого, виконаного за зразком. Творча ж діяльність не стала критерієм наочності. Учитель запитує учня з теореми, захадає знань, якщо вона не вивчена — припинить його за виробленими шкільними канонами, в основі яких — страх за незасвоєне, самоприниження за власну недосконалість. І зовсім учителя не хвилює, чи має бажання учень вивчити теорему або вірш, прочитати щось цікаве з додаткових джерел? Чи є в учня своєї точки зору, відмінна від учительської, і як він її логічно обґрунтуеть? Скільки ж трапляється випадків, коли учень опережує незадовільну оцінку за своє бачення якось проблемою!

У межах існуючої методологічної орієнтації функціонує не лише трансляційна, але й оперативна модель навчання, яка спирається на розроблену психологічною науковою теорією діяльності. Навчання й учіння при цьому вибудовується на основі стадіонного зразка, означеної

діяльності чи її високих опорних начал. Чим правильніше й точніше засвоїть їх учень, тим ефективнішим вважається навчання. На основі цього підходу вибудовується програмоване алгоритмизоване навчання на основі постапного формування розумових дій. Як і при трансляційному підході, творча активність учня зведена знову ж таки до мінімуму. Однак давно відомо, що творче мислення неможливо розвивати за жорстко означенними схемами. Механізми вітворення знань і механізми творчості суть взаємні, при цьому навчати людину — зовсім не означає попереднє програмування всіх її дій і вчинків.

Розвивальний ефект концепції учніння, вибудуваний у руслі усталеного методологічного підходу, нами відзначено, пов'язується зі зміною змісту освіти без врахування індивідуальних особливостей як дитини, так і вчителя, тобто не вирішується питання, кого навчати і хто навчає.

Принципово інший підхід до проблеми розвитку особистості розробляється у площині парадигми гуманізації освіти.

Ця течія виникла як протиставлення негуманістичним і механістичним методам розвитку і корекції особистості на основі біхевіоризму і психоаналізу. Гуманістичний пафос нового напрямку полягав у тому, що він цілеспрямовувався у майбутнє людини, яке цілком і повністю зумовлювалось її власними зусиллями, власною активністю, розумом і почуттями, а не сферою ірраціонального. Гуманістична концепція освіти холістична, оскільки виключає статистичний, безособистісний підхід до людини, який постає при цьому не як сукупність окремих пізнавальних процесів і психічних властивостей, а як цілісна особистість. Це, в свою чергу, відбуває обмеженість і ущербність різної типології особистості, які трунтуються на методах факторного аналізу.

Гуманістичний напрямок об'єднує не лише психологів, але й філософів, педагогів, сошологів на шляхах пошуку смыслу людського буття, самоактуалізації, творчості, свободи вибору, цілісності, інтегративності мислення, управління людиною власним розвитком. У свою чергу, гуманістичний підхід до розвитку особистості виходить з постулату про розвиток людської психіки, завжди поступальний при наявності відповідних умов і конструктивного задоволення потреби у самоствердженні.

Відомо, що гуманістичний підхід не зводиться до якихось конкретних технологій чи методів навчання — це

цілісна орієнтація, в основі якої — перебудова особистісних установок педагога. Підкреслюється, що якщо перша парадигма освіти ґрунтуються на універсальноті навчальних програм, фронтальному спілкуванні, стандартних оцінках знань, умінь і навичок, примусовості, трансляційній формі передачі інформації вчителем і пасивності учня, то гуманістичний підхід в освіті апелює до ініціалізації і диференціації навчання, що передбачає використання нормативів і відповідно програм розвитку, до радості учня, до процесу творчості. Найважливіше в даному підході — формування в учнів не лише нормативних знань, але передусім механізмів самонавчання і самовиховання з врахуванням максимального включення індивідуальних здібностей кожного учня.

При розробці конкретних технологій гуманізації освіти акцентується не зміст освіти (хоч це суттєво), а увага на формуванні міжособистісних відношень, які забезпечують комфортні умови для розвитку кожної дитини.

Необхідно враховувати, що у дитини виникає інтерес до навчальної діяльності лише у тому випадкові, коли у цій діяльності є успіх. Якщо успіху немає і вчитель його не програмує, то інтересу до цієї діяльності не буде. Даний фактор пов'язується з необхідністю задоволення потреби в самоствердженні, в реалізації відповідного рівня домагань. Однак ця потреба в традиційній школі не задовольняється в багатьох учнів, оскільки навчання орієнтоване на концепцію всебічного розвитку, не враховуючи наявності в учнів здібностей лише до окремих видів предметної діяльності. В межах особистісно орієнтованого підходу задоволення даної потреби цілком реальне, оскільки кожен учень оцінюється згідно з власними нормативами. При цьому оцінка результатів роботи учнів не пов'язується лише з результатами іхньої репродуктивної діяльності, але значною мірою з досвідом творчої діяльності, з результатами входження дитини в різні сфери діяльності (не лише, звичайно, навчальної).

Розвиток дитини буде успішним, ефективним лише в тому випадку, якщо освіта, навчання і учніння супроводжуються позитивними естетичними почуттями, зокрема прекрасного, піднесеного і пов'язаного з ними комічного.

Результати навчальної діяльності, а також діяльність вчителя повинні визначатися не лише тим, що дитина може вітворити і зробити за зразком, скільки тим, чи сформована у неї мотивація до навчальної діяльності: чи цікаво

учням на уроці, чи бажають вони уроки відвідувати, а після них опрашувати додатковий матеріал з предмету. Який досвід творчої діяльності, набутий учнем з предмету, і, відповідно, який його творчий потенціал.

Гуманізація освіти, безсумнівно, передбачає її максимальну індивідуалізацію. І передусім тому, що дана ситуація оптимальна лише для дітей з вербальною пізнавальною стратегією. Однак, тут в депривованому становищі переважають ті, у кого домінує практичний інтелект, почуттєво-емоційно-образне мислення. При фронтальному викладі матеріалу вчителем неможливо врахувати індивідуально-типологічні особливості кожного учня. Наприклад, людина зі слабким типом нервової системи може працювати лише в своєму генетично заданому ритмі. При викладі матеріалу вчителем врахувати це досить важко, а часто-густо неможливо.

Універсальність вимог особливо згубна для дітей з аскраво вираженими здібностями до якогось одного виду предметної діяльності (гуманітарними чи математичними здібностями). Школа переважно існує за середньо-арифметичними показниками, тому непоодинокі випадки, коли низька успішність характерна для талановитих дітей. І не виключено, що теоретик космічних ракет, за траєкторією якого американці запустили космічний корабель на Місяць, Ю. Кондратюк, який мав освіту Полтавської гімназії, у нашій школі перебував би серед невстигаючих, тому, що зовсім не любив і не сприймав гуманітарних предметів.

Гуманізація освіти передбачає її диференціацію, яка найефективніше зреалізовується через різні типи навчально-виховних закладів. Чим їх більше, тим краще для позитивних наслідків. В зв'язку з цим стає очевидною стиба, що в непрофільних школах нормативний мінімум природничо-математичного циклу може бути дещо спрощеним. У наш час постійна орієнтація школи на цей мінімум призводить до того, що значна частина учнів, не мати ним оволодіти, ненавидять школу і все з нею пов'язане.

А ось верхня планка має бути в усіх дітей надто різною і не обов'язково розрахованою на наступну інтелектуальну діяльність, на вступ до вищого навчального закладу. Не менш важливо розвивати в дітей соціально-практичний потенціал. Повинна бути різною ця планка і в предметному

цилеспрямуванні, і в досягненні певного творчого потенціалу.

Традиційна система освіти розчленовує сприймання дитиною світу на фізичний, хімічний, біологічний тощо, порушуючи у такий спосіб її, природою задане, цілісне сприймання світобудови. Вузькотематичне учнівською мірою ускладнене погодження індивідуального емпіричного досвіду дитини (який завжди цілісний і предметний) з нормативним соціально-культурним суспільним досвідом. У свою чергу, реалізація цих підходів до сприймання світобудови приводить до того, що дитина не асимілює досвід, при цьому система освіти не спрацьовує. Вирішити цю проблему допоможе теорія і практика інтеграції змісту освіти, реалізація якої відповідає завданням особистісно-орієнтованого учнівства з метою формування у дитини мислення цілісного і системного.

Звернемо увагу на деякі питання країнової, регіональної освітньої політики, особливо ті, що сприяють включенням кожної особистості в систему культурно-історичного досвіду регіону, як важливого з чинників національного виховання.

Зазначимо, що в останні роки намітились деякі позитивні процеси, пов'язані з диференціацією освітньої галузі, становленням недержавних закладів освіти, переглядом і відправлінням нових структур і механізмів територіального управління освітою.

Розширяється методичний пошук і інноваційна діяльність з освоєння нового змісту освіти і педагогічних технологій. Система освіти не виходить з режиму політики бурхливої реформаторської діяльності. Але ця активність не відображується на основному — ефективності роботи самої системи освіти. Її якість і організація, як і досі, не задовольняють громадськість.

Не зупиняючись на багатьох інших згорьованих розуміннях нинішнього стану системи, зафіксуємо основніше: держава в особі її виконавчих і законодавчих інститутів недооцінює потенцій системи освіти у вирішенні кризи сьогодення суспільства.

Криза суспільства — це, передусім, криза людських ресурсів. Для виходу з неї необхідно, як в усіх високо-розвинених країнах, рішуче інвестувати інтелектуальний потенціал країни.

Загальновідома думка про те, що освіта має стати "локомотивом" соціального і економічного розвитку суспільства.

пільства, а кращому випадку декларується і просто безсвісно експлуатується задля нарощування політичного капіталу. І тому система живе за відомим прислів'ям вратування потопаючого.

При виробленні освітньої політики певного краю слід керуватись історичною реконструкцією древніх смыслів освіти. Історія дає нам розуміння того, що в будь-яку сподій освіта була незадовільним механізмом зв'язку обов'язкової людей і досвіду іхнього життя. Підростаючі покоління засобами освіти включались в уже існуючі обов'язки і ставали носіями певного способу життя. Освітою молодь допомагала до життедіяльності старших поколінь з допомогою тих здібностей, які підтримували і зберігали норму загального життя в часі.

При принципово іншій історичній ситуації ми переживаємо зараз. Можна спостерігати багаточисельні розриви в політичному, економічному, культурному житті. І не потрібно, звичайно, тішитися ілюзією про те, що нова система освіти зможе успішно заповнити ці розриви. І тут віддаються більші точки освіти — розрив між поколіннями зв'язків, відчуження і протистояння в сім'ї, в школі, в постійному місці проживання.

Керуючись вищезгаданим, слід не просто удосконалювати освіту, різні рівні школи чи освітні галузі, взяти окремо, а створювати особливу освітню ситуацію, особливе освітнє середовище.

Виросло вже декілька поколінь, повністю відчужених від української духовності, і, більш того, вони перестали знати і шанувати українську історію, звичаї, мораль свого народу, бо українські національні традиції зникли зі способу життя, зі шкільної освіти і виховання. Можна з достатнім підґрунтим говорити про виникнення нової етнічної спільноти, яка з великою умовистю може назватися спадкоємницею української духовності. І це "найбільше досягнення" радянської доктрини, визначального ідеологічного чинника успадкованої державності. Чи не тому відпущені адміністративні віяки повсюдно відзначилися вакханалією злочинності, жорстокості, зухвалого понехтування моральними нормами і тією скаженою пожадливістю наживи і спекуляції, яка не може вгамуватися навіть людською кров'ю.

Як би зараз прискорено-перебудовно не формувався стереотип удосконаленого капіталістичного раю, усім зрозуміло, що прийдешність — це безробіття, соціальна

нерівність, майнове розшарування, маніпуляція суспільною свідомістю і сподіваннями людей.

Висхід найсильніший — ось реальна проблема, яка ні до духовності, ні до моралі, ні до історичного смислу державно-національного життя відношення не має.

Ось за такої, далеко не повної картини стану суспільного життя дійсно уможливлюється повне знищення системи освіти, якщо достеменно школа і вчитель загублять той тенденцій духовний стержень, який чудом шептлиться в системі освіти, яка ледь-ледь лиха і відхиасає останні соціальні і шинісні орієнтири. І тут потрібна не швидка допомога, а реанімація по створенню нових соціально-педагогічних форм життедіяльності освітніх співтовариств, усієї системи освіти, гідної України в ім'я її порятування.

У цьому вбачається історична роль освіти. Для всіх, хто причетний до формування її політики, сьогодні важливо не загубити в тотальніх перетвореннях політичної системи, економіки, в боротьбі за владу на всіх рівнях тє едине, що відродить Україну. Важливо не помилитися в орієнтирах, знову не піти оманливими глухими завулками, а, отже, і погибельною ходою.

Визначаючи сьогодні політику в освіті, важливо узгодити основні сили, які створюють єдиний фундамент нового українського суспільства: духовність, ядром якої є історична культура українців, а також матеріальні цінності. Іншого змісту набувають поняття: власність, виробництво, ринок... Які значущі ідеали цих сил визначає смисл і життя нової української школи? Треба думати! Навіть коли не хочеться і дуже важко.

Нам усім, науковцям зокрема, слід, покладаючись на інновації співвітчизників, порівнювати з досягненнями зарубіжжя здобутки в теорії і практиці освіти. Особливої уваги заслуговують дидактичні пошуки сучасної зарубіжної педагогіки, які відображують і водночас слугують простотою розгортання двох типів освітніх технологій. Про них уже йшлося, але варто логізувати їх порівнянням понятійного апарату. Перший, сінтентістсько-технократичний, проєктуючий соціально-інженерну ідеологію у сферу дидактики, розглядає освіту як тотально конструкований процес з жорстко передбачуваними, фіксованими результатами і орієнтує суб'єкти освіти на засвоєння еталонів, передбачуваних зразків. Другий, гуманістичний, реалізує у сфері освіти самостійне засвоєння учнями нового досвіду

з неочевидними результатами, саморозшитою пізнавальними і особистісними спроможностями. Можна за- пропонувати основні вживані категорії у сфері вибудови, реалізації і аналізу навчального процесу. Виділяються лише множини частково пересичених категорій, відповідних двом видам типів технологій — технологічному і творчо-пошуковому.

Основоположними категоріями технологічно-орієнтованого технологічного освітнього спрямування є ефективність освіти, конкретизація навчальних цілей, критерії засвоєння (стандартні результати), коректуючий зворотний зв'язок, формуюча і підсумовуюча оцінка, включаючи процедури, пред'явлення інформації та стандарти засвоєння, критеріальний контроль, повне засвоєння тощо.

Визначальними для гуманістично-орієнтованої технології освіти є такі дидактичні категорії: навчальне дослідження, процесуальна орієнтація, вирішення проблем, постановка і перевірка гіпотез, збір даних, експеримент, перенесення знань, моделювання, аргументація, прийняття рішень, співвіднесення моделі і реальності, рефлексивне, критичне, творче мислення, розвиток сприйнятливості, рольова гра, релевантність, пошук особистісних смыслів тощо.

Інноваційні дидактичні пошуки вибудови і реалізації навчального процесу ґрунтуються на своєрідній пошуковій навчальній діяльності в контексті вироблення самим учнем власного досвіду. Видові напрямки такої пошукової діяльності такі:

- дослідницький теоретико-пізнавальний (постановка проблеми, висування і перевірка гіпотез, генерація ідей, проведення чи моделювання експерименту тощо);
- дискусійний (вияв і співставлення точок зору, позицій, підбір і пред'явлення аргументації тощо);
- моделюючий — у предметно-змістовному (імітаційно-гровому) і соціально-психологічному (рольовому) цілеспрямуванні;
- рефлексивний — у гносеологічному і емоційно-почуттєво-особистісному цілеспрямуванні (інтелектуальна і емоційно-почуттєва рефлексія).

Важливою особливістю схарактеризованої пошукової діяльності в сучасних дидактических розробках є її рефлексивність у виявах як змісту освіти, так і навчального процесу. Це дає змогу прослідкувати взаємодію моделей

навчального процесу зі змістом освіти. Зокрема, динаміка розробки базової технологічної моделі характеризується посиленою увагою до цільової орієнтації учнів на основі диагностично заданих цілей. Згідно з цим, у даній моделі виявляються тенденції до вигідності змісту освіти (відповідно і змісту навчання), бо він нечітко і недоказано піддається диагностично-орієнтованій фіксації. Цьому відповідає зосередження часткових технологічних моделей навчального процесу на однозначно відтворюваних, поведінково чітко окреслюваних навчальних результатах. Звичайно ж, у цьому вигляді досвід творчої діяльності, зокрема й почуттєво-штучнісні відношення, фактично видаються з центру уваги педагога.

Взаємодія пошукових моделей навчального процесу зі змістом освіти пов'язана з установкою на дослідницьку позицію особистості, активний, ініціативний характер її взаємодії з пізнаваною реальністю, природою і суспільством. Ця установка, з одного боку, визначає характер змістової орієнтації учнів, а з другого — посилену увагу до процедур, які забезпечують пошукову діяльність учнів. У свою чергу, увага до творчої відкритості особистості в навчальне пізнання виявляється в тому, що специфічно дидактичною метою стає формування способів і процедур творчого пізнавального пошуку.

Тенденція інноваційних дидактических пошуків є поєднанням використання різних видів пошукової навчальної діяльності не лише процесуально — як способу навчання, — але й у змістовному цілеспрямуванні, тобто як об'єкт засвоєння (від пошукового навчання — до навчання пошукові, від навчання засобом дискусії — до навчання дискусій тощо).

В інноваційних моделях навчального процесу досвід учня слугує джерелом навчального пізнання. Педагог (рівносильно як і комплекс використовуваних ним дидактических засобів) виконує не роль "фільтра" перегускання через себе інформації, а є консультантом у роботі учня, одним з джерел інформації. В цілях педагог стає організатором самостійного навчального пізнання учнів, не головною діючою особою в класі, а режисером їх взаємодії з навчальним матеріалом, один з одним і з учителем.

Включення до навчального процесу не лише раціональної, але й особистісно-почуттєвої сфери людини

є тенденцією побудови освіти на основі цілісного особистісного досвіду.

Важливою соціально-значущою рисою інновацій моделей навчального процесу є їх співіднесеність з сучасним культурним життям суспільства. Навчальний процес, з одного боку, слугує сферою, в яку проектується значущі для суспільства механізми відтворення соціального досвіду (наприклад, стандартизоване відтворення залишків, дослідницька діяльність, демократичне обговорення проблем, імітаційне моделювання, пізнавальна і смислино-почуттєва рефлексія). З другого боку, навчальний процес виступає не лише засобом їх простоти трансляції, але і середовищем живлення їх цілеспрямованого, розширеного і навіть рафінованого відтворення.

Найпередовіша, найпрогресивніша педагогічна ідея стає "матеріальною", організуючи і результативною силою лише тоді, коли набуває певних соціальних можливостей здійснення і технологічного вирішення. У цьому випадку формується і сама конкретна педагогічна новація, і її позиція в ринкових умовах вдоволення послуг. Очевидно, в цьому в найзагальнішому вигляді постає проблема педагогічного менеджменту чи в реалізації нової освітньої парадигми, чи у вияві оригінальної методики вивчення нескладної теми шкільної програми.

Інтенсивне прирощування педагогічних інновацій, характерне для останніх років, торкнулося і сфери педагогічної освіти: тут продовжує формуватися якісно нова номенклатура послуг, пов'язана з типами навчальних закладів (державних і недержавних), і з орієнтацією на різновиди навчально-виховних закладів (гімназії, коледжі тощо), і зі змінами переліку предметів, навчальних планів, програм тощо; це не може не актуалізувати розробку адекватних інноваційних технологій.

Так, ідея безперервності педагогічної освіти — від спеціалізованих класів до служб удосконалення (підвищення кваліфікації) вчителів, — піднімає до рівня сучасної парадигми, виводить з меж усталеної механічної послідовності і формалізованого концентризму. Вона і орієнтує на творчість як важливіший з факторів змісту професійної підготовки вчителів, поряд з природовидповідністю, соціокультурою, орієнтацією тощо. Очевидна принципова відмінність такого підходу від директивної умови обов'язково опановувати деякий набір стандартів (що вважалося "справжньою освітою вчителя"). — Див.: Гуманістичні

тенденции в развитии непрерывного образования взрослых в России и США. Под ред. М.В. Кларина и Н.И. Семенова. — М., 1994. — С. 31), за яким важко домогтися випередження зростання можливостей людини.

Звичайно, було б глибокою помилкою огульне заперечення позитивного значення зразків: вони можуть виступати не лише провокацією спілого копіювання, а й стимулом позитивним, збуджуючим створення особистісного досвіду. Для цього сuto професійне, усталене і повторюване (знання, уміння, досвід) має наповнюватись, збагачуватись людським — знатістю думати, усвідомлювати, почувати, нарешті, сумніватися, шукати нові рішення. Інакше кажучи, ніяка творчість неможлива без рефлексії, зокрема й педагогічної професійної рефлексії — пошуку, оцінка, обговорення з собою власного досвіду, реального і уявного.

Рефлексія найчастіше стихійна, ситуативна; професійна рефлексія стохастична, переважно "упорядкована" досвідом, змістом і обставинами діяльності, а тому й піддається зовнішньому впливові, корегуванню. У педагога, як правило, об'єктом рефлексії є люди та ситуації з ними та між ними, тобто завжди уяскований людський, гуманістичний аспект з поєднанням високих щинісних критеріїв (освіти і освіченості?) з чесністю і відповідальністю. Це зобов'язує ставити і вирішувати задачу управління рефлексією, важливішою в педагогічній освіті, а отже — виробляти технологію такого управління. Також пошуки успішно ведуться, змістово охоплюючи школу, позашкільні освітньо-виховні заклади, ПТУ, вищу педагогічну школу (Див.: Рефлексивная психологія і педагогіка на ринку услуг. Под общ. ред. Г.Ф. Похмелкиной, И.А. Слободаюка. — Винница, 1991; Вульфов Б. З. Соотношение себя и дела. — "Народное образование", 1994, №1).

Досить складною є проблема ефективності як самої рефлексії, так і управління нею. Можна з переконаністю, зацікавленістю рефлексивно вибудувати будь-яку педагогічну проблему чи педагогічну дію (вони завжди рефлексивні). Зворотна ж інформація про наслідки рефлексії, наприклад, на певному етапі безперервної педагогічної освіти отримується відсторочено — на наступному етапі. Справа ускладнюється й тим, що пізнанні чи підсумовуючі результати широкого кола будь-якого ступеня безперервної педагогічної освіти — завжди результати широкого кола найрізноманітніших факторів, а не лише однієї професійної рефлексії. А результати часто-густо бувають і незаре-

логії управління рефлексією; у навчальному процесі виникнені завжди публічний: школяр, студент відтворюють усю педагогічний досвід у присутності однолітків, колег. Публічність, зрозуміло, лещо знижує вирогідність повної сповіді: вона необхідна й тому, хто має потребу пошукати сумнівами, виговоритися, й тому, у кого є здатність і право вислухати, допомогти розібратися, підтримати духовно, співпереживати. Коректне управління завжди сприяє саморозвиткові, допомагає подолати "захворювання" особистості, коли не лізе в лушу, а стимулює труд душі. Таке управління не лише не суперечить сповіді, але й забезпечує її (Див.: Зеньковський В.В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии.— М., 1993.— С. 27).

Це ж можна сказати й за технологією управління. Вона має бути демократичною, коректною, з допуском коректного використання, коли йдееться про гуманістичну рефлексію. Звичайно ж, це залежить від людяності, гуманності і професійної майстерності того, хто нею користується. Очевидно, неприпустима нескромність, суб'єктивність, ошінок чи іронія, інші вияви нетактовності.

Щодо моральних меж технології управління в даному випадку. Таких меж, на наші переконання, суверено визначені правилами, не існує. Існують більш чи менш відкриті для рефлексії особистісно значущі сфери, завжди індивідуальні: одні милуються собою, а тому можуть непригадувати собі й іншим сказати, інші соромляться, тому мовчать. А треті видають бажане за дійсне... Тому так важко враховувати супротив чи, навпаки, податливість тих, кому допомагають у педагогічній рефлексії.

Найкахливіше для технології управління педагогічною рефлексією — опинитися під впливом людини, не златної на ефективну рефлексію самої себе. Серед мудрих афоризмів Г. Гурджієва подибуємо такий: "Суди інших по тому, що ти є, тоді рідко помилитимешся". Ще точніше: "Справедливим може бути лише той, хто знає, як поставити себе на місце інших" (Гурджієв Г.И. Беседы с учениками. Перев. с франц.— К., "Пресса Украины", 1992.— С. 106, 107). Додамо: лише той педагог, хто володіє технологією професійної рефлексії.

§2. Тезаурусно-дидактичне моделювання і проектування — засіб врівноваження суперечностей в освіті

III

Прадиштійна модель освіти, цілеспрямовані на передачу майбутньому спеціалістові необхідних знань, умінь, навичок, втрачає нині свою перспективність. Уможливлюється необхідність зміни стратегічних, глобальних цілей освіти, переведення акценту зі знань спеціаліста на його людські якості, які одночасно є метою і засобом його підготовки до майбутньої професійної діяльності у її довічному (неперервному) циклопокладанні. Важливими цілями створення системи освіти є передусім творча діяльність спеціаліста, златність до гнучкої її перебудови, згідно зі зміною системи соціальних і культурних орієнтацій творчих особистостей. Звичайно ж, важливості набувають особистісні якості людини, які не лише визначають її суто професійні характеристики, але й спосіб мислення, рівень культури, інтелектуальний розвиток.

Відомо, що особистість стверджує себе не лише завдяки адаптуванню до предметно-професійного і соціального середовища, а й пристосуванню його до своїх потреб без порушення природної гармонії та створенню принципово нових діяльностей і технологій.

Індивід стає особистістю в міру засвоєння ним змісту різновидів людського досвіду, який є сукупністю засобів і способів діяльності, створених в процесі суспільно-історичної практики. Йдееться про повноцінне засвоєння людської практики на інтелектуальному і проектно-технологічному рівнях. Суспільству потрібна не будь-яка діяльність, а високоекваліфікована, доцільна, особистісно орієнтована. Так само, як суспільству необхідна не просто людська індивідуальність, а творча особистість, яка здатна ставити і вирішувати соціально-значущі задачі. Виявляється закономірна тенденція зростання освіти з діяльністю. Ця тенденція виявляє себе як у розвитку змісту неперервної освіти (розширення цілей, засобів і результатів засвоєння соціального досвіду), так і в збагаченні змісту діяльності (розширення рівня участі людини у суспільній практиці, людино-машинних системах управління, інтелектуальних і комунікативних системах) — процесах глибоко взаємозв'язаних, взаємодетермінованих.

Сьогодні у сфері довічної (неперервної) освіти важливішим завданням стає вироблення проектно-техно-

логічного мислення спеціаліста як засобу розвитку його особистості — з допомогою знань, умінь, навичок, почуттів, а не заради їх самих. Проектність, технологічність, креативність — визначальні ознаки мислительної і практичної діяльності людини. Проективністю пронизані наука, мистецтво, освіта, педагогіка, психологія людини — у її відношеннях до світу, до предметного середовища, у формах споживання, виробництва, перетворень і творчості завжди присутнє проектне переживання і технологічна оцінка дійсності. Однак у дидактиці — і загальноосвітній, і вузівський — ця проблема ще не знайшла достатнього висвітлення. Спробуємо рефлексувати один з можливих способів формування проективно-технологічних здібностей на прикладі студента — майбутнього фахівця з допомогою так званого тезаурусно-дидактичного моделювання предмета навчання.

Дослідники з інтелектуальних і комунікативних систем розглядають процес передачі і сприймання соціальної інформації в людських колективах як обмін повідомленнями між носіями тезаурусів (Див.: Бирюков Б.В., Вороб'єв Г.Г. Тезаурусний подхід к комунікативним процесам и документальная информация. В кн.: Информация и управление. Философско-методологические аспекты. — М.: Наука, 1985.— С.5). Під тезаурусом розуміється об'єм знань, умінь і здібностей людини, які реалізуються під впливом інформаційних потреб, пізнавальних установок і глибинних неартикульованих семантических структур свідомості. Фактично тезаурус людини — це тією чи іншою мірою вербалізована сукупність її уявень про світ, яка включає пізнавальні, оцінні і діяльнісні установки. Можливо говорити за тезаурус конкретної людини (зокрема, педагога, учня, студента), про тезаурус групи, взагалі про тезаурус деякої складної інтелектуальної системи, яка вступає в процес комунікації. Тезаурус при цьому розглядається як сукупність репрезентаторів — способів уявлення про дійсність, в якій функціонує дана інтелектуальна система.

Інформаційні процеси в інтелектуальній системі (обмін повідомленнями, знаннями, емоціями, почуттями) можна уявити єдністю матеріальної і абстрактно-ідеальної форм (так звана "опредмечена свідомість", наприклад, у вигляді текстів). Матеріальна форма зафіксована у предметно-знакових системах як носіях тієї чи іншої інформації про об'єкт пізнання, оцінки і перетворення. У цілому сітка

відношень і зв'язків у тезаурусно-знакових системах досить обширна і недостатньо вичисна. Тут використовуються відносинна, репрезентаційна, інтерпретаційна, обґрунтування, констуктивно-генетичні відношення тощо. Створюючи тезаурусно-знакову модель, її автор знаковою формою виражає "світ ідей", в якому він живе, і "світ речей", в якому він діє. При цьому автор користується "виразними засобами" — ритмічними, intonaційними, композиційними, синтаксичними, семантичними тощо. Посуттю сама людина є джерелом інформації, а видаток і своєрідним текстом.

Розробка теорій інформаційного моделювання особливо важлива для удосконалення вузівського навчання, яке ґрунтуються, як правило, на трансляції наукової інформації про той чи інших предмет науки в "особистісні знання" студента. При трансляції і розширеному відтворенні знань людина має справу з трьома видами реальності: об'єктивною реальністю (природне середовище, техніосфера, соціум); "фізичною реальністю", створеною науковою (паралігми, теорії, квазіоб'єкти, фізичні моделі тощо, які утворюють так звану картину світу); "дидактичною реальністю" — різними дидактичними моделями (пояснювальними і технологічними схемами), які постають перед студентом засобами його навчально-пізнавальної діяльності. Особливу роль у процесі навчання відіграють дидактичні моделі, які створюються згідно з "логікою" предмета навчання і можливостями пізнавочого суб'єкта. Дидактичне моделювання — це система дій, яка забезпечує адекватне засвоєння (розуміння) модельованих властивостей, зв'язків і відношень пізнаваного і перетворюваного об'єкта (природного чи соціокультурного). Уособлюючи в собі опредмечене (в техніці) і об'єктивоване (у знаково-символічних системах) знання, дидактична модель вибудовується як процедурний механізм зближення двох різних логік, об'єктивної і суб'єктивної, як моделювання процесу такого зближення. Об'єктами дидактичного моделювання виступають природні і штучні системи, а суб'єктом — сама людська свідомість.

Інформативність тезаурусно-знакової системи (як і будь-якого тексту) — це не загальна інформаційна насиченість, а лише та його частина, яка стає набутком споживача (навчальний матеріал). Слід зазначити, що в системі навчання доцільно використовувати навчальні задачі, тобто задачі управління цією діяльністю. У такій засіб розмежовується дидактичний і навчальний матеріал.

дидактичний матеріал слугує засобом вираження деякої дидактичної задачі і є системою матеріальних і матеріалізованих ідеальних об'єктів (тезаурусно-дидактичних моделей). Згідно з теорією комунікативних систем вести мову за засвоєння дидактичного матеріалу немає ніякого смыслу. Засвоєнню підлягає лише його певна частина — навчальний матеріал. Останній є частиною дидактичного матеріалу, яка входить до сфери взаємодії зі студентом (те, що визначає його практичну і пізнавально-оцінну діяльність).

Виконавцями співвідносних один з одним статусних, позиційних і ситуативних ролей і визначених особистиснх властивостей, як суб'єктів діяльності, що переслідують певно визначені цілі і керуються певними цінностями і смыслами, а також як носії визначених знань і умінь, є адресант і адресат. Споживачем інформації може бути як окрема особистість, так і колектив. Під інформативністю адресанта чи предметно-знакової системи слід розуміти об'єм іх тезаурусів, тобто деяку множину інформації (понять, термінів, описових виразів тощо), викремлені даною знаковою системою чи збережуваних людською пам'яттю. Відзначимо, що тезаурус предметно-знакової системи, розроблений чи використаний автором, є частиною його тезауруса в період формування даної моделі. У цьому розумінні можна стверджувати, що знакова модель завжди уподібнюється не лише об'єктиві, але й своєму творцеві, відбиваючи його внутрішній світ. Зокрема педагог, створивши певну дидактичну модель, реалізує в ній свою особистість, оречевлюючись з її допомогою в досвіді своїх учнів. Цілком очевидно, що ми продуктивніше і об'ємніше осягаємо смысл певного тексту, сприймаючи його через неповторність виконавця.

Знакові моделі сприймаються виконавцем, реципієнтом під впливом певно визначених установок, зумовлених його інформаційними потребами. Ці потреби утворюють деякий тезаурус як складову частину загального тезауруса споживача. Зрозуміло, що одна й та ж знакова система може мати різну інформаційну цінність для адресата. Наприклад, вона буде малоінформативною для людини з недостатньо розвиненим тезаурусом у даній сфері знань (якому вона знань не примножить).

Започатковувач тезаурусно-знакової моделі, зокрема педагог, мусить добре знати свого адресата, розуміти його потреби й мотиви, ідентифікувати себе з ним (тобто ставати на його точку зору), співпереживати йому. У зв'язку з цим

зуможливлюється визначення шимог для розробки дидактичної моделі:

- вона повинна бути об'єктивною (відображувати сущє);
  - суб'єктивною (відображувати об'єкт з урахуванням тезаурусу реципієнта);
    - нормативною (відображати бажане);
      - інтерактивною (передбачати діалог зі студентом);
        - адаптивною (пристосовуватись до індивідуальних особливостей людини, передусім до рівня різновидів її досвіду);
          - відкритою (передбачати проективно-технологічну нормотворчість діяльності реципієнта)

Розуміння знакової моделі найбільш ефективне в тих випадках, коли у викладача і студента наявній єдиний стиль проективного мислення, загальна система "мовних засобів", з допомогою яких створюються уподібнені значення і смысли. Лише в цьому випадку суб'єкти учнія мислять, почуваються і діють узгоджено, і найбільш продуктивно виявляють себе у конструкторсько-перетворювальній діяльності. Проективно-технологічна спрямованість цієї діяльності структурується трьома рівнями:

- вербально-семантичним (включає в себе не лише мовне наповнення з засобами символізації, позначення, вираження, але й "світ соціальності" — від комунікаційної сфери до об'єктивованих результатів духовного і практичного освоєння предметного світу і предметного середовища);
  - когнітивно-проективним (складниками його є ідеї, об'єкт-гіпотези, об'єкт-концепції, концепти, конструкти, "моделі об'єктів" і "моделі проектів");
    - праксесологічним (програмові механізми свідомості і технологічне мислення деякого "абсолютного суб'єкта", тобто проектно-конструкторські здатності всього людства, яке одне лише й здатне засвоювати і перетворювати природу і сошум).

Завдяки тезаурусно-знаковим системам у моделі реалізуються риси і якості, властиві людському мисленню, а також основні закономірності мови. У процесі учнія знакова система функціонує як цілісна одиниця інформації ("квант" знань) і слугує способом опису та інтерпретації пізнаваного об'єкта. Мовний текст, нарешті, є своєрідним носієм і транслятором думок автора, його духовного світу.

Загальна частинна тезаурусів знакової моделі і "інформаційних запитів" адресата виражає так звану основну інформативність предметно-знакової системи, тобто зміст симболово-іражальних елементів тезауруса, який студент безпосередньо вибирає з даної моделі (розуміє і осмислює, але не перетворює і не творить). Як правило, інформативність моделі завжди менша за "інформаційні потреби" адресата. Іншими словами, навчально-пізнавальні дидактичні системи не повністю вловлюють запити студентів, бо часто-густо студент не підготовлений не лише опановувати, але й аналізувати навчальні тезауруси. До цього студента слід готовувати поступово, формуючи навички саморозвитку, самопізнання ще невідомого, але необхідного для формування власних тезауруса. Адже в процесі пізнання, формування досвіду відбувається співставлення тезауруса — студента і моделі навчального блоку.

Інтерпретація змісту дидактичної моделі, її "латентної когнітивної структури" може й повинна бути повнішою і глибшою за авторську. Це здається парадоксальним, але така вимога має певний смисл бодай тому, що, вибудовуючи модель, педагог не все в ній усвідомлює. Неможливо знати предмет у повному об'ємі, хоч прагнути до цього необхідно. Адресат же може й повинен "виробляти" нові знання згідно з установкою на розширене відтворення. Знакова дидактична модель має розглядатися в нових зв'язках і відношеннях і відкривати смисл, невідомий авторові.

Предметно-знакові моделі, у такий спосіб, мусять "генерувати" у студента ті чи інші знання, даючи такий імпульс його інтелектуальної діяльності, що "інформаційні потреби" одержать більш глибоке задоволення. Така ситуація характерна для продуктивної (створюючої нове) діяльності людини, яка включає і підсвідомі психічні процеси, але з посиланням на предметно-знакові форми представлення інформації і її переробки. Вказаний вид інформації, запрограмований у знаковій моделі, можна назвати творчою інформативністю предметно-знакової системи для даного адресата.

Ефективність дидактичної моделі визначається не лише характером стимульного матеріалу, але й семантикою суб'єктивно очікуваної інформації, пізнавальними установками, суб'єктивними стратегіями і механізмами "категоріального сприйняття" реципієнта. На відміну від біхевіористської парадигми, згідно з якою людина розгля-

дається як пасивний об'єкт впливу з боку зовнішніх умов і продукт цих умов, концепція тезаурусно-знакового дидактичного моделювання стверджує його активність й вибірковість у процесі відображення предметного середовища. За такої умови адресат скоріш сам впливає на отриману інформацію, вибірково пропускаючи через фільтр "суб'єктивних переваг", попереджуючи й інтерпретуючи отримувані впливи.

Творча інформативність пов'язується зі здатністю людини вибирати з предметно-знакових систем та, що в них безпосередньо (формально, тобто в самій матеріальній формі моделі) не існує. Вона складається з так званої асоціативної інформативності, яка втілює те, що педагог не зафіксував у дидактичній моделі, але міг передбачити (студент перетворює, раціоналізує, але не творить, не створює нове), і ініціативної інформованості, тобто того, що може самостійно "домислюватися" і "переосмислюватися" адресатом при вивчені (конструктивно-творча, новаторська діяльність суб'єкта навчання).

У такий спосіб, підсумувавши сказане, можна стверджувати, що тезаурусне моделювання передбачає не лише інформацію про той чи інший об'єкт (предмет пізнання), але й інформацію про віношення адресанта як до даного об'єкта, так і до реципієнта. Цей особистісний аспект може виявлятися у семантиці знакової моделі або ж відкритою репрезентацією (текстовий матеріал), або ж прихованою, замаскованою формою вияву думки педагога (підтекст). Підтекст знакової моделі як семантичний вплив індуктора через ініціативну інформативність реципієнта дозволяє урізноманітнити спектр емоційно-оценочних засобів "западінного контакту" у системі "адресант-адресат". Засобом виявлення підтексту можуть бути емоційні реакції, контрастний виклад, алгоритмічна мова, езотеричне мовлення тощо. Проблема розуміння тезаурусно-знакової моделі — це, по суті справи, вияснення співвідношення тексту, контексту ("інформаційного фону", необхідного для визначення значення і смислу тих чи інших одиниць тексту), підтексту і затексту (базових знань адресата, на які спирається автор дидактичної моделі).

Як правило, завжди залишається недовисловленою дидактична модель предмету учіння, і само цим вона уможливлює уяву студента. Уявя особливо інтенсивна тоді, коли існує деякий дефіцит інформації. У такому разі актуалізуються компенсаторні механізми свідомості, які я

стимулюють уяву. З допомогою уяви кожен студент начебто є співучасником формування дидактичної моделі. Утворенному при цьому образі об'єкта пізнання є певна недовисловленість як передумова свободи його інтерпретації і пошуку нової діяльнісної позиції для відкриття нових його властивостей, зв'язків і відношень. У дидактичній моделі студент віднаходить передусім самого себе, і завдяки цьому уможливлюються нові його підходи у розумінні певних проблем. Творчо мисляча людина не завжди відрізняє, що вона з тексту бере, а що в нього вносить. Цим пояснюється неоднозначність смислу, отримуваного з дидактичної моделі, оскільки студенти знаходяться на різних рівневих позиціях у комунікативному спілкуванні, володіють неоднаковим інформаційним потенціалом. Важливо при цьому якомога більше знати про реципієнта. Передусім про його емпіричний (вроджена допитливість) і науковий (аналітико-синтезуючий) стиль мислення, некомформність ("супротив" переконанням більшості), особистісно значущі потреби і цілі. Ініціатива інформативність ніколи не може бути простим копіюванням позиції самосвідомості творця "тексту" дидактичної моделі. Вона обов'язково виявляє риси конструювання і реконструкції (Див.: Бирюков Б.В., Воробьев Г.Г. Цит. ст.).

Пошукові підлягає лише те, звичайно, що не зафіксоване в моделі: якщо у викладеному матеріалі (висловленому і показаному) повідомляється все, що необхідне людині для пізнання об'єкта (на доступному для неї рівні), пошуковувати вже нічого. Безсумнівним є те, що ініціатива інформативність — найініціювальна властивість дидактичних моделей, бо її реалізація означає створення нового: того, чого не було не лише в тезаурусі знакової системи, створеної педагогом, але й у тезаурусі самого педагога. Разом з тим існують ситуації, коли гносеологічно значуща інформація в "знаковій оболонці" дидактичної моделі залишається прихованою (латентною) як для індивідів, так і колективних суб'єктів (неартикульовані і інопарадигмальні, інокультурні та інші фактори).

Інформативність студента за нерозвиненого тезауруса значною мірою залежить від зовнішньої інформаційної сфери, а його пам'ять використовується значно менше. За тезауруса, що розвивається, інформаційні потреби людини актуалізують механізми пам'яті. Неасоціативний тип пам'яті сприяє нагромадженню у студента великих об'ємів інформації (тезаурус дилетанта), поглинюючи знання (те-

заурус вузького спеціаліста), або ж те й друге одночасно (тезаурус ерудита). Звичайно, суперечить здатній бути новатором, але в основі його новаторства є сприйнятливість до чужих ідей, а не генерування власних. Інтенсивна асоціативна пам'ять створює найменшу залежність від інфосередовища, але часто-густо страждає від інформаційних перешкод і перевантажень.

Модель тезаурусно-знакового цілеспрямування дозволяє вичленити і утрати інформативності дидактичних моделей для споживача. Під утратами розуміється те загальне в тезаурусах педагога і студента, що не увійшло ні в основну, ні в творчу інформативність — чи з провини педагога (нездатність виразити свою думку, суперечності у поясненні, неврахування потреб адресата), чи з-за особливостей студента: рівня його проективно-логічного мислення, "інформаційної працездатності", здатності до генерації ідей. Нерідко при учнінні спрацьовує ефект "смислових ножиць" — взаємне непорозуміння. Його причинами, як привило, можуть бути невизначеність повідомлюваної інформації, неадекватне втілення мовленого наміру засобами мови, відсутність чіткого і яскраво вираженого смислового змісту.

Утрати інформативності в процесі сприймання та інтерпретації дидактичної моделі зумовлюються такими факторами, як перешкоди ("інформаційні шуми" і спотворення), нерелевантна інформація ("баласт") і релевантна збиткова інформативність. Перешкоди можуть бути внутрішніми (стресові стани людини, недостатнє володіння "мовою" знакових систем, несприймання на слух тощо) і зовнішніми (шум під час комунікації, значна відстань до реципієнта, акцент сугестора тощо). Інформаційний бар'єр виникає переважно тоді, коли спрацьовує фактор "токуючого глухара" — передусім сприймається інформація, яка відповідає запитам споживача, а невідповідна випускається з уваги або сприймається в другу чергу. До перешкод і спотворень відносяться також помилкові концепції, факти, висновки, термінологічні неточності і т.п., недопустимі в навчальному процесі, але уможливлені в створюваних дидактичних моделях.

Нерелевантну інформативність (безкорисливу для споживача інформацію) складають ті смислоутворюючі елементи тезауруса знакової системи, які не увійшли в тезаурус адресата (з-за відсутності у нього "інформаційних

потреб", нерозуміння неадекватних смыслів та інших причин).

Релевантна збиткова інформативність в тезаурусі знакової системи охоплює всі ті види інформації, які пов'язані з педагогічно виправданими повтореннями найбільш важливих і важких для засвоєння компонентів дидактичної моделі за принципом "опори на знайоме". Йдея не за буквальне повторення змісту дидактичного матеріалу, а за його перекодування з допомогою інших засобів відображення інформації. Різними знаковими операціями (смисловими, граматичними, композиційними тощо) уможливлюються множинні ансамблі вражень і переживань, які по-іншому структуруються. Людина не просто бачить і чує, не просто осмислює текст знакової моделі, але постійно означає, структурує, категоризує предметний матеріал, вносить у нього певний порядок, логіку, відношення, планує і очікує подальший розвиток подій. Лише в результаті неодноразових рекурсивних переходів від смыслу до значення і від значення до смыслу, за допомогою цих багаточисельних означень смыслів і осмислення значень здійснюється проектно-технологічне мислення людини.

Чи можливо вести мову за раціональні шляхи формування релевантно збиткової інформативності дидактичних моделей? Тут може йтися за деяку альтернативу. Можна забезпечити уявлювану збитковість за рахунок збільшення числа повторів у самій дидактичній моделі (при цьому зменшиться кількість нової інформації). Не за рахунок, звичайно, дублювання тексту, а за рахунок нових варіантів інтерпретації тих же понять, процесів, явищ тощо. Один з підходів — виклад тих чи інших аспектів іншими словами, перефразування, переформулювання. Важливо виділити основні ідеї, головні ланки, "кульмінаційні пункти" пояснення (за принципом — "найголовніше для споживача"). Зміст дидактичної моделі залишається незмінним, але висвітлюється новими відтінками, гранями, розглядається новими аспектами.

Уможливлюється також виключення повторень. У такий спосіб збільшується рівень невизначеності інформаційної моделі. Тоді використовується повторення одного й того ж тексту. Що ж найдоцільніше у тих чи інших дидактичних ситуаціях — "внутрішня" збитковість, передбачена розробниками дидактичної моделі, чи "зовнішня" збитковість, пов'язана з раціональною організацією дій "сприймаючої системи"? Філософська проблема полягає

тут у тому, щоб визначити найбільш ефективні відновлення, щоб віднайти міру протилежностей між внутрішньою збитковістю (повторення у навчальному тексті) і зовнішньою збитковістю (повторенням поза текстом).

Визначення об'єму тих чи інших тезаурусів за допомогою кількісних методів уможливлює створення так званих психопредметних профілів, які характеризують рівень навчально-пізнавальної корисності дидактичних схем (на основі співвідношення величин об'єму тезауруса предметно-знакової системи, основної її інформативності і тезаурусу адресата). Співвідношення величин об'єму основної інформативності, "баласту" і втрати інформативності дає характеристику відносних інформаційних втрат дидактичної моделі для даного студента.

Дидактичне моделювання як оптимальне квантування і структурування пізнаваної предметної сфери за основну мету передбачає навчання студентів мистецтву правильно задавати питання. Відомо, що пошук правильних відповідей значною мірою залежить від правильної постановки питань. Зазначимо, що у дидактичному моделюванні проблеми не стільки "вирішуються", скільки "розв'язуються": постійно перерозподіляються завдання навчальному процесу. При цьому змінюється зміст самого "кванта" знання як мінімальної одиниці інформації, з допомогою якої людина описує та інтерпретує свій досвід.

Педагогіка як мистецтво

§ 1. Особливості образного мислення

З давніх філософських і педагогічних дослідженнях уподібнюють мистецтво і науку єдиним цілеспрямованим пізнанням і відображенням світу. Пізнання як відображення передбачає нерозривну єдність суб'єкта та об'єкта: вплив об'єкта на суб'єкт і заглиблення суб'єкта в об'єкт; складний процес переробки енергії зовнішнього подразнення в органах пізнання суб'єкта. Ця переробка зовнішніх подразнень відбувається у вигляді аналітико-синтетичної діяльності, в процесі якої проходить відбір істотного — перехід від чуттєвого пізнання до абстрактного мислення, перехід від образів до понять. В ході відображувально-мисливської діяльності збуджуються різні емоції та почуття як реакція суб'єкта на вплив пізнаваних об'єктів, породжується їх оцінка і виробляється шинісне ставлення до них. У взаємодії суб'єкта і об'єкта уможливлюються ситуації, коли останній може виступати причиною, а вся суб'єктивна діяльність — наслідком самоутвердження людини для здобування певного творчого результату. Але сам по собі творчий результат спричиняє подальший самопошуку людиною шляхів до глибиннішого пізнання об'єкта і створення досконалішого творчого набутку. Цей процес відбувається пожиттєво і є неодмінною ознакою людського поступу. В науці він фіксується поняттям, у мистецтві — художнім образом.

Науковий аналіз пізнавальної природи науки і мистецтва доводить, що людина і світ природи є єдином об'єктом пізнання та відображення для них. Природа, суспільство і людина з її найскладнішим внутрішнім світом

привертають до себе увагу як ученого, так і митця. Внутрішній світ людини, її духовна діяльність і заінтересованість у ряді наук, зокрема психології, гносеології, педагогії, логії, естетики, стіш тощо.

Якщо науково-теоретичне мислення, проникаючи глибоко в суть об'єкта, що вивчається, в той же час відокремлює людину від безпосередньої дійсності, то мистецтво зближує її з цією дійсністю. Художній образ зберігає конкретність чуттєвих властивостей і ознак об'єкта, що пізнається, з суб'єктом, який пізнає. Митець у своїй творчості наочно розкриває пізнавальний процес, показуючи, як предмети і явища дійсності в усій складності своїх проявів впливають на людину, як вони збуджують її мисливську і психічну діяльність, що з усієї суми проявів відіграє найбільш істотну роль для збудження різних людських почуттів. На думку Лесі Українки, мистецтво, а не наука, вчить нас сприймати і відображувати навколо нас світ з об'ективно властивими йому конкретно-чуттєвими ознаками і властивостями, оцінювати цей світ у відповідності з характером його впливу на органи чуттів людини. Ніяка викладка, ніяка наука не дає нам живого образу, який ми могли б любити або ненавидіти, благословляти або проклинати.

Художній образ викликає таку силу реакцію тому, що, відтворюючи дійсність, дає її фізичну картину, яка безпосередньо впливає на органи чуттів і діє надзвичайно інтенсивно на смаково-почуттєву сферу. Мабуть, тому фізіологи вищої нервової діяльності вважають, що найосновнішою закономірною здатністю і завданням митця є спроможність і необхідність створити "шліком нову фізичну картину, однак таку картину, яка повністю імітувалася б картину реального світу не тільки в його уявленні, в його фантазії, але й у сприйнятті і в уяві інших людей".

Наукове виршення проблем, які порушуються зіставленням науки і мистецтва у їх єдності та відмінності, неможливе без розкриття функціональних систем у мозку і нейрофізіологічних механізмів художньо-образного і науково-теоретичного мислення. Вчення I. П. Павлова про дві сигнальні системи, про нейрофізіологічний механізм кож-

¹ Орбен Л.А. И.П.Павлов. Его жизнь и научное творчество.—Диагностика. Избр. произведения.—М., 1949.—С. 629.

ної з них проливає світло на функціональні системи людського мозку, які зумовлюють можливість чуттєвого пізнання і абстрактного мислення та їх взаємодію не тільки в процесі пізнання, а й у найширішій сфері практичної діяльності, в усій творчості людини.

Перша сигнальна система — носій образного мислення. Вона спльна для людини і тварин і характеризується тим, що сигналом для дії, для відповідної реакції є збудження в мозку від безпосереднього подразнення безпосередніми носіями енергії зовнішнього подразнення, якими є предмети і явища об'єктивного світу. Ці подразнення відбиваються в нервових клітинах мозку у вигляді образів конкретно-чуттєвих ознак і властивостей пізнаних об'єктів. Кожний образ як результат подразнення розміщений ознакою і властивостями пізнаних об'єктів є єдиний можливий сигнал для дії тварин і один з можливих для людини.

Друга сигнальна система виникла в процесі соціального життя, вона була необхідна для утвердження людини в ускладненому середовищі. Ця система надбудовується над першою, органічно пов'язана з нею і має значення лише через першу. Сигналом для дії людини, для її відповідних реакцій тут є не подразнення, яке надходить безпосередньо від оточення, а від слів, якими названі їх складники оточення, іх ознаки і властивості. Слова замінюють ті сигнали, які виробились в діяльності першої сигнальної системи.

Аналізуючи значний експериментальний і клінічний матеріал, І.П. Павлов поділив людей на три типи: середній, мислительний і художній. Ця типологія зумовлюється взаємодією сигнальних систем. У середнього типу однаково сильно діють обидві сигнальні системи. У мислительного друга сигнальна система переважає над першою, тобто в процесі абстрактно-логічного мислення стираються враження діяльності першої сигнальної системи — носія образного мислення. У художнього типу аналітико-синтетична діяльність протикає одночасно на базі абстрактної, втілених у мовний матеріал, і образів вражень, збережених і не стертих у процесі переходу до абстрактного мислення, або ж образів, що оживляються словами.

Ймовірність передування першої сигнальної системи з її образистю відображення дійсності другої — носію абстрактного, словесного мислення, очевидна. Мова — палеонтологія думки — досить переконливо засвідчує, що

поняття передував образ, який розчинився у більш високій формі людської думки — понятті, абстракції. Абстрактне мислення як більш високий ступінь пізнавальної діяльності людини виникло на базі попереднього ступеню пізнання — живого споглядання пізнаваних об'єктів.

Художньо-образне мислення — результат одночасної дії обох сигнальних систем. Гносеодогічно воно вітврює і об'єктивує весь відображенувальний процес. Воно базується одночасно і на основі образів, і на основі понять, мовний матеріал, закріплений і об'єктивований формами абстрактного мислення, переводиться митецем в образи і об'єкти вується у вигляді образів. Кора головного мозку породжує безперервний ланцюг асоціацій між словом і предметом, названим даним словом, і це дозволяє художникам, мислячи на базі слів, одночасно вітврювати образи предметів і явищ. Художньо-образне мислення в силу його асоціативності зумовлює підвищену здатність до уявлення; воно ємоційно-почуттєве, тобто постійно народжує переживання, зумовлювані художніми образами.

На відміну від звичайного образу, що виникає в процесі відображенувальної діяльності вищої нервової системи на ступені чуттєвого пізнання, художній образ є результатом складної аналітико-синтетичної діяльності з участю вищого ступеня пізнання — абстрактного мислення. Він несе у собі одночасно і глибокі думки, і живе бачення світу, він містить у собі величезну пізнавальну можливість.

Митець втілює в художньому образі не просто предмет або явище, а своє розуміння, своє ставлення до нього, і тому художній образ є єдністю об'єктивного і суб'єктивного, сущого і бажаного, реального і ідеального. Він є єдністю вітвorenого, поясненого і ошненого.

Мистецтво існує по-справжньому лише тоді, коли спроможне викликати інтерес і співчуття глядача, слухача, читача, коли спроможне суттєвувати, навіювати "другим якість думки, чуття, віображенні". (Франко І.Я. Із секретів поетичної творчості.— Львів, 1961.— С. 27). Тут багато що залежить від публіки, від її здібностей і вміння сприймати і розуміти мистецькі твори. Давно помічено, що кожна людина в душі є художником, але часто-густо таким, що не вміє об'єктивувати художні образи. О.О. Потебня цілком справедливо зауважує, що "митець іде поруч з цінителем, бо останній є той же митець, тільки такий, що не об'єктивує своїх образів, а знаходить їх готовими і з них

починає свою творчість ...". (Потебня А.А. Из записок по теории словесности.— Харьков, 1905.— С. 108).

Іван Франко ставив творчий акт митця у пряму залежність від закономірної творчої активності публіки в процесі сприймання нею художніх творів. Щоб добитися сутності, митець повинен не тільки переживати все те, що він хоче виразити в поетичному творі, але й вклсти в таку "форму, яка б не тільки не затемновала якості того безпосереднього переживання, але ще в додатку пілнота б та переваження понад рівень буденної дійсності, налаштувалася б йому, коли вже не якесь вище, символічне значення, то бодай будила в душі читача певні суголосні тони, як часті якоїсь ширшої мелодії, збуджувала би в ній певні тривожні вібрації, що не втихали б і по прочитанню твору, вводили би в неї хвилювання, згідне з її власними спомінами, і таким робом чинили би прочитане не тільки моментально пережитим, але рівночасно частиною, видуком чогось давно пережитого і похороненого в пам'яті". (Франко І.Я. Цит. тв.— С.27—28).

Великий Каменяр визнає, що читач є поряд з митцем. Щоб твір міг піднести переживання над рівнем буденності, міг надати переживанню вищого символічного значення, міг примусити читача хвилюватися, читач повинен мати в душі "власні спомини", щось "пережите і похоронене". Отже, головне завдання митця в тому, що він через художній образ повинен мобілізувати все духовне багатство читача, його художньо-образне мислення для активного сприймання художнього твору. "Його сугестія мусить, проте, зворушити так само внутрішню істоту читача, вводячи в неї нове зерно життєвого досвіду, нове пережиття і рівночасно зцілюючи те нове з тим запасом шиображення та досвідів, які є активні або дрімають в душі читачевій. Сказавши коротко: поет розширює зміст нашого внутрішнього Я, зворушуючи його до більшої або меншої глибини". (Там же.— С.28).

Щоб публіка могла привнести у мистецькій твір свій запас уявлень і досвіду, необхідно, щоб твір передусім сприяв цьому, щоб він містив у собі щось таке, що дає простір фантазії, творчої активності. Але для цього слід знати, бути підготовленим сприймати "мову" мистецтва, неповторну для кожного його виду, часто-густо і жанру.

Усі види мистецтва, крім художньої літератури, "передають" думки і почуття митця за допомогою своїх особливих знаків, що відрізняються від слів, якими користується

література; слова також є знаками. "Мова" цих видів мистецтва докорінно відрізняється від мови, яка є для всіх людей звичним засобом зв'язку, інформації та сплікування. "Мова" музики, живопису, архітектури, скульптури, театру не є безпосереднім засобом матеріального втілення мислительної діяльності людини, тому що ні колір, ні лінія, ні музичний звук, ні сказане слово, ні вигин людського тіла не є матеріальними носями мислі. Ними є лише слова, що складаються з членороздільних звуків. "Мова" цих видів мистецтва є дуже складним і водночас простим знаком порівняно із звичайною мовою. Власне кажучи, твори музики, живопису і т. д. безпосередньо не виражають думок і почуттів, тільки енергію зовнішнього подразнення, що перетворюється на факт свідомості в результаті мозкової діяльності людини.

У літературі, на відміну від інших видів мистецтва, знак є не лише художній образ, але й матеріал — слово, за допомогою якого образ створюється. Тому в художній літературі розшифрування — підстановки їх значень — потребують не тільки образів, але й слова. Розшифрування слова-знака здійснюється як збудження образу предмета, названого ним.

Іван Франко у важливому і для нашого часу філософсько-психологічному творі "Із сокретів поетичної творчості" відмітив, що оскільки письменник всі свої враження і психічні реакції втілює в словах, з яких кожне має задане ним значення, то вони висликають в голові читача певні, конкретні образи. Він вважав, що діяння слова здійснюється за принципом діяння сигналу, тобто воно є імпульсом, щоб вітворити в голові того, хто його сприймає, "конкретні образи, відповідні словам". Ось чому письменники в своїх творах на відміну від інших митців дають не безпосередні враження про явища дійсності, а лише спогади про ці враження; усі митці апелюють безпосередньо до органів чуттів публіки, а письменник — до її уяви. Апеляція до уяви — це збудження асоціацій, які сприяють тому, що наша "уява глибше від одного образу до другого". Отже, до значення знаків можна дійти за допомогою асоціацій. І чим реальнішу основу мають ці знаки, тим продуктивніше викликаються потрібні асоціації, які допомагають добрatisя до потрібного значення образів усіх видів мистецтва, зокрема й художньої літератури.

Будучи людинознавством, література зображає "не тільки людські взаємини, джерело почуттів, але й величез-

ною силою проникнення у внутрішній світ людини виражає найглибше почуття, показуючи їх як спонукальну силу вчинків і взаємин людей.

§ 2. Образ у мистецтві театру

На основоположній літературній основі вибудовує своєрідне художньо-образне мислення мистецтво театру. Театр — синтез багатьох мистецтв, зокрема живопису, архітектури, музики, вокалу, танку тощо. Об'єднуюче начало всіх мистецтв у театрі виконує література. Однак існує ще одне мистецтво, яке належить лише театріві. Це — мистецтво актора. Актор невіддільний від театру, як і театр від актора. Можна стверджувати, що актор — носій специфіки театру.

Синтез мистецтв у театрі, їх органічне поєднання в спектаклі необхідне лише в одному випадкові — коли кожне з них виконуватиме певну театральну функцію, підтримуватиме впливовість мистецтва актора. Драматург, декоратор, музикант говорять з глядачем лише через актора і в зв'язку з актором. Координатором усіх мистецтв у театрі, творцем спектаклю, його мистецької впливовості через численне поєднання художніх образів, залежно від кількості акторів, є режисер.

Звичайно ж, коли ми порівнюємо театр з іншими видами мистецтва, не обходить увагу одна суттєва обставина — спектакль створюється не одним художником, як у більшості мистецтв, а багатьма учасниками творчого процесу. Їх можна назвати творчим ансамблем. Природа театру вимагає, щоб увесь спектакль проникався творчою думкою і живим почуттям. Ними повинні насычуватись кожне слово п'єси, кожне мотивування руху і міміки актора, кожна режисерська мізансцена. Все це — вияв життя того єдиного, цілісного, живого організму, який народжується творчими зусиллями всього театрального колективу, отримує право називатись справжнім твором театрального мистецтва — спектаклем.

Отже, театральне мистецтво синтетичне і колективне. Однак ці властивості, будучи важливими, не є виключно належними театрів і не пояснюють його специфічні особливості. Загальновідомо, що визначальними ознаками

мистецтв є матеріал, за допомогою якого митець створює художній образ. У літературі таким матеріалом є слово, у мистецтві живопису — колір і лінія, у музиці — гармонійний звук, у скульптурі — пластична форма. Що ж є матеріалом акторського мистецтва? За допомогою чого актор створює художній образ?

Теоретики театру таким матеріалом, що зумовлює сценічні переживання актора, називають дію. Саме в дії вважають вони, об'єднуються в одне нерозривне ще думка, почуття, уява, фізична поведінка актора-образа. *Дія — це вольовий акт людської поведінки, спрямований до певної мети.* У дії видаочнюються єдність фізичного і психічного. У ній найбільш повно і всеоб'ємно видається людська неповторність.

Дія слугує основним матеріалом акторського мистецтва, визначальною ознакою його специфіки. Живою наглядною дією актор творить художній образ. Недаремно актора називають душою особою. Оскільки цю дію актор вибудовує з самого себе як єдину психофізично цілісності, можна стверджувати, що він для себе є інструментом. Отже, *актор одночасно творець і інструмент свого мистецтва.*

Театр — мистецтво, в якому людське життя відтворюється живою, конкретною людською дією. Якщо в літературі про людську дію письменник розповідає, мистецтво живопису цю дію зображує в статичній, застислій формі, то в театральному мистецтві актор її реально здійснює. Якщо при цьому врахувати, що театральна дія відбувається у безперервному потоці живого людського мовлення і живих сценічних рухів, жестів, міміки, якщо взяти до уваги властиву театрів безпосередність смішного-почуттєвого впливу акторської гри, то стане очевидною і цілком зrozумілою та виключною могутність цілісно-художнього впливу, яким володіє театр.

В театрі ідея твору, художнє узглиблення, смисл знаходять для себе таке життєво конкретне, таке наочне, таке почуттєво переконливе виражальне здійснення, що здається, інанче це не спектакль, а саме життя. В цьому секрет, таємниця тієї незвичайної влади над людськими душами, якою володіє театральне мистецтво.

До найважливіших особливостей театрального мистецтва відноситься та, що спектакль як художня цілісність остаточно формується під прямим і безпосереднім впливом глядача. Перебуваючи в глядному залі, він не лише

сприймас мистецький твір, але певною мірою бере участь у його творенні. Звичайно, і в інших мистецтвах читачі і глядачі впливають на творчість митця. Вони здійснюють цей вплив через критику в засобах масової інформації, шляхом прилюдних обговорень і диспутів, за допомогою листів, безпосередньо адресованих авторові твору тощо. Тут вплив людей здійснюється не в процесі самої творчості. В театрі ж відбувається пряма, безпосередня взаємодія між актором і глядачем. Велику насолоду відчуває актор від того, що кожен його порух, кожне слово знаходить відгук у залі. Цей емоційно-почуттєвий контакт значною мірою стимулює як процес акторської творчості, так і процес її сприймання.

Слід відзначити, що почуттєві переживання в глядному залі суттєво відрізняються від переживань, скажімо, в домашніх умовах. Там, де ви б лише посміхнулись, читаючи п'есу вдома, — знаходячись в театрі, ви рягочете. Там, де ви лише б зітхнули, співчуваючи стражданням героя, будучи в театрі, не можете позбутись нахлину сліз. Чому? Передусім тому, що у театрі значно посилюється почуттєвість особистісним бажанням глядача піддатись впливові спектаклю. А ще й тому, що процес сприймання в театрі колективний, масовий. Справцює своєрідна психологічна заразливість. Неможливо утриматись від сміху, коли всі навколо смиються. Важко утримати слізи, коли поряд з тобою плачуть. Не обійтися увагою мертву тиші наповинного глядного залу. Непорівнювано з ніяким мистецтвом театр здатний об'єднати думки, почуття, устремлення, волю багатьох людей.

Понад два століття спостерігається дискусія щодо природи акторського мистецтва і зумовленої цією природою його специфіки. Перемінно здобували перемогу одна з двох концепцій. Часто-густо досягався компроміс як із рівнозначне чи переважальне поєднання. Дискусія розгорталась навколо питання про те, яким почуттям актор живе на сцені: справжніми почуттями ролі чи почуттями, зумовлюваними його технікою, поведінкою, грою.

Здобули ці концепції і відповідні назви: "мистецтво переживання" та "мистецтво зображення". Аktor "мистецтва переживання", на думку К.С.Станіславського, намагається, вживаючись у роль, переживати подібно переживанням героя. Аktor "мистецтва зображення" — прагне пережити роль лише один раз, дома чи на репетиції, для того, щоб спочатку пізнати зовнішню форму природного вияву

почуттів, а потім навчитися відтворювати їх механічно. Співставляючи ці акторські мистецтва, неважко переконатись, що розмежування у поглядах окреслюється різним усвідомленням матеріалу мистецтва.

Прибічники "театру переживання" вважають, що "душа", психіка актора його мислення і переживання — основний матеріал для створення образу. Відомий в Україні актор М.С.Шепкін зауважував, що актор, створюючи образ, "повинен розпочинати з того, щоб знищити себе, свою особливість, всю свою неповторність, і стати тією особою, яку вітворив автор". (Шепкін М.С. Записки, письма. — М., 1952. — С. 244).

Є й поміркованіші автори. Знаменитий Сальвіні за свою творчість писав так: "Коли я граю, я живу подвійним життям; сміюсь і плачу, і разом з тим аналізуємо свій сміх, щоб вони найвагоміше впливали на серця тих, до кого я звертаюсь". (Мастерство актера. Хрестоматія. — М., 1935. — С. 171).

Непримиреним і послідовним захисником "школи зображення" був і залишається видатний філософ і естетик Дені Дідро. У "Паралоксі про актора" він ствержує: "Поміркунте над тим, що в театрі називають бути правдивим. Чи означає це поведінку на сцені, як у житті Ніскілечки. Правдивість у такому розумінні перетворилася б у вульгарність. Що таке театральна правдивість? Це відповідність дій, мови, обличчя, рухів, жестів щезальному образу, створеному уявою поета і ще часто-густо звеличеному актором. Ось у чому чудо". (Дідро Д. Паралокс об актере. — В кн.: Історія естетики. Пам'ятники мирової естетичної мысли. Т.2. — М., 1964. — С. 326—327).

Якщо зважити судження найбільш послідовних представників обох напрямів, неминуче прийдемо до висновку, що вони не утримуються на позиціях абсолютної непримиреності, шукають компромісні варіанти. Особливо це характерно для практиків. Той же М.С.Шепкін згодом скаже: "Дійсне життя і хвилюючі пристраси, будучи вірогідними, мусять у мистецтві виявлятися просвітленими, і дійсне почуття настільки допускатися, наскільки того варта ідея автора". (Шепкін М.С. Цит. соч. — С. 233—234). Це вже близче до Сальвіні, а отже, до компромису. Безкомпромісний Дідро залишається наодинці, бо він теоретичний філософ, його не вимушують сценічні переживання бути в постійних муках знаходження відповіді на питання: як краще? як доцільніше? як впливовіше діяти на сцені?

Певно, на питання: чи мусить актор на сцені жити переживаннями, почуттями й емоціями образу — відповідь уможливлює неоднозначність — і так і ні. Ні — коли йдеться про буденні, життєві почуття; так — коли з'являються почуття "художні", "сценічні", "акторські". Це добре видіння К.С.Станіславський, називаючи життєві почуття "первинними", а сценічні — "вторинними".

Відомо, що почуття — завжди процес, а отже, уможливлюються різні стадії його розвитку, різні рівні інтенсивності, різний характер вияву, безмежних кількісних відтінків. Врешті-решт воно зумовлює взаємодію з іншими процесами в свідомості людини, а при цьому і взаємний перебіг. Це й дає підставу передбачити можливість існування особливої форми людських переживань, зумовлених різновидами мистецтв, зокрема й театрального. "Сценічні почуття" не в тому розумінні, що актори властиве дещо взагалі не властиве людській природі. На впаки, ці сценічні почуття вихоплюються з глибинниць пластів людської природи. Аktor на сцені живе не лише в образі, але і в поставі природної своєрідності як майстер, творець. Тому почуття актора-образа, вступаючи у взаємодію з психофізичними процесами, які він відчуває як актор-художник, видозмінюються і набувають специфічної виразності. Це поетичне атрофування життєвих переживань. У цій новій якості вони часто-густо набувають такого рівня широти, сили й глибини, на які актор у буденному житті просто не здатний.

Чим сценічне почуття відрізняється від життєвого? Передусім, своїм походженням. Життєве почуття безпосереднє, викликане реальним подразненням. Сценічне — опосередковане минулим досвідом і актора, і глядача.

Справді, викликати в особі необхідне переживання акторові можна лише у тому випадку, коли він його колись переживав, спостерігав, наслідував, відтворював. Йому залишається лише віднайти його в глибинах власної емоційної пам'яті, поєднати з умовним сценічним подразником та відтворити акторськими зображенальними засобами.

Емоційна пам'ять — основне зосередження, з якого актор черпає необхідні йому переживання. Саме вона слугує джерелом сценічних почуттів, які виникають не інакше, як у формі постійних пригадувань. "Подібно до того як у зоровій пам'яті воскресає давно забута річ, пейзаж чи образ людини, — пише К.С.Станіславський, — так і в

емоційній пам'яті оживляються раніше пережиті почування. Здавалось, що вони зовсім забуті, але раптом якісь натяк, думка, знайомий образ — і знову вони вихоплюють переживання, іноді такі ж сильні, як і вперше, іноді слабкіші, такі ж чи видозмінені". (Станіславський К.С. Собр. соч. Т. 2. — М., 1955. — С. 216). Безперечно, акторові необхідна гарна емоційна пам'ять. Це — важливіша з умов його професійної придатності.

Знаходячись на сцені, актор перебуває у двох взаємодіючих, взаємозалежних, взаємовірноважуючих, однаке й взаємоконкуруючих процесах. Один з них — лінія життя образу, другий — лінія життя актора як майстра і як людини. Перший ґрунтуються на оживленні слідів емоційної пам'яті (сценічні почуття), другий — на реальних думках і почуттях актора, пов'язаних з його перебуванням перед глядінням залом. В єдності ці процеси утворюють сплав оживленого і реального, який допомагає бути акторові сценічним, ритмічним, пластичним, гранично виразним, поміркованим рівновагою життя і гри.

Психічне і фізичне в кожному сценічному пору хові актора складає нерозривне ціле, тому і тим, і другим слід досконало володіти. Будь-яку сценічну реакцію акторові слід не відривати від життєвих обставин, тобто наповнювати психофізичну цілісністю і повнотою — у єдності внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивного і об'єктивного. Єдиною запорукою цього є сценічна дія.

Не очікуйте почуттів! — закликає Станіславський. Вони мимовільні, підсвідомі. Дайте відразу! Почуття приде в процесі дії. Дія — збудник сценічних почуттів, цих важливіших поетичних відбитків життєвих переживань. "Від фізичних дій людського тіла до глибинних виявів людського духу" — основніший з принципів акторського мистецтва.

§ 3. Театральне мистецтво у вимірах педагогіки

Cпочатку декілька витримок з великою важливістю для нашого часу праці К.Д. Ушинського "Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології". Напрукована у 1868 році, вона залишається довічно надто важливою для педагога, бо торкнулася найважливіших методологіч-

юх узагальнень. Одне з них — розуміння педагогики як мистецтва. Вдумайтесь: "... ні політику, ні медицину, ні педагогіку не можна назвати науками в цьому строгому розумінні, а тільки мистецтвами, які мають на меті не вивчення того, що існує незалежно від людини. Наука лише вивчає те, що існує або існувало, а мистецтво працює творити те, чого ще немає..."

Ще одна думка, але вже стосовно педагогіки: "Ми не надаємо педагогіші епітети вищого мистецтва, тому що слово — мистецтво — уже відрізняє її від ремесла. Усяка практична діяльність, що прагне задоволити вищі моральні і загалі духовні потреби людини, тобто ті потреби, які належать виключно людині і становлять виключні риси її природи, це вже мистецтво. У цьому розумінні педагогіка буде, звичайно, першим, вищим з мистецтв, бо вона прагне задоволити найбільшу з потреб людини й людства — інне прагнення до вдосконалень у самій людській природі: не до вираження довершеності на полотні або в мармурі, а до вдосконалення самої природи людини — її душі й тіла, а вічно передуючий ідеал цього мистецтва є довершена людина."

I, нарешті, остання цитата з праці: "Педагогіка — не наука, а мистецтво, — найбільше, найскладніше, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв. Мистецтво виховання спирається на науку. Як мистецтво, складне й обширне, воно спирається на безліч обширних і складних наук [три основніші з них, на думку Ушинського, — фізіологія, психологія та логіка. — Авт.]; як мистецтво, воно, крім знань, вимагає здібності й нахилу, і як мистецтво ж, воно прагне до ідеалу, якого вічно намагається досягти і який цілком ніколи недосяжний: до ідеалу досконалості людини". (Ушинський К.Д. Вибр. пед. тв. Т. 1. — К., 1983. — С. 192, 193, 205).

Немає необхідності доводити нерозробленість такого підходу сучасною педагогікою, особливо на рівні підручників. Не в рахунок і праці з педагогічної майстерності, педагогічної творчості, психопедагогіки. Передусім тому, що вони з'ясовують питання переважно практичної значущості на рівні педагогічної технології, педагогічної техніки, педагогічного спілкування тощо. На рівні ж теорії, своєрідної педагогічної філософії, осмислення педагогіки як виду мистецтва ще очікує своїх аналітиків.

I все ж таки, ми маємо прекрасний приклад для наслідування. Вузькопрофільна педагогічна галузь — театральна педагогіка, — досліджуючи специфіку театру через сценічну дію, через фізичну і психічну змістовність акторської творчості, дуже близької до педагогічної, торкнулася і визначилася щодо основоположних питань педагогіки як мистецтва. Пріоритетність у цьому належить французьким дослідникам. На Д.Дідо ми вже посидалися. Не менше, якщо не більше у цьому спрямуванні працював видатний актор і теоретик театру Коклен Бенуа Констан. (Див.: Коклен-старший. Искусство актера. — М. — Л., 1937).

Звичайно ж, неперевершеним у цьому залишається К.С.Станіславський. Педагог будь-якого профілю в його творчому теоретичному набутку дістане відповіді на непрості проблемні питання освіти і виховання людини, які, на жаль, у підручниках з педагогіки обходяться увагою. Завдяки цьому Станіславський з року в рік стає все популярнішим серед педагогічної громадськості світу. Як належне в роботі педагоги сприйняли його дії рекомендації: важко зробити звичним; звичне зробити легким і приемним.

Як не послугуватися сучасній системі освіти і виховання двома основними завданнями будь-якої театральної школи: формування творчої особистості актора і розкриття глибинних можливостей його дії (діяльності) на сцені. Перше завдання включає ідейне, естетичне, дисциплінарно-етичне виховання актора (формування світогляду, художнього смаку, морального складу). Друге ж досягається шляхом професійного виховання актора. Ці завдання, з врахуванням театральної специфіки, реалізуючись у практиці освіти і виховання в цілому, — значуще нововведення, яке вимагає методологічного осмислення.

Із загального складу принципів, методів, засобів і процедур методології педагогічної науки, виділяючи часткові підструктури, важливо окреслити передумови життєствердження театральної педагогіки як нової підструктури дидактики в різних формах і видах освіти, зокрема педагогічної, важливішої в системі освіти і виховання.

Перша основоположна вимога методології нововведення — виконавське цілеспрямування ідей театральної педагогіки до рівня розробки технології і техніки реалізації театральної дидактичної підструктури. Тобто синтезувати теорію, прикладне управління педагогічним процесом і

ного алгоритми згідно з особливостями мистецтва театру визагалі і театральної педагогіки зокрема. Предметна реальність цієї основоположної методологічної вимоги полягає в розробці і опублікуванні пакету посібників, підручників, методичних розробок нового покоління для професійної підготовки вчителів, для учнів і освіти учнів, їх виховання.

Суттєвою методологічною передумовою освоєння цього нововведення є також вичерпний аналіз наявності інформації у вітчизняній і зарубіжній педагогіці, в науці та практиці театральної педагогіки, а також в інших галузях знання: соціології (теорія і концепція рольових змін у способі життя), психології (перенесення дії з однієї ситуації в іншу), фізіології вищої нервової діяльності (теорія функціональних систем), фрейдизму (концепція психодрами), мистецтв, етнопедагогіці тощо. Було б добре існуючий фонд інформації про театральну педагогіку і театральне мистецтво ввести до банку педагогічних даних.

Необхідно також дотриматися вимог термінологічного оформлення театральної педагогіки в контексті термінології педагогіки загальної, її базових і периферійних понять. Закріплення у дескрипторних словниках і навчальних посібниках нових термінів приведе обов'язково до оновлення професійного мислення.

Життєво необхідними стануть розробки прогностичних моделей дидактичних систем школи і вузу з включенням у них театральної педагогіки як самостійного компоненту і як погодженого з традиційними підструктурами нововведення. Без варіантів рішень і процесів, оформлені у цілісні структури з цілей, принципів, методів, правил, форм, критеріїв, показників, тощо театральна педагогіка буде відтворюватись розплівчасто, неоднозначно.

У структурі методологічних передумов життєстворження театральної педагогіки суттєве місце посідає захист її від спотворень, некомпетентних трактовок і відтворень, тобто переліку суджень і рекомендацій про те, чого не слід робити і як не слід чинити у даній сфері.

Не слід обійти увагою і методологічну вимогу про розробку алгоритмів і процедур упровадження театральної педагогіки в практику. Тут необхідно передбачити зміни, які вона вносить у процедури і процеси професійних обов'язків педагогічного персоналу: від лаборантів, бібліотекарів, викладачів, до директорів, деканів, ректорів, від майстрів виробничого навчання до членів державних

екзаменаційних комісій. Усі професійні метаморфози дошльно закріпити юридично.

Нарешті, серед методологічних передумов слід передбачити розробку показників і критеріїв оцінки її впливу на рівень освітньо-професійної підготовки учнів, студентів, педагогів. На їх основі уможливлюється доказ дошльності, ефективності театральних дидактичних рішень.

Такий склад методичних передумов, дотримання яких дозволяє перетворити театральну педагогіку в ефективний компонент освітньо-виховної дидактики. Усі розглядувані методологічні передумови освоєння театральної педагогіки є об'єктивно необхідною цілісністю. Виключення будь однієї з них ставить під сумнів театральну педагогіку як винятково значне нововведення, нове й незвичайне, в освітньо-виховну дидактику школи і вузу.

§ 4. Театральне мистецтво у вимірах психології

В кінці 70-х років французький психолог Ж.Піаже відзначив одну з особливостей психологічної науки. Полягала вона в посильному проникненні психології в математику, фізику, біологію, суспільні науки. Психолог висловив думку про те, що "психологія посідає провідну позицію в системі наук".

Психологія досліджує психічні явища, специфічні закономірності їхніх взаємозв'язків та особливості розвитку. На думку С.Л.Рубінштейна, "складні психичні властивості людини утворюють дві основні групи — характерологічні властивості і здібності".

Характеризуючи структуру як єдність елементів, цілісності і всебічності їх зв'язків, в людині, взятій за ціле, можна виділити дві підструктури, необхідні і достатні для обіймання ними всіх її властивостей: організм і особистість. Під особистістю розуміється людина як носій свідомості, а під свідомістю — суб'єктивний компонент людської психіки, який об'єктивується в діях і діяльності. При цьому діяльність, яка складається з дій, не зводиться до їх механічного поєднання, є функцією не лише особистості, але й людини в цілому.

Не вдаючись до детального психологічного структурування особистості і організму у плані характеру, станції процесів, здібностей, таланту тощо¹, не розглядаючи психологічні основи театрального мистецтва та театральної педагогіки, бо це вже проаналізовано², окрісміо лише ляєк з проблем, які слід вирішувати, які допоможуть розумінню практичної значущості театральної педагогіки в освітньо-виховній сфері. Йдеться передусім про безсвідомі (без участі свідомості) процеси в творчій діяльності.

Переважна більшість концепцій художньої творчості зводиться до двох утрупувань. Перше з них об'єднує дослідників, аналізуючих творчість як стихійну, не контролювану свідомістю, могутність таланту, натхнення, силу, які можна перешкоджати, але яка в принципі не піддавана втручанню інтелекта. Друге — як сплановану алгоритмізовану, як своєрідні кібернетичні моделі, піддавані кілько-

К.С.Станіславський близькуче подолав однобічність, а отже, і непродуктивність обох підходів. Він міг бути відмовився від намагань прямого вольового втручання у сферу творчого процесу, які відбуваються на рівні підсвідомості, інтуїтивні за походженням, не підлягають будь-якій формалізації. "Неможливо вищавлювати з себе почуття, неможливо ревнувати, любити, страждати заради самої ревности, любви, страждання. Не можна насилувати почуття, бо це призведе до найогиднішого акторського награвання... Воно з'явиться само собою від чогось попереднього, що викликало ревність, любов, страждання. Ось про це попереднє думайте ревно і створюйте його навколо себе. Про результати ж не турбуйтесь". (Станіславський К.С. Собр. соч. Т. 2.— М., 1954.— С. 51).

Заперечуючи можливість прямого довільного впливу на підсвідомість, на безсвідомі механізми творчості, Станіславський наполягає на існуванні побічних шляхів свідомого впливу на ці механізми. Інструментом подібного впливу слугує "професійна психотехніка актора, яка вирішує дві задачі: готове грунт для діяльності підсвідомості і не заважає їй". (Там же.— С.227). Мистецтво і душевна техніка актора спрямовується на те, щоб уміти природним шляхом знаходити їх для тієї чи іншої виконуваної ролі.

¹Див.: Платонов К.К. Способности и характер.— В кн.: Теоретические проблемы психологии личности.— М., 1974.— С. 187—209.

²Див.: Кристі Г.В. Воспитание актера школы Станиславского.— М., 1968.

Психологія акторської гри може аналізуватись в площині трьох розділів теоретичної психології, зокрема сприймання, почуття і уяви. Часто-густо теоретики-мистецтвознавці, естетики, психологи здійснюють це в одному з них або в усіх трьох одночасно. При цьому провідна роль відходить то сприйманню, то почуттю, то уяві. Чинив так і Станіславський. Однак він чітко усвідомлював зумовленість кожного з цих розділів чимось "попереднім", не піддаванім свідомості. Він вимушений сказати: "Віддамо ж все підсвідоме чарівниці природі, а самі звернемося до того, що нам доступне,— до усвідомлюваного в творчості, передусім до засобів психотехніки. Вони навчають слідувати чому" коли спрацьовує підсвідомість, вироби вміння не заважати йому". (Там же.— С. 24).

Чим же є те "попереднє", досліджувати яке відмовився К.С.Станіславський? Причина відмови зрозуміла. Видатний режисер і актор був більше практиком, ніж теоретиком. Входити в глибину психологію він не став, хоч фрейдівська позиція щодо безсвідомого йому була піже знайома. Ось ця позиція З.Фрейда: "Розуміння безсвідомої душевної діяльності вперше дало можливість одержати уявлення про сущність творчої діяльності поета". (Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ.— М.— П., 1922.— С. 7). Згідно з психоаналітичною концепцією, основним змістом безсвідомого є різні емоції і почуття. Щоправда, можна не погоджуватись з "лібідною" природою емоцій і почуттів, але їх визначальність була безперечною. І.П.Павлов неодноразово пілкresлював що обставину. "Головний імпульс для діяльності кори,— говорив він,— іде з підкорки. Якщо виключити ці емоції, то кора позбудеться основного джерела сили" (Павловские среди. Т.3 1.— М.— Л., 1949.— С.268). А Ф.М.Достоєвський стверджував, що великі думки зумовлюються не стільки глибиною розуму, скільки глибиною почуттів.

Сучасна психологія потримується таких же висхідних позицій. О.М.Леонтьєв, розглядаючи складність відношень між діяльністю та її мотивом, між різними рівнями ієархії діяльностей, відзначає наявність безсвідомого. "Коли мотиви не усвідомлюються,— зазначає психолог,— вони невідільні від свідомості, і ця їхня прихована включеність в систему свідомості, в її більш широкому розумінні, виявляється в емоційному забарвленні дій". (Леонтьєв А.Н. Деяльність. Сознание. Личность.— М., 1975.— С. 201).

Емоції і почуття нерозривно пов'язані з потребами. Більш того, активність потреб завжди має емоційно-почуттєві форми вияву. "Виступаючи в якості вияву потреби — в якості конкретної психічної форми її існування, емоція виражає активність потреби", — наголошує відомий методолог психології С.Л. Рубінштейн. (Рубінштейн С.Л. Основи обшої психології. — М., 1946. — С. 460).

Глибокий внутрішній зв'язок потреб і почуттів знаходить своє пояснення передусім у тому, що своїми глибокими основами вони започатковуються в одному "фундаменті" — суб'єкті, в різновидах його досвіду. "Почуття і переживання є нічим іншим, як відображенням динамічних процесів, які складають сутність актуально діючих потреб. ... Потреба — це нужда, відображена в переживаннях". (Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — М., 1968. — С. 229).

Потреба — найбільш динамічна і водночас найемпіричніша інстанція є сполучною ланкою в системі "психіка — діяльність — особа". Динамізм потреб змушує людину безперервно ставити нові й нові завдання, для розв'язання яких їй доводиться знову й знову розвивати предметну діяльність, а отже, й власну психіку, що в свою чергу розвиває потреби. Зустрічаючись з об'єктом задоволення, потреба переходить на власне психологічний рівень. (Леонтьев А.Н. Цит. соч. — С. 201). Цей рівень Д.М. Узнадзе назвав установкою.

Установка — попередня готовність людини до певної дії, яка визначає характер людської поведінки та її психічних процесів. Вона виникає під впливом зовнішнього середовища і внутрішнього світу людини, завдяки чому забезпечується доцільність здійснення людської поведінки. Вона завжди безсвідома. У квінтеті основних категорій, зумовлюючих людську творчість — "особа — потреба — установка — свідомість — діяльність" — установка є здійсненістю двобічний зв'язок між свідомістю і діяльністю, а також між обома ними та особою з її потребами, сприяючи тим самим утворенню надбудовних над цею системою фундаментальних відношень особи до самої себе, до інших, до предметного світу тощо.

Установка і є те "попереднє", якого домагається К.С. Станіславський від актора. Завжди бути в пошуках, постійно в дії, в переживаннях, — і установка прийде як спонука до поступу, удосконалення, творчого самоствердження.

§ 5. Театральне мистецтво у вимірах естетики

Ч перекладі з давньогрецької мови слово "естетика" означає — сприймакти переживаю (почуваю). Дівосвіт людських почуттів, різноварний у виявах людської дії, є, як правило, її зумовлення. Здавна вчені помітили нерозривний зв'язок і взаємозумовлення почуттів і потреб людини, про що вже йшлося. Ми вдаємося до повторення, щоб підкреслити одну важливу деталь, характерну для психологічної науки. Був у ній період, коли потреби не виділялись в окремі клас психічних явищ, а включались до широкого кола емоційних переживань (В. Вундт, Г. Ліппіс, А. Бен, Т. Рібо та ін.). У самостійну наукову проблему потреби виокремились лише в перших десятиліттях ХХ століття. Передусім у зв'язку з необхідністю підкреслити активність емоційних переживань, виділивши в них різноманітні імпульсивні, рухові тенденції, зумовлюючі вчинки і поведінку людини. Л. Брентано у праці "Досвід теорії потреб", по-суті перший з такої проблематики, наголошував: "Всяке негативне почуття, поєднане з прагненням його позбутися для усунення незадоволеності, називається потребою". (Брентано Л. Опыт теории потребностей. — Казань, 1921. — С. 111—112).

Варто наголосити, що напрямок дослідження потреб як емоційних станів прослідковується й до наших днів. Він знаходить відображення в тих поглядах сучасних авторів, які активність потреби вбачають в емоційних формах вияву. Відомий сучасний дослідник емоцій і почуттів Т.Х. Шингаров підкреслює: "Без емоцій потреби в психіці індивіда і особистості як такі не існують. Вони перестають бути активним елементом свідомості, мотивувати поведінку, регулювати діяльність організму". (Шингаров Т.Х. Емоции и чувства как форма отражения действительности. — М., 1971. — С. 111—112).

З часів Арістотеля і Платона в емоціях і почуттях уособлювалась філософія творчості. У пізніший час О.Г. Бумагартен, засновник наукової естетики, характеризуючи поезію як жанр мистецтва, запропонує таку формулу: "Філософія поезії — це наука, спрямовуюча мовлення в емоціях до досконалості". (Істория эстетики. Т.2. — М., 1964. — С. 451). Оскільки емоції — "об'єкт естетики" як наукової галузі, то їхнє призначення, а отже, й практичне прикладання естетики торкається таких завдань:

- доставляти хороший матеріал для наук, осягуваних переважно інтелектом;
- пристосовувати науково-пізнане до будь-якого розуміння;
- поширювати удосконалення пізнання за межі чітко нами осягнутого;
- постачати хорошими принципами все більш витончени заняття і вільні мистецтва;
- у співжитті, у випадках інших рівних умов, давати перевагу при здійсненні будь-яких справ.

Звідси — часткові застосування її: у філології, у герменевтиці, в езегетиці, в гомілетиці, в поетиці, в риториці, в теорії музики тощо. (Там же. — С. 452—453).

Одним з перших, як філософ і педагог, Баумгартен злагув виключне значення естетичної науки в теорії науки і практичному житті. І якщо до нього, а часто-густо і після нього (перше видання "Естетики" як курсу лекцій — 1750 р.), аж до нашого часу, естетика ототожнюється лише з мистецтвом, то обшир її застосування значно об'ємніший. Жодна сфера людського життя поза естетичними чинниками немислима, бо як можна уявити життедіяльність людини поза сприйманням і переживанням.

Мистецтво театру як синтетичне уособлення декількох видів мистецтва (музика, живопис, танок, художнє освітлення тощо) базується також на синтетичній сценічній дії актора та акторського ансамблю (міміка, пантоміміка, жест, сценічне слово тощо). Усі ці складники створюють театральну дію (дійство), щоб, передусім, через почуття людини, її переживання дійти до глибинних психологічних зрушень, очищення, катарсису, мотивованих ідеалів, життєвих цілей. У почутті в континуумій єдності зосереджуються всі структури людської психології, тому позитивне почуття, назване в естетиці прекрасним, стає моральною нормою людської поведінки. Чи не тому мудрий Достоєвський проголосив: "Краса врятує світ" А у Горького є пророчі слова: "Естетика — це етика майбутнього".

Закономірність зосередження в естетичному почутті етичної норми та всіх психологічних складників людської духовності, завдяки чому воно і є потребою, відзначив К.Д.Ушинський. "Думка, що почування в людині дорожче над усе, цілком справедлива в тому відношенні, що ні в чому так не виявляється справжня, непідробна людина, як у своїх почуваннях: виявляється сама для себе й для інших, наскільки її почування доступні іншим. Нішо — ні слова,

ні думки, ні навіть вчинки наші не виражают так ясно і правильно нас самих і нашого ставлення до світу, як наши почування: в них чути характер не окремої думки, не окремого рішення, а всього змісту душі нашої та її ладу". (Ушинський К.Д. Вибр. пед. тв. Т.1. — К., 1983. — С 326). Отже, в почуттях виражається вся повнота людського буття, і не лише в їх індивідуальності сущого, але й у історичності минулого.

Почуття поділяються, як відомо, на первинні і вторинні. Первінні почуття людини, набуті і розвинені на біологічній стадії еволюції, не виводять її свідомості за межі людської свідомості. Вторинні, так названі людські почуття виникають не лише на біологічній, але й соціальній основі. І що обставину відзначив у своїх працях К.Д.Ушинський. У нього, правда, почуття поділяються на органічні і душевні. "Якісно органічні почуття від душевих не відрізняються. Гнів, збуджений якоюсь органічною причиною, точно такий самий гнів, як і той, причину якого ми ясно усвідомлюємо в тому та іншому уявленні. Але органічні почуття відрізняються від душевих способом свого походження, бо тоді як перші, органічні, передують уявленням іншої, тобто душевої, самі виникають з усвідомлюваннями уявлень і керуються ними". (Там же. — С.324).

Психологічна і педагогічна наука в основному диференціюють людські почуття за предметами, що їх викликають. ІсТЬСЯ, наприклад, про почуття моральні, трудові, інтелектуальні, практичні, художні тощо. Однаке визначити почуття через предметний світ — означає збіднювати їх зміст, своєрідну "оліподність", перетворювати їх у механічні вияви, які обмежують багатство людської духовності. З приводу цього у Гегеля є шкава думка про те, що почуття слід диференціювати не за об'єктом, що їх викликає, а за суб'єктом, що їх переживає.

Суб'єктивну диференціацію почуттів запропонував Б.Спіноза. "Окрім почуттів задоволення чи незадоволення (позитивних чи негативних. — Авт.) та нидиферентних (з яких починаються позитивні чи негативні) ніякі інші не існують". (Спіноза Б. Етика. — М. — Л., 1932. — С.91). Про це сказав і відомий фізіолог І.П.Павлов.

Щоб позбутися значної суперечливості в диференціації почуттів за "об'єктивною" ознакою (наприклад, коли йдеться про виокремлення моральних почуттів,

відразу постає питання щодо моральності інших, скажімо художніх, трудових, інтелектуальних), нам уявляється такий вихіл. Єдність позитивних і негативних почуттів можна визначити загальним поняттям — "естетичні почуття" і стверджувати, що, окрім естетичних, інших інших почуттів не існує. Сфер же, які можуть їх зумовлювати в умовах людських відношень до них, існує невимовно багато: праця, мистецтво, наука, релігія, людські стосунки і т.д. До позитивних естетичних почуттів віносяться "ПРЕКРАСНЕ" і "ПІДНЕСЕНЕ". До негативних — "ПОТВОРНЕ" і "НИЗЬКЕ"; переходами між ними чи промежинами — "ТРАГЧНЕ" і "КОМІЧНЕ".

Схема 1

Формально-логічно почуття можна визначити у такий спосіб.

Якщо сприйманий світ (природа, мистецтво, різні види творчої діяльності тощо) відповідає ідеалам сприймаючої людини і викликає при цьому помірне позитивне переживання (почуття), то це почуття можна назвати прекрасним. Якщо при цьому почуття характеризується значним рівнем інтенсивності, надмірністю у збільшенні, таке почуття називається піднесенням. Кількісні та якісні величини піднесеного, порівняно з прекрасним, об'ємніші, вагоміші, багатовимірніші.

Якщо сприйманий світ не відповідає ідеалам сприймаючої людини і викликає помірне негативне переживання (почуття), то його називають потворним. При

надмірності негативних переживань виникаються почуття низького. Переживання фазичної смерті близької за швидкістю людиною викликають почуття трагичного, а заховані, умертвлення духовних ідеалів, хіба, вад людей — почуття комічного. Власмі язки можуть естетичними почуттями і інтенсивністю у виявах подібні схемамі 1 і 2.

Хоч схема і не може відтворювати різноманітність і змістовність заїзків, тим паче духовних, психологічних, все ж на ній чітко відбуваються логічні взаємозумовленості індуктивної чи дедуктивної цілеспрямованості. Наявність позитивних і негативних переживань як певно визначені одноності й боротьби протилежностей викликає взаємозалежні почуття позитивної чи негативної спрямованості.

Якщо ломовитись на координатній осі (схема 2) від нульової точки 0 (точки почуттєвої індуферентності) розмістити в розрізкові і взаємопереході почуттєві переживання позитивного і негативного виявлення, то зафіксуємо кількісні параметри почуттів. Піднесене — це кількісно (з метою ж, і якісно) збільшене прекрасне, а низьке — збільшене потворне. Навряд чи можливо показати чіткі грани переходу одних почуттєвих станів у інші, враховуючи неповторність людської індивідуальності. Все ж можна передбачити множину рівнів почуття прекрасного від 0 до А, чи почуття піднесеного від А до С. Ця множина відтворюється значною кількістю понять, які вибрали в себе смішні-почуттєві стани особистості.

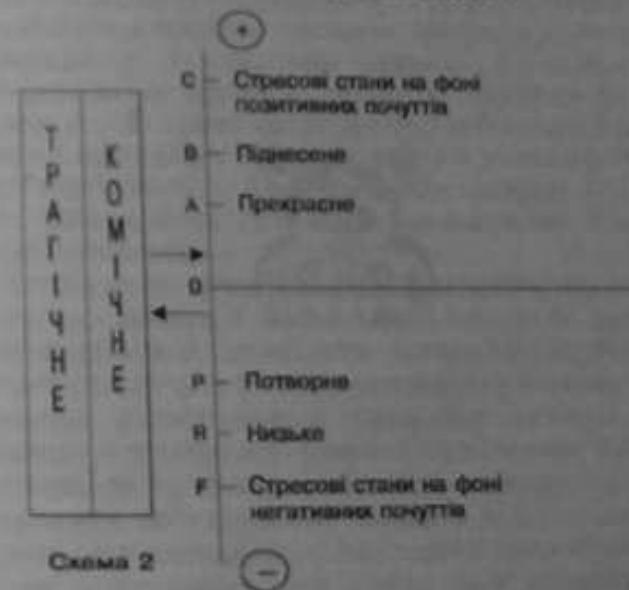

Схема 2

Почуттю переживання (позитивні і негативні) відображують норму людського життя, коли людина зачинає керувати почуттями, держати їх в "шорах". Коли ж почуття керують людиною, це, як правило, закінчується хворобою, а часто—густо смертю. (Див.: Данилов Н. В. Занимательная физиология на примерах искусства.— Ростов, 1984.— С. 45—52). Такі стани називаються стресами.

Природа лікарських почуттів, їх процесуальні вияви зумовлюються нервовою діяльністю. Почуття завжди характеризуються зовнішніми і внутрішніми змінами в організмі. Зовнішньо вони відбуваються в позі, у зміні тонусу шкірних м'язів, в динаміці жестів, у міміці, диханні, інтонації голосу, в рухливості очей, миганні, ширині зору, в кольорі і валогості шкіри, в сміхові чи плачеві. Внутрішньо — в значній зміні діяльності залоз внутрішньої секреції, буйному вливанні в кров адреналіну, розширенні коронарних судин серця, посиленні згортання крові, гальмування роботи органів травлення тощо.

З'ясувавши сутність естетичних почуттів, їх змістовну наповненість, спробуємо екстраполювати їх не лише в акторську, але й педагогічну дію. Здатність і вміння володіти власними почуттями, використовувати їх з допомогою техніки і технології фахового вибору для спілкування з людьми, для розвитку і удосконалення іхньої людянності — це не найперший показник майстерності актора і педагога.

№ 5

Краса педагогічної дії

§ 1. Педагогічна і акторська дія

Навчально-виховний процес у школі — це складне, багаторічне, динамічне. Його специфіка зумовлюється передусім розширенням спілкуванням, найбільшою, на думку Антуана де Сент-Екзюпері, розкішшю на світі. Для учителя ця розкіш — нічо інше, як професіональна необхідність. З цією допомогою залишається використанням двох рівноправних суб'єктів — учителя і учня. Шоб вони були ефективними, учителя і учня мають передавати позитивні естетичні почуття як показник людянності, гуманності, творчості, а відтак і працевдатності, її результативності. Цей бік педагогічної професії близько стикається з мистецтвом, що завжди є поєднанням таланту й майстерності. Майстерність, як правило, результат вишколу. Останній акумулює в собі кращі традиції і досвід багатьох поколінь, розвиває і підсумовує природні задатки учня і учителя, дає їм необхідні знання і навички, організовує і розвиває талант, робить його гнучким і чутливим до будь-якого творчого завдання.

Досвід педагогічної діяльності показує, що вчителем недостатньо знання з основ наук і методики навчально-виховної роботи. Алже всі його знання і практичні уміння можуть передаватись учням лише завдяки живому й безпосередньому спілкуванню з ними. Для багатьох учителя очевидною є істина: відношення до них учні часто—густо переносять на предмет, який ними викладається. На цих відношеннях вибудовується складна й об'ємна піраміда навчання і виховання, через них відбувається проникнення педагога в душевний світ учнів, щоб широбити в них

первинні навички співтворців власної особистості. Саме ці взаємовідношення, їх мистецькі, моральні, психологічні, технологічні складники не завжди усвідомлюються педагогами як вартісний засіб удосконалення іхньої педагогічної діяльності. Багато чого у цьому відношенні педагог може почерпнути з театральної педагогіки.

Педагогічне мистецтво нерідко ототожнюють з театром одного актора. Це цілком відповідає життевим реаліям. Тому для педагога важливо усвідомити принципи театральної дії, її закони. В цьому може бути корисною театрально-педагогічна система К.С.Станіславського, яка розглядає органічну природу театральної творчості через природу людини-творця, актора. У ній вперше виршується питання свідомого оволодіння підсвідомим, довільним процесом творчості, виявом таланту особистості в діяльності. Система К.С.Станіславського — не лише наука про акторську творчість, але й наука про те, як, спираючись на об'єктивні закони, вирошувати, розвивати, збагачувати різні здібності, і не лише сценічні. Вона — вагомий засіб підвищення в творчій діяльності "коєфіцієнту корисної дії" всякої обдарування.

Кожен, хто обирає педагогічну професію, стикається з тим, що в теорії педагогіки немає розділу, присвяченого розвиткові практичних умінь на підсвідомому рівні. Цьому якоюсь мірою може зарадити театральна педагогіка. Однаке своєрідно. Зашляхи постійному тренінгу. Учителеві, як і акторові, слід дослухатись до побуту К.С.Станіславського у "Роботі актора над собою". Здібності, на рівні підсвідомості, формуються постійно напружену працею. Тренування вимагають дотримування певних правил, виконання різноманітних і численних вправ. "Що необхідно робити на перший, другий, третій порі з початковочим і зовсім недосвідченим учнем? Які необхідні йому вправи, подібно сольфеджю? Які гами, арпеджіо для розвитку творчого почуття і переживання потрібні акторові (учителеві — Авт.)? Їх слід перераховувати почисельно, як у задачниках, для систематичних вправ у школі і дома". У досягненні належного результату, як здійснення педагогічного задуму, унеможливлюється принцип "взагалі" чи "приближно". Приблизисть у здійсненні задуму спотворює і сам задум.

Неподінок дослідники вбачають у системі Станіславського лише елементи внутрішнього і зовнішнього самопочуття як основніші впливові чинники актора. Безсумнівність їх очевидна. Однаке уважне прочитування

основних підходів до вирішення проблеми Станіславським, особливо в роботі актора і режисера над роллю, діє підставу звернути увагу на іншу основоположну ідею, яка уособлює закономірність функціонування мистецтва, в основі яких — людське спілкування. Йдеться передусім про фізичну дію.

Для досягнення найважомішої естетичної впливової активності перед аудиторією слід відштовхуватись не від самопочуття, не від психічних станів, переважно непід владних волі й свідомості, а від логики фізичних дій. Правильне її здійснення златися рефлексорно відтворювати і відповідну її логіку почуттів, впливати на психіку з її підсвідомістю. Цей закон Станіславського продовж XX століття не дав можливості витіснити його систему на заднірки, а тримав її на позиціях авангарду.

З часів виникнення системи Станіславського з'явилось немало інших з метою її спростування. Пропонувалось психологію замінити біомеханікою, переживання — майстерністю зображення, живого актора на сцені — марionеткою, створення характеру — доповідю авторських думок, дію — оповіданням, перевтілення — видуженням тощо. Багато з цих систем не пережили своїх авторів. Інші відбувають період лабораторних експериментів. Але жодна з них своюю основоположністю навіть не наблизилась до пошуку видатного реформатора. Він один з перших діячів сценічного мистецтва стояв у витоках науки про людину, і це допомогло йому позбутися стихійності в театральній педагогіці.

Разом з тим, усвідомлюючи неможливість входження у сферу безсвідомого для відповіді на питання ЧОМУ, Станіславський, синтезуючи досвід світового театру, будучи талановитим актором і неперевершеним режисером, виховуючи акторів як самостійних художників, досконало володіючи технікою і методом своєї творчості, зумів через метод фізичних дій відповісти на питання ЯК?

Для педагогічного мистецтва, найбільш спорідненого з театральним у виконавському цілеспрямуванні, питання ЯК? — вічне. Як розвивати педагогічні здібності? Як їх використовувати для досягнення найефективнішого педагогічно-наукового і виховного результату? Як висликати естетичні почуття для мотивації пізнавального процесу формування світогляду? Як з допомогою естетичного по-

чуття спонукати перехід освіти в самоосвіту, учниня в самоучиння, виховання в самовиховання? І т. д., і т. д.
Засіб для цього один — метод фізичних дій К. С. Станіславського.

Жива фізична дія з відповідною естетичною почуттєвістю, підсвідомою сферою вимагає тренувань передусім органів сприйняття в умовах педагогічної навчально-виховної дії. Зі сприйняття розпочинається органічна дія як актора, так і педагога. Потребують також методу розвитку творча уява, воля, пам'ять, вербальна суперечка тощо.

Розуміння К. С. Станіславським дій як єдності фізичного і психічного виключає виокремлення елементів внутрішньої чи зовнішньої, тілесної чи душевної поведінки виконавця, передбачає їх континуумність, щільність, а отже, й єдність методу і відповідної педагогічної техніки. Саме тому майстерність педагога і актора зумовлюється трьома взаємозумовленими складниками: відповідними теорією, технікою і методами роботи над матеріалом, його організацією і впровадженням у дію.

Якщо теорію можна опанувати відносно легко і швидко, то методом і технікою слід оволодівати поступово, поетапно напруженім тренуванням як основою професійної підготовки і актора, і вчителя. Систематичним тренуванням техніка має доводитись до рівня підсвідомої, рефлексорної діяльності. В зв'язку з цим основне завдання навчального закладу полягає не лише в тому, щоб призвичаїти учня і студента до постійної роботи над собою, але й виховати у них потребу пожиттєвого самоудосконалення. Особливо це стосується професійної майстерності.

В оволодінні майстерністю мистецького впливу на аудиторію вирішальну роль відіграють як природні задатки виконавців мистецької дії, так і здатність їх удосконалювати, яка набувається в процесі навчання, виховання, практичної діяльності. Працездатність — невидільна риса таланту.

Звичайно, нас цікавить визначення педагогічного таланту. Його достатньо в історико-філософських, педагогічних, етико-естетичних дослідженнях. Але в даному разі нас більше цікавить проекція таланту в театральній педагогіці та педагогічну діяльність. У визначенні таланту остаточно подібніється акторське і педагогічне мистецтво.

Скористаємося визначенням В. І. Немировича-Данченка. "Мистецтво актора складне до незвичайності, і дани,

якими актор оволодіває глядачами, різnobічні: заразливість, особиста чарівність, правильність інтуїції, ліквідність, краса жесту, знатність до характерності, праця, любов до справи, смак і ін."

Полібну думку висловлює і К. С. Станіславський. На ним же поставлене питання: "Що таке талант?" — відповідає: "Талант — це щаслива комбінація багатьох творчих перераховуве творчі здатності актора: "... спостережливість, вразливість, пам'ять (афективна), темперамент, фантазія, уява, внутрішній і зовнішній вплив, перевтілення, смак, розум, відчуття внутрішнього і зовнішнього ритму та темпу, музичність, широсердість, безпосередність, самовіддання, знахідливість, сценічність і ін." І додає: "Необхідні виразні дані, щоб втілювати набутки таланту: тобто необхідний хороший голос, виразні очі, обличчя, миміка, лінії тіла, пластика і ін.". (Станіславський К. С. Начало сезону / Статті, речі, беседи / — М., 1953. — С. 194—195).

Безсумнівно, що властивості необхідні і педагогові — основний дійовий особі в театрі одного актора. Відсутність будь однієї з перерахованих ознак зменшить педагогічну впливовість. Іншими словами, педагогові не завадить мати всі найкращі складники обдарованого актора.

Для свого правильного розвитку, на переконання К. С. Станіславського, талант потребує правильного харчування; правильної етики, правильної гігієни; правильної вправи.

Правильною поживою для таланту слугує все те, що підносить і облагороджує людський дух і думку. Такий облагороджуючий вплив на людину мають передусім: естетичні враження, наукове пізнання, піднесені захоплення...

Правильна етика, чи моральний устой, допомагає акторові: оберігати волю і талант від розління; утримувати їх в здоровій атмосфері. (Станіславський К. С. Собр. соч. Т. 5. — С. 422—423).

До етики, як однієї з важливих умов розвитку таланту Станіславський повертається неодноразово. Одна з його розробок — "Етика чи атмосфера для розвитку таланту" (Там же. — С. 429).

Станіславський звертає увагу на спокуси, загрози для актора, для його чистоти і моральності. Серед них в особливо виділяє:

— екстаз перед незрозумілою і таємницею творчістю новачка;

— боязнь і розгубленість при відсутності звички до акторської справи;

— захоплення і поклоніння (психопатія) слави іншого (безсвідома заздрість йому) під виглядом захоплення його талантом і мистецтвом. Слава і популярність сприймається за талант;

— як наслідок наслідування не таланту (якому не можна наслідувати), а дурним схильностям, тобто смаком певненості, нерідко роздутій. Чи навпаки: захоплення скромності істинного художника не з боку його спокійного ставлення до знаменості через чисту любов до мистецтва, а з боку красivoї пози (яка в лісності відсутня у справжнього актора);

— захоплення помилково зрозумілою свободою у мистецтві. Ліноші, швидка втома (а не захоплення у творчості), послаблення творчої волі, теорія про нутро і натхнення, чисто зовнішнє кокетство, турбота про красу зовнішності, одягу, манери триматися, жадання оригінальності, часто-густо без смаку заряди того, щоб виокремитись з сірого натовпу;

— відчай, розчарування і апатія творчої волі від неуспіхів. Те й інше не як наслідок любові до чистого мистецтва, а як наслідок жадоби популярності;

— помилкове спрямування творчості у бік успіху, а не в інтересах чистого мистецтва;

— провал і, як наслідок його і зневаженого самолюбства — презирство до чужої думки, гра в одиночку, в непорозумілість і неоціненість, звеличення себе для власного виправдовування і втіхи. Розчарованість не в собі, а в інших і в мистецтві. Звеличування окремих осіб і думок, які лоскочуть самолюбство;

— успіх і, як наслідок його — самозвеличення, самолюбування, презирство до іншого, як вищого до нижчого. Презирство до нерозуміючих і критикуючих, як недостойних розуміння його величі;

— захоплення популярністю. Жадання її. Пошук вінпадку для її вияву. Виклик схвалення і ознак популярності. Погоня за нею, карточки, реклама, рецензії... Звичка говорити за себе, прикрашування успіхів, перебільшування їх і свого таланту. (Там же. — С.430—431).

Все це написано Станіславським у 1908 році. Але й зараз ці міркування щодо своєрідних правил підтримки і розвитку таланту злободені. Особливо це важливо для

вчителя, для педагогів різних рівнів, бо такий підхід до педагогічного таланту сучасний педагогіці не властивий.

Важливо пілкредити ще одну важливу рису таланту в мистецтвах, які базуються на спілкуванні — рису заразливості. Відомо, що за кожною людиною, за її творчими здобутками приховується неповторність з її своєрідностями і відмінностями. Особливий вияв цієї неповторності спостерігається в уміннях однієї людини заражати іншу чи інших. Дякуючи заразливості, спрацьовує основний закон міжособистісного спілкування — закон сумісності.

В.І.Немирович-Данченко, торкаючись цієї проблеми, наголошував: "Я постійно вживав слово "заразливість", тому що всякий талант — і письменницький, і акторський (додамо — і педагогічний — Авт.) — полягає саме у здатності заражати інших людей своїми (поки що будемо їх так називати) "переживаннями". Це і є талант, окрім "даних" — сценічних чи не сценічних".

К.С.Станіславський неодноразово визначав заразливість актора як особистісну чарівність, як силу "притягування": "Чи знаєте ви таких акторів, яким варто лише з'явитися на сцені, і глядачі їх уже люблять? За що? За красу? Але часто-густо вона відсутня. За голос? І його нерідко бракує. За талант? Він не завжди заслуговує захоплення. За що ж? За ту невловиму властивість, яку ми називаємо чарівністю. Це непояснювана привабливість усієї істоти актора, у якого навіть недолики перетворюються в достоїнства, які копіюються його поклонниками і наслідувачами... Ця властивість називається "сценічною", а не життєвою чарівністю". (Станіславський К.С. Собр. соч. Т.3.— С.234).

Проданізуємо популярність багатьох педагогів серед своїх учнів. Кидаеться в очі одна повторюваність, що чарівність — невід'ємна якість також і педагога. Вона може неспівпадати з життєвою, кінематографічною, телевізійною і навіть сценічною. Це специфічно педагогічна чарівність. У деяких педагогів явно переважає так звана інтелектуальна чарівність. У їхніх очах, рисах обличчя, руках, в усій істоті є робота думки, мудрість, благородство духовних інтересів. У інших переважає чарівність наївності, дитячої безпосередності. Бувають педагоги з чарівністю трагічності, комічності, піднесеноності. Важливо, щоб чарівність у педагогічній діяльності викликала позитивні естетичні почуття, найбільш важливі чинники сумісності суб'єктів навчально-виховного процесу.

Сумісність у процесі спілкування педагога з учнівм основана на принципах взаємної доброзичливості, принциповості і відповідальності. У процесі спілкування педагог повинен обов'язково забагачувати учнів інтелектуально, морально, естетично, діяльнісно. Звичайно, педагог володітиме системою умінь, навичок, необхідних для правильного пізнання і оцінки інших людей. Спілкування обов'язково передбачає формування у педагога і учнів образів одиного і понять про особистісні властивості кожного участника спілкування; воно несе в собі естетичну характеристику — зовнішню і внутрішню подобу участників спілкування, викликає певне до себе ставлення; у спілкуванні виявляється і поведінковий компонент — слова і справи, адресовані педагогом учням і навпаки. Ці три компоненти — пізнавальний, естетичний і поведінковий — нерозривно пов'язані між собою.

Аналіз педагогічних навчально-виховних дій талановитих вчителів показує, що однією з важливих умов педагогічної сумисності є сила естетичних почуттів, сила переживань педагога на рівні фахової і сугестивної дії. Чим яскравіше, різnobічніше переживання педагога на уроці, на лекції, на семінарському чи практичному занятті, тим більше його самоствердження в досвідові учня, студента. Робота педагога — завжди творчість. Поза естетичними почуттями вона немисlimа. Тому розвиток почуттєвої сфери педагога, формування його естетичного досвіду — важливіший зі складників його педагогічної майстерності.

Дослідження з проблем спілкування показує, що в процесі педагогічного спілкування відбувається комунікативне взаємозараження педагога і учнів, яке суттєво впливає на творче самопочуття педагога і аудиторії. Цей ефект найсуттєвіше впливає на змістовний бік педагогічного спілкування, на рівень пізнавальної діяльності учнів. Виникає відоме педагогічне співпереживання. Педагог виступає як активатор співпереживання і заражає учнів проблемою, сумісним пошуком. Співпереживання, викликане учнів педагогом, в свою чергу, впливає на самого педагога. Це, доречно сказати, важливіша з ознак, якщо не закономірностей, роботи актора на сцені.

У педагогічній діяльності взаємовідношення з аудиторією залежить від самопочуття педагога. Подібне спостерігається і в мистецтві театру. К.С. Станіславський, наприклад, вважав основу своєї системи не в таланті і темпераменті актора — він розумів, що цьому навчити неможливо, — а в проблемі правильного сценічного самопочуття. Його виникнення, як у актора, так і в педагога, ускладнюється тим, що тому й іншому майже постійно доводиться працювати з відомим матеріалом, а захопитися уже знайомим і згучним дуже важко. І постає питання як зберегти себе у творчому благоподібні і свіжо подати матеріал, неначе вперше? Як зробити постійно повторюваній процес по-новому творчим? Адже кожен виступ актора, кожен урок учителя, кожна лекція професора — творчість, а творчість механістично не дублюється. Згадайте, шановний читачу, якщо ви вчитель, чи був будь-коли подібним урок з однієї і тієї ж теми у повторенні? А ви, вельмищановний акторе, переконані в тому, що найкраще зіграна Вами роль матиме чи мала уподібнення?

Творче самопочуття в педагогічній чи акторській дії зі знайомим, повторюваним матеріалом завжди хвилювало і практиків, і теоретиків. Не випадково про це писав К.Д. Ушинський: "Повторюючи двадцятий раз одне й те ж, учитель, звичайно, не може говорити з тим інтенсивнім, яке збуджує увагу і симпатію слухачів, а між тим, він не має жодної методики, яка допомогла б йому відчувати і підтримувати цю увагу". (Ушинський К.Д. Избр.пед.соч. — М., 1968. — С.303).

І до цього часу в педагогіці таких методик бракує. За виключенням, правила, театральної педагогіки. "...Потрібна певна духовна підготовка перед початком творчості, кожного разу, за кожного її повторення. Необхідний не лише тілесний, але, головне, і духовний туалет" — писав Станіславський у роздумах про високу творчу активність актора. (Станіславський К.С. Собр.соч.— Т.1.— С.297).

Творчому самопочуттю і актора, і педагога, особливо в перші роки їхньої творчої діяльності, заважає м'язова напруга. Своєрідні судоми м'язів найбільше руйнують органіку творчої природи, погіршують здатність мислення, заважають виявові естетичних почуттів. Тому так важливе для актора і педагога розслаблення. Воно ще називається релаксацією. Цьому може зарадити лише спеціальний тренінг. Якщо спостерігати за роботою талановитого педагога, кидиться в очі його природність, привабливість,

грація, уміння з першого погляду на аудиторію заспокоїти міру спілкування з нею і багато іншого. При виборі кандидатів на учительську професію є особливості, що вимагають, а формуючи майстерність, систему розвивати педагогічних навичок, зберегти органичність як найбільшої педагогічності педагога, широтересності і безпосередністі природи людської якості, основою яких є темперамент, воля, сензитивність, реактивність, інтуїція, здорові інстинкти, своєрідність мовлення тощо. Це висхідний матеріал, з якого під наочним викладанням розуму створюється і педагог, і вчений, і актор, і вихователь.

Часто-густо можна почути: "Це розумний педагог?" Але не менш часто ми переконуємося, що ця характеристика стосовно до педагога не завжди визначає його достоїнства. Бліскучий розум, кмітливість без тренування педагогічних умінь, інтуїтивного педагогічного бачення, передбачення, заповзятливості творчо вирішувати навчально-виховні завдання нічого не варта. Обмежений і глибоко нещасливий той педагог, хто розумом пригнічує свої почуття чи не вміє ними оперувати. Педагогічну дію слід не лише розуміти, але й переживати, опочуттевлювати.

У талановитих педагогів щаслива рівновага розуму і почуттів. Їх внутрішнє життя яскраве, витончене, інтенсивне. Вони без особливих зусиль координують слово і діло у дії, інформацію і почуття, міру уваги до аудиторії і міру уваги аудиторії. Органічна природа педагога виявляється у спільноті набутих усвідомліваних і безсвідомих начал. Пілсвідомість і пов'язана з нею інтуїція — це великий божий дар широкого і глибокого творчого педагогічного пошуку у єдинанні з різними здібностями, особливо — розумовими і естетичними.

Талант завжди творить вільно, інтуїтивно. Якщо уважно проаналізувати особистість, наділену педагогічним талантом, її дії, обов'язково помітимо, що сприйнятливість у неї не менш активна, ніж віддача. Спрацьовує закон рівноваги: інтенсивність віддачі зумовлюється інтенсивністю сприймання. Часто-густо віддачу ми бачимо, аналізуємо, робимо висновки. Сприйнятливість майже завжди залишається поза увагою дослідника (за винятком, можливо, власного досвіду). А дуже часто трагіяється так, що в з'язку з відсутністю науково аргументованої системи формування сприймання вчителя, ми спостерігаємо, що воно перетворюється в штамп, трафарет. Це негайно відтво-

рюється на педагогічній дії, на запасі слів, мови, логічності і інтуїтивності мовлення, ритмові життя і розпорядку дня. Виникає захади небезпека втрати живого зв'язку з оточенням, колегами, учнями.

Доречно нагадати тут про важливіший з чинників, зумовлюючих тонкощі і нюансировку сприймання. Це — музичність, яка сприяє встановленню сумісності педагога з аудиторією, відчуттю внутрішньої гармонії в процесі спілкування, в процесі педагогічної дії.

Педагог і актор повинні знати і відчувати аудиторію, з якою працюють — і передову, і відсталу її частини, розуміти, на кого орієнтуватися і кому допомагати. Необхідно знати азі людської реакції залежно від віку, статі, професійної спрямованості тощо. Чому клас підпорядковується педагогові? Чи можна підготувати себе до цього? Як народжуються ці педагогічні миттєвості? Ше можна ставити багато запитань, але відповідь на них буде суто особистісною, неповторною, інтуїтивною. Це тому, що сфера творчості — сфера безсвідомості. Однак теоретики і практики сцени, користуючись методом фізичних дій, рекомендують деякі поради для досягнення успіху.

У К.С. Станіславського є цікаві думки про стадії органічного процесу спілкування. Вони шлком придатні і до педагогічної діяльності.

Перша стадія. Вихід актора на сцену... Розглядання всіх присутніх. Орієнтування і вибір об'єкта.

Друга стадія. Підхід до об'єкта, притягання до себе його уваги.

Третя стадія. Зондування душі об'єкта щупальцями очей.

Четверта стадія. Передача своїх видінь об'єкту.

П'ята стадія. Відгук об'єкта і обопільне променювання і променесприймання душевних струменів. (Станіславський К.С. Собр. соч. — Т.2. — С.388—389).

Педагог повинен володіти арсеналом засобів для доносення учням свого досвіду, своїх бачень. Ці засоби завжди індивідуальні, неповторні. Okрім слів, голосу, інтонації, в розпорядженні педагога є ще жест, рух, ритміка... Але найперше і найважоміше — очі! Саме вони, передусім, допомагають педагогові прикувати до себе увагу.

Є декілька методів завоювання уваги аудиторії, крайні з них — пасивний і агресивний.

Пасивний метод полягає у тому, що педагог фокусує увагу аудиторії на своїй особистості. Послідовним, логічно

структуром розумом, поміркованою почуттєвістю об'єкту, ється увага аудиторії в єдиний вузол педагогичної дії.

Агресивний метод цілком протилежний пасивному. Цим шляхом ідуть сильні, розумні, експресивні педагоги. Їх почуття і волевипромінення звільняються через інтелект, можутим плинном і миттєво приковують до себе увагу аудиторії. З тренованою переконаністю педагог такого складу наче гіпнозує слухачів. Хоч така гіпноза короткоспільні, все ж різними засобами її можна підтримувати стельки, скільки необхідно для вирішення педагогичної задачі. Часто-густо для цього використовуються темпоритми і своєрідна педагогічна монотоність, за допомогою яких педагог неначе "врубується" у свідомість слухачів, присипляючи, а потім напруженічні й, доводячи себе і слухачів до кульмінації почуттєвих переживань. Ці кульмінації і сприяють формуванню установок і переконань особистості. Їх вияви зумовлюються тренованістю педагога, його психотехнікою, які вимагають переконаності в правоті і точності власної поведінки. Цілком зрозуміло, що кожен педагог виробляє свої індивідуальні засоби, користуючись якими, він гранично наближається до одухотвореності і досягає граничної самовіддачі.

Педагогічний процес вимагає своєрідної "магії" педагогічного впливу. Щоб її створити, слід досконало володіти технікою міжособистісного спілкування на рівні певної педагогічної платформи і педагогічного надзвичання. У школі, як і в театрі, "всі повинні посміхатися, бо тут робиться улюблена справа... Атмосфера передається глядачам. Вона поза свідомістю тягне їх до себе, очищає, викликає потребу дихати художнім (рівно — творчим. — Авт.) повітрям театру. Коли б ви знали, як глядач відчуває все, що робиться за лаштунками!". (Там же. — Т.3. — 256).

Отже, хто хоче проникнути у таємниці володіння людьми, повинен проникнути у таємницю володіння самим собою. Доти, поки аудиторія залишається таємницею, педагог не отримає влади над нею. Але правда також і те, доки педагог не виробить майстерності підпорядковувати себе педагогічній меті, доки не осмислить своїх власних можливостей впливу на аудиторію, вона по-справжньому не сприйме його інформацію. А.С. Макаренко висунув і розробив ряд важливих принципів педагогічного впливу, близьких за змістом і виконанням у сценічному мистецтві, що добре відбито в театральній педагогіці К.С. Станіславського і В.І. Немировича-Данченка. До них

налініситься передусім "закон поступу колективу", "система перспективних ліній", "принцип паралельної дії".

Педагогічна дія у навчально-виховному процесі відзначається від такої ж дії в театрі постійним колективом. Тому педагогові у впливі на особистість важливо використовувати психологічну силу колективу, пам'ятати про постійний рух колективу, про "закон його поступу" про безперервний розвиток, удосконалення.

Послуговуючись цим, А.С. Макаренко формує інший принцип — "систему перспективних ліній". "Істинним стимулом людського життя, — пише він, — є завтрашня радість... Спочатку слід організовувати саму радість, викликати її до життя і поставити як реальність. По-друге, необхідно настільки перетворювати більш прости види радості у більш складні і по-людськи значущі. Тут проходить шкава лінія: від примітивного задоволення будь-яким приником до найглибиннішого відчуття обов'язку".

Найважливіше, що ми звикли поціновувати в людині — це сила і краса. І те й інше визначається в людині виключно за типом її відношення до перспективи... Виховати людину — означає виховати у неї перспективні шляхи...". (Макаренко А.С. Пед. соч.: В 8т. — Т.3. — С.397).

Сутність принципу "система перспективних ліній" полягає в тому, щоб через естетичні почуття позитивного цілеспрямування (прекрасне, гарнессене, частково — комічне) домогтися життєвої радості в сьогодені і її проекції на майбутнє в праці, у професійному зростанні, в сімейних відносинах, у міжлюдських стосунках, в культурному розвиткові. "Завтрашні радості" завжди мобілізують, сприяють подоланню труднощів і перешкод, будучи в той же час педагогічним надзвичанням. Мистецтво вчителя в даному випадку полягає в тому, щоб поступово ускладнювати задачі, вчити практично бачити не лише близькі, але й віддалені перспективи як колективу у цілому, так і кожній особі зокрема.

Наступний принцип організації і виховання в колективі — "принцип паралельної педагогічної дії". "Виховуючи окрему особистість, ми повинні дбати про виховання всього колективу. Практично ці дві задачі вирішуватимуться лише сумісно і лише в одному загальному цілепокладанні". (Там же. — Т.4. — С.47).

В.О. Сухомлинський також вважав колектив визначальною силою у вихованні особистості, підкреслюючи, що не якось безлічка маси, він існує як множина індивідуаль-

ностей. І якщо вихователь сподівається, що виховуюча сила колективу полягає в організаційних взаємозалежностях, у підпорядкуванні і організаційних перевагах, його сподівання не віправдовуються. Виховуюча сила колективу грунтуються на духовних багатствах кожної окремої людини. Але щоб колектив став творчою виховуючою силою, необхідна сумісна діяльність, одухотворена високими цілями, благородними моральними цілями.

Керуючи колективом, цілеспрямовуючи його діяльність, педагог повинен володіти певними якостями, які б сприяли його сумісності з колективом і окремими учнями, які входять до нього. Передусім це уміння володіти собою, керувати своєю поведінкою. Цілком зрозуміло, що до цього педагога слід спеціально готувати.

Цікавий дослідник проблем поведінкової активності педагога В.А. Кан-Калик пропонує дотримуватись деяких загальних правил для оптимізації спілкування з дітьми:

- до класу заходити бальорим, впевненим, енергійним;
- загальне самопочуття в початковий період спілкування бальоре, продуктивне, упевнене;
- наявність комунікативного настрою: яскраво виражена готовність до спілкування;
- енергійний вияв комунікативної ініціативи, емоційний настрій на діяльність, прагнення передати цей стан дітям;
- створення в аудиторії необхідного емоційного настрою;
- органічне управління власним самопочуттям у відбуванні уроку і спілкування з дітьми (рівний емоційний настрій, здатність до управління самопочуттям, незважаючи на недоброзичливі обставини, різні негативізми);
- продуктивність спілкування;
- управління спілкуванням: оперативність, гнучкість, відчути власного стилю спілкування, уміння організовувати єдність спілкування і методу впливу;
- мова (яскрава, образна, педагогічно дошльна, висококультурна);
- міміка (енергійна, яскрава, педагогічно дошльна);
- пантоміміка (виразна, адекватна жестикуляції, пластична образність, емоційна насиченість жестів). (Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении.— М., 1987.— С.136—137).

Беззумінно, до сказаного слід додати ще й про-
позиції:

- близькуче знати матеріал теми уроку (без цього про-
майстерність говорити зайве);
- чітко дотримуватись міри.

В багатьох країнах світу постійно відбувається удосконалення процесу підготовки вчителя в національних закла-
дах. Однією з важливих передумов цього удосконалення є
організація такого навчання, яке поглибше передає від
соціальної ролі навчання студента до соціальної ролі
вчителя. Цього, як справедливо вважають чеські вчені,
неможливо досягти ні простим наслідуванням стадона,
ні спостереженням, ні методом "спроб і помилок", не
кажучи вже за суть теоретичне навчання. Єдиний шлях
досягти успіху — систематичне навчання педагогічної
діяльності, тобто передусім практичної шлях, вибудований
на науковій основі.

Особлива увага у чеській системі підготовки вчителя
вівводиться тому, що, відповідно до В.Мейерхольдом, відомим
театральним режисером, можна назвати "бюроханікою"
формуванню координації моторної поведінки, умінню
володіти своїм тілом — "уміти досягти необхідного резуль-
тату", відчувати своє тіло — "знати, добре чи ні згадано-
мий намір". Кницева задача — повністю підпорядковувати
свою моторну поведінку виразові певного змісту педагогі-
чного впливу, зробити його автоматичним, перетворити
досконалу техніку спілкування у внутрішню потребу.
Перший крок на цьому шляху — вправи на імітацію, але
не просте повторення послідовних рухів іншого, а осмислене
проникнення в його переживання, цілі, мотиви. Потім
виконання вправ на контакт — у комплексі міміки, жестів,
мови і голосових модуляцій. Нарешті, вводиться спеціальні
вправи на ритм, відчуття простору, на обробку динаміки
поведінки тощо. Все це робиться для того, щоб педагог міг
вільно керувати аудиторією, передаючи свій досвід, ду-
ховний світ, переконання.

У латинській мові є слово "аура", що у прямому
смислі означає подих, повів. Переносяно воно вживается
в театральній педагогіці. Педагогічний смисл цього поняття
можна вжити для характеристики навчально-виховного
процесу, а отже, й для підготовки педагогів. К.С.Станіс-
лавський підкреслював: "Чи не відчуваючи в житті, чи в
сцені, взаємо спілкуючись, вихідного з вас вольового тою
якій існаче струменіться через очі, через кінцівки

нальов, через пори гла?" Він називає це у взаємному спілкуванні променевипусканням і променесприйманням. І дає: "При спокії так звані променевипускання і променесприймання ледь відчути. Але під час сильних переживань, екстазу, підвищеної почуттєвості що випромінення стають визначеннішими і більш відчутними як для того, хто їх випромінює, так і для того, хто їх сприймає" (Станіславський К.С. Собр.соч.— Т.2.— С.267). Повна випромінення значно підвищує інтенсивність спілкування, а це, в свою чергу, збільшує силу педагогічного впливу, вилповлену реакцію на сприймання педагогічної дії учнями. Дикуючи цьому виникає взаємне спілкування і народжується справжнє педагогичне мистецтво.

Ми говоримо про вчителя, його активність, силу, професійну майстерність і відводимо пасивну роль учням. Але так бував лише в початковій фазі спілкування. Якщо педагог зумів взяти клас у "руки", він з пасивного перетворюється в активне начало. Між учнями і педагогом, особливо при перших зустрічах, розпочинається своєрідна духовна психологічна боротьба. Педагог намагається підпорядкувати собі учнів, а вони — навпаки. Клас очікує в свого вчителя принциповий розум, смак, уміння, сили, безперечно — знання, тобто талант. Він чинить опір фальші, несмакові, безсиллю і бездарності і очікує свого завоювання. І якщо це не відбувається, то стає тривожним, турботливим. Коли ж педагог веде клас за собою, він стає для учнів "визначальною провідною, виховною силою" (В.О. Сухомлинський).

Помилково стверджувати, що педагоги від природи бувають поганими, посередніми чи хорошиими. Дуже добре, якщо посередній — це саморозвиваючий себе поганий педагог. Але кепсько, коли посередній — "застояний" хороший. Шкода, що у педагогічному мистецтві педагог не може миттєво вимиряти результати своєї праці, бо мірілом юго діяльності може бути лише суб'єктивна оцінка учнів: читель переконав, захопив, розбудив думку, викликав стечічне почуття, передав крихти свого досвіду.

Здається, що майстер-педагог робить це просто, легко природно. Насправді це професійне уміння досягається інше постійною працею. Талант — це передусім постійна напружена праця над власним самоудосконаленням. Став розумілим, чому А.С. Макаренко і В.О. Сухомлинський викликали педагогів працювати 14—16 годин з 24-х обов'язків. Трапляється, що педагог досягає мертві зони,

відмоляється від продовження боротьби за самоудосконалення з-за слабості волі. Виникає це у тому, у переважності враженнями, нерозумінням і повному забутті педагогічних ідеалів. Закінчується це найгламінішим у педагогічній іспроможності.

Кожен талановитий педагог виділяється, як мистець, своєю індивідуальністю, усі ж посередні складі один на одного невмінням захопити учня, повести іх за собою, передати їм багатство людського досвіду, культури, почуттів. Саме посередність приречена на моральні старіння. Однак приреченність педагога помножується приреченністю його учнів. На цьому тлі швидко розвивається вірус мішаності, самозручності, заспокійливості, інербітва і вібурнівості в душі педагога і учнів безболісно, поступово, надовго.

Якщо уважно проаналізувати педагогічне життя, то ще віруси започатковуються ще у школі, а потім у педагогічних вузах і університетах. Чому? Природний чи сформованій утриманець очікує, що з нього зроблять педагога. Доречно нагадати парадоксальну істину: педагогічному мистецтву можна якось мирою навчитись, але це не означає, що з мистецтвом народжується і педагог. Той, хто на все життя обирає педагогічну професію, має володіти бодай трьома особливостями: умінням шанувати і любити людей більше себе, умінням пожиттєво набувати знання і різновиди людського досвіду — теоретичний, практичний, естетичний; умінням передавати різновиди досвіду учням.

§ 3. Урок — театр одного актора

Згадаємо слова відомого донецького вчителя В.Ф. Шаталова, навколо якого кипіли пристрасті захоплення, зваги, заздрості, розчарування в 70-х — 90-х роках: "Ду образ, слово можуть приходити до нас несподіваною комбінацією. При цьому одні з них можуть перевіїти інші відбувати допоміжні ролі, але, будучи взаємопов'язаними, відособитись вони вже не можуть ніколи природні властивості нашої пам'яті, які знаходяться витоках і наукового, і літературного (вважаю мистецтво — Авт.), і всякого іншого сприймання оточуючого світу". (Шаталов В.Ф. Учить всех, учить каждого. Дидактический поиск.— М., 1987.— С.150). Хто іншо

коли слухав, був присутнім на уроках фізики, історії, географії, не мог не пройнятися повагою до нього за його різномірно дидактичні пошуки, за його великий акторський талант об'єднувати аудиторію, ставати його помічниками у відбуванні ним педагогічного дійства. Тим і викликав пристрасі В.Ф.Шаталов, що не втисувався в стереотип байдужого до позитивних почуттів учнів учителя, заважаючи учень і є особистістю. Зневаги в Україні залишили передусім в отупленого владою керівництва освітою, за подібні шатальцьким пошуки М.П.Щетінін на Кіровоградщині, М.П.Гузик на Одещині. Доречно наголосити, що М.П.Гузик цею театрту в класі переніс на школу, очоливши її як директор. Щоправда, вперше цю ідею реалізував на Черкащині в зазначені роки О.А.Захаренко.

Звичайно, вибудувати педагогічну дію за принципом театральної на уроці — справа зовсім не проста. Значно важчою вона є в школі. Це можна пояснити словами Ф.І.Шаляпіна: "Справжній театр — не лише індивідуальна творчість, а й колективна дія, яка вимагає повної гармонії всіх її складників". (Шаляпін Ф.І. Соч.Т.1.— М., 1957.— С.349). Зрозуміло, колективна дія акторського ансамблю на сцені — зовсім інше істота, ніж педагогічна дія в класі, в скому педагог-актор має відразу ж стати педагогом-режисером, відлавивши свої акторські функції учням. Постає питання, як зробити учнів діяльними, не байдужими до чителя, теми уроку. Більше того, як зробити їх щасливими і перебування на уроці, у школі в цілому, від спілкування учителем на уроці і учителями в школі.

Для учителя, починаючи зі студентських років, важливо опанувати курс практичного педагогічного мистецтва, чого слід розпочинати? З осмислення педагогічної лінії. Це практикою і для театральної школи.

Станіславський пропонував різні варіанти початку роботи з учнями: організація самодіяльного спектаклю, в скому б учні за власним вибором виконували ролі чи провізації, відвідували і обговорювали спектаклі різних атрів, відвивали дискусії тощо. Але в усіх цих випадках з вів учнів до певної цілі, допомагаючи усвідомити гність того мистецтва, якому вони прийшли навчатися, відомити особливості сценічної дії.

Мистецтво актора — це мистецтво сценічної дії. У нії лише те набуває сили і переконливості, що виражається через люд. Дія є основним засобом сценічної разності. Через активну, цілеспрямовану, органічну дію

втілюється внутрішнє життя образу і розкривається ідейний замисел твору. Цей основний задачі мають підпорядковуватися артистична техніка і творчий метод, якщо під цією здійснення певно визначені цілі.

Педагогічну дію з театральною єдиною органічністю, яка зумовлює процес творчості за законами самої природи. Це означає, що і актор, і педагог, як і в житті, повинні набути досвіду по-справжньому бачити, слухати, мислити, переживати, а не уявляти мислячими, переживаючими, діючими. Однаке в органічності приховується і відмінність між актором і педагогом, а отже — й можливість правильного сприймати, оцінювати, знаходити рішення і впливати на оточуючі його суб'єкти в умовах художнього узагальнення, то другий, концентруючи в собі акторсько-режисерські можливості, доводити результати своєї впливовості до художнього узагальнення. Якщо акторові доводиться на сцені по-новому навчатися всьому тому, що йому добре знайоме в житті, то педагогові необхідно навчатися бути природним, самим собою з поглибленим баченням життя через призму своєї професії. Однаке й йому не завадить органічність своєї дії постійно тренувати для умов публічності. Досконалість і акторської, і педагогічної професії слід відкривати в їх труднощах. Слова Станіславського в доказ цього: "Пам'ятайте, мое завдання — навчити вас важкій праці...". (Станіславський К.С. Стати. Речі. Беседы. Письма.— М., 1953.— С.504).

У нього ще є дивна за свою мудрістю і точністю фраза про почуття: "Збуджуйте ваши почуття, але не доторкайтесь до них". А далі ще більш важливе: "У найкращих акторів... (почуття) з'являються інтуїтивно".... (Там же.— С.519). "Молодий педагог вперше переступає поріг класу. Скільки складнощів його очікує! У нього немає досвіду, і йому ні з чим порівнювати кожну нову педагогічну ситуацію. Він навчається бути і врівноваженим, і суровим і поступливим, і вимогливим, і незворушним, і життєрадісним... Якщо всі ці якості йому допомогли виробити йог педагоги-наставники ще у вузі, то тоді йому необхідно бут самим собою, але це трагічно, на жаль, не часто. А діти не чекають. У них свої критерії і судження..." Ці слова належать учителеві зі стажем і своїм баченням школи дидактики, вже загадуваному нами, В.Ф.Шаталову. (Щит.— С.142). Усі його пошуки — звільнити учня від обов'яз

навчатись і перетворити його в інтерес, у мотивованість естетично значуще самонавчання. У його якостях "Куди зникли трийки" (1979 р.) "Педагогічна проза" (1980 р.), "Точка опори" (1987 р.) окреслені основоположні принципи перетворення важкої праці пізнання у радість - співпраці з учителем. Пізнавати істину в радості - важливіше з надзвичань в концепції Шаталова, яка ґрунтуються передусім на засвоєнні теорії як засобові прогресування кожного учня.

Виклад матеріалу з фізики, наприклад, на думку Шаталова, значно продуктивніший в педагогічному відношенні, коли подається великими блоками (тема, розділ). Це зможе учням краще його осмислити, усвідомити логічні взаємозв'язки там, де раніше були лише окремі праці, параграфи, закони. Учнів надається можливість побачити всю дорогу, а не її частину, передбачити для себе більш менш складні уможливлення. Ось як відбувається робота над новим матеріалом за методикою Шаталова.

Перший етап — розгорнуте, образно-почуттєве пояснення вчителем відібраних для уроку параграфів.

Другий етап — стислий виклад навчального матеріалу за опорним плакатом (збільшена копія листа з опорними сигналами), озвучення, розшифровка закодованого з допомогою різних символів основних понять і логічних взаємозв'язків між ними.

Третій етап — вивчення опорних сигналів, які отримує кожен учень і вклеює їх до своїх альбомів.

Четвертий етап — робота з підручником і листом опорних сигналів у домашніх умовах.

П'ятий етап — письмове відтворення опорних сигналів на наступному уроці.

Шостий етап — відповіді на опорні сигнали (писемні й усні: тихі, магнітофонні, за листами взаємоконтролю тощо).

Сьомий етап — постійне повторення і поглиблене вивчення раніш вивченого матеріалу (організація взаємодопомоги — "педагогічний десант" — не лише між однокласниками, але й з учнями старших і молодших класів).

Отже, сім етапів роботи над теоретичним матеріалом. Глибоке розуміння теоретичних питань народжує бажання випробувати власні сили в діяльності. Педагогічна дія вчителя породжує відповідну дію учня. 71% з загальної кількості етапів відбувають самі учні. Через образно-почуттєве мислення вчителя розвивається за допомогою

постійного тренінгу образно-почуттєве мислення учня. Позитивні естетичні почуття стають спонуковою (мотивом і сьомий етап) педагогічної дії самих учнів (частково шостий почуття з'являється безсвідомо, інтуїтивно, як результат тренінгу, як результат психофізичної дії).

Завдяки педагогічному надзвичанню, яке зумовлюється змістом опорних сигналів, "виробляється надзвичайно важливе уміння — віднаходити незвичайнє у явищах і предметах буденних, надокучливих, а це вже відміна риса таланту. Складові таланту — цілеспрямованість, наполегливість у пошуках, уміння узагальнювати розрізнені факти, спостереження і думки. Талант, і про це слід пам'ятати завжди, розвивається з почуття любові до справи. Можливо навіть, що талант, посуть, і є лише любов до справи, до процесу праці... Але кому ж, як не вчителеві, прививати дітям цю любов до справи, цю постійну націленість на пошук, що внутрішню потребу відкривати прекрасне, незалежно від його знаходження: чи то в математичних формулах, літературних композиціях, чи в філософських суперечностях?" (Шаталов В.Ф. Цит. тв. — С.158). Для вчителя його дія започатковується увагою учнів.

Проблема уваги в педагогічно-театральній дії видається на перший погляд спрощеною. Чи заманеться комусь зачепчувати необхідність для вчителя досконало володіти своєю увагою? Специфічні умови його праці ставлять такі вимоги, виконання яких без здатності керувати увагою унеможливллються: учитель повинен підпорядковувати свою поведінку гуманістичній цілеспрямованості навчально-виховного процесу, узгоджувати її з правилами педагогічної етики та з власними творчими завданнями; він повинен враховувати реакції класу, чи то усвідомлюючи вікову психологію; він повинен з дотриманням міри сприймання розраховувати кожен порух жесту і міміки, кожного звуку свого голосу, домагаючись у всьому граничної виразності з максимальною економією виразних засобів. Можна і далі збільшувати у кількісному відношенні "повинен". На думку психологів, структура педагогічної праці нараховує понад 200 компонентів. Чи може вчитель виконувати всі ці багаточисельні вимоги, якщо не мобілізований апарат його уваги, якщо очі і вуха не підготовлені до найзагостренішого сприймання всього, що його оточує не лише в класі і в школі, але й далеко поза школою?

Шоправда, я тут є свої незвіршенні питання. Яким би зосередженням не був учитель, якого б захищало питання, чи не вичерпуються сутність питання. Лише постановкою цього питання ми окреслюємо цілий ряд незвіршених питань і непорозумінь.

Не може ж людина рівномірно зосереджувати увагу на кількох об'єктах одночасно. Отже, і вчитель не може в одні і той же час, з однаковим рівнем уваги, з однаковою внутрішньою активністю слідкувати за виразністю своєї власної поведінки на уроці і за поведінкою всіх учнів. На що ж передусім звертати увагу? Що саме має бути об'єктом уваги в дану мить його творчого життя?

Так виникає питання про правильний вибір об'єкта уваги.

Хто обізнаний з особливостями педагогічної професії, не обійтися увагою питання про те, що вчитель уособлює в самому собі і творця уроку, і виконавця, і режисера виконання творчого задуму для отримання найважомішого результату — глибокого знання учнями опрацьованої на уроці теми. Однак це станеться лише тоді, коли свою творчою активністю він змоделює естетично відтворений образ для об'єднання всіх учнів позитивним естетичним почуттям, викликавши таке почуття в кожного учня зокрема. Створений учителем образ живе своїм життям і за допомогою цього життя в кожний період його існування має ієновизначеній об'єкт уваги. Це зумовлює нас уважно проаналізувати суб'єкт уваги — тобто вирішити питання про те, як увага педагога поєднує в собі виконавця-актора створений ним образ.

Психологи поділяють увагу на мимовільну і довільну залежно від співвідношень зовнішніх і внутрішніх зумовлень. (Психологія / за ред. Г.С. Костюка. — К., 1968. — 372). Мимовільною є така увага, яка складається в ході взаємовідношень людини з середовищем помимо її свідомого наміру. Довільною — яка свідомо спрямовується і гулюється особистістю. Будучи вольовою, вона характеризує таке відношення особистості до зовнішнього світу, скому остання виходить за межі безпосередньої ситуації, і вить перед собою більш чи менш віддалені цілі і з томогою спеціальних засобів (образу і викликаних ним туттів) скеровує і підтримує увагу до об'єктів, зв'язаних іми цілями.

Залежно від характеру дій людини увага її буває зовнішньою і внутрішньою. Перша пов'язана з об'єктами поза людиною, друга — з вичуттям образів, створюваних мовою, фантазею. Види й форми уваги завжди взаємозумовлені, взаємопереходні, взаємозалежні і важливі для педагога, як барометр, за яким він може судити про розвиток і уdosконалення вихованця.

— як ворота, через які тільки він має доступ до душі вихованця;

— як матеріал для опрашування. (Ушинський К.Д. Вибр. тв. Т.1.— К., 1983.— С.248—249).

Тепер поставимо перед собою питання: до чого довільно, безсвідомо тяжіє увага початкового вчителя, не знаючого з законами свого мистецтва, не володючого внутрішньою технікою?

До числа об'єктів, які незалежно від волі вчителя чи передусім учнів, в руках учнів — доля вчителя. Фізично переноситься в іхню особистісну сутність. Як правило, початковий вчитель, особливо у старших класах, переконаний, що його учні вже добре обізнані в багатьох проблемах і здатні критично осмислювати його підготовленість до уроку і його фахову компетентність. Хоч це й не так, але страх заповзає в душу, заполонює все єство; земля вислізло з-під ніг і починає здаватися, що якесь невідома потужна сила схопила його й несе невідомо куди. Неначе й був якісь творчий замисел, але хутко розмився. Проходить третина часу на пояснення теми уроку, а він зовсім слизкувати за собою, намагається підпорядковувати свою педагогічну поведінку контролю свідомості, і тоді об'єктом уваги стає він сам — його власна поведінка, його власні переживання.

Допоки увага була прикута до учнів, вона була зовнішньою, тепер вона стає внутрішньою, переключившись на власну свідомість. Зовнішній світ неначе перестав існувати. Щось там роблять учні, посміхаються, кашляють — учителеві немає до них справи: він нічого не бачить і не чує.

Увага вчителя тяжіє до трьох об'єктів: учня, самого вчителя, матеріалу теми уроку. Запитаемо себе, чи бажані чи необхідні ці об'єкти з точки зору педагогічного мистецтва.

тва? Звичайно, іні! Однак вони зможуть й навіть не зможуть оволодіти увагою вчителя-початківця, не змігши цьому щось протиставити.

Не лише початківці, але й учитель з досвідом роботи, добре володючий законами свого мистецтва, часто-часто піддається загрозі падання під владу них шкільних для творчості об'єктів. Це особливо стосується тих випадків коли вчитель вимушений тримати відповідальній для себе творчий іспит.

Описані стани вчителя, своєрідні у кожного за формою вияву та ідентичні за об'єктом зумовлення, нерідко виникають як психофізіологічна домінанта, тобто така реакція людського організму, яка поглинає всі його сили, всю його духовну і фізичну енергію.

Такі переживання властиві вчителеві в класі, акторові на сцені, та й кожній людині в різноманітних життєвих ситуаціях. Згадаємо червоні запітилі обличчя школарів і студентів за скзаменаційним столом. Чи болісні страждання недосвідченого оратора перед великою аудиторією, або наше спілкування з особливо видатною людиною.

Напружені м'язи, ніяковість, незgrabність, збентеження, навіть страх. Натомість сильне серцешибти, втрати сплатності послідовно мислити і володіти власною увагою, що кажучи вже за увагу аудиторії, є атрибутиами ще ісприємної, негативної психофізіологічної домінанти.

Як боротися вчителеві з цею згубною для його творчості негативною домінантою? Яким чином її подолати? Чисвідно, для цього слід виробити своєрідну протиотруту, яка змогла б з успіхом від протистояти, з нею конкурувати, нарешті, її витіснити, знищити. Але перемогти домінанту позитивну можна лише з допомогою більш сильної позитивної. Для цього слід створити у своїй психіці, у своїй ідомості осередок збудження, достатньо потужний, щоб іволікати на себе енергію негативних переживань позитивної домінанти. Таким збудженням, такою новою, пристальною для творчості, позитивною домінантою є гравна зосередженість.

Зосередженість особливо характерна для вищої стадії — її довільноти, тобто коли увага пов'язана з великим спросом до об'єкта, переходить в захоплення ним. Задача педагога й полягає в тому, щоб навчитися створювати в собі цю домінанту активного зосередження. Лише інвіс зосередження на вищому ступені його розвитку (захоплення довільно обраним об'єктом) здатне перемогти

затверчу домінанту і забезпечити необхідні умови для творчості. Безсумнівно, що ця домінанта активного зосередження є психофізіологічною безсвідомою установкою.

За допомогою психофізіологічної установки спроможний тримати безперервну лінію уваги вчителя таким образом, який зосереджує увагу учнів і об'єднує їх позитивними естетичними почуттями. Це допомагає переключати увагу вчителя з одного об'єкта на інший, не створюючи розривів, ніяких трщин у цьому безперервно плавному процесі. Досить учителеві у цьому зосередженні зосередженню вчителя, а через цього — самоствердження учаща.

Тримати безперервну лінію уваги образом наївничайно важко, якщо вчитель не підготовився до виконання педагогічної дії, не розробив чітку партитуру уроку, не об'єкта і не збагнув тих причин, з допомогою яких увага переключається з одного об'єкта на інший.

На перший погляд здається, що коли увага вчителя цілком захоплена власним "Я" і рівнем фахової підготовки, то учнівський клас перестає для нього існувати. Насправди, це не так. Клас, наповнений учнями, — це те середовище, яке безперервно підтримує, безперервно розвиває своїми реакціями позитивну домінанту педагогічної уваги вчителя. Учнівський клас необхідний для педагогічної творчості як повітря для життя людини. Спробуйте примусити вчителя відбувати урок без учнів — він відразу задихнеться від творчої безпорадності. Його педагогічна увага, позбуввшись стимулюючих впливів реакцій учнів, почне різко згасати. Жодна реакція в класі, навіть незначна, не обходить увагу вчителя, вона обов'язково допомагає чи заважає. У тому класу, коли допомагає, учитель може відволікнися від класу, не усвідомлювати його, але це якраз і свідчить про наявність домінанти педагогічної зосередженості, тієї психофізіологічної установки, яка зумовлює творчість і характеризує її як безсвідому.

Стає зрозумілим виключно велике значення у творчості і вихованні вчителя безперервної уваги і її зосередженості. Важливо виховати вчителя зі здатністю швидкого і легкого створення в собі стійкої домінанти педагогічної зосередженості, іншими словами — здатність швидко й легко захоплювати свою увагу об'єктами педагогічного життя. Підкреслюємо: **захоплювати!**

У буденному житті кожної людини, зокрема і вчителя, об'єкти захоплюють увагу і прив'язують її до себе. У поодиноких випадках увага до об'єкту шлестримовується силоміць. Як правило, це відбувається у випадках, коли необхідно прочитати важку для сприймання книгу, підготувати нещавливий урок, уважно прослухати непонятну лекцію. Тобто, коли ми зайняті важкою і складною роботою, яка ще не стала предметом нашого захоплення.

Інакше відбувається на уроці. Об'єкт педагогичної уваги сам по собі для вчителя не має ніякого інтересу. Особливо, коли він його відбуває десятий, п'яtnацятий, сотий раз. У цьому випадку всі об'єкти уваги і педагогичне середовище вчителеві знайомі, вивчені, не приходять ніяких несподіванок. Ось тут вчитель має сам зробити для себе нещавливим. На уроці все повинно бути щавливим і захоплюючим. Ось чому вчитель зобов'язаний постійно ставити перед собою вимогу: навчитись захоплювати свою увагу, робити її зосередженою і безперервною. Лише за таких умов увага, на переконання К.С. Станіславського, стає "проводником почуття".

Глава 6

Краса в контексті соціального постчуць

§ 1. Від людини розумної до людини духовної

"Хай станеться світло!" (Біблія)
"Боже мілій! як хочеться жити,
і любити Твою правду,
і весь світ обняти!" (Т.Г.Шевченко)
"Душа культури — це культура
душі" (Гофміллер)

Нині відбувається радикальна зміна пріоритетів у структурі системи цінностей усього людства, про що яскраво й грунтовно писав Питирим Сорокін у фундаментальній 4-хтомний праці "Соціокультурна динаміка": почуттєва система цінностей розпадається, самознищується, нарощуючи із своїх глибинних надр "ІДЕАЦІОНАЛЬНУ" культуру нового циклу із цінністю надчуттєвої реальності — через Бога, душу, моральний закон.

Нинішнє покоління жителів планети, отже, як ми з вами, має виконати особливу місію — достойно перейти з епохи раціоналізму до епохи духовності з приматом духовного над матеріальним, подолати кризу духу як найстраснішу кризу людини й людства, бо духовно-моральна проказа породжує велике страждання й душевні муки негативно відбувається на житті суспільства, природи призводить до панування егоїзму в політиці, нестримного прагнення до влади й збагачення, панування техносфер над ноосферою.

"Людина розумна" на стику епох виявилася нездатною подолати усілякі кризи життя, а тому загострив

інтерес до душевної духовності, "нооферми" з В.І. Вернадським, яка по-новому ставиться до цих проблем, висловлюючи необхідність абсолютних інновацій та змін з метою уникнення глобальних катастроф, постулюючи приходити до усвідомлення первотривких чи первооснов усього, розглядаючи революційний стрібок у глибину, хоча це виявляється в інших сутності не сама по собі, а як виявлення При-Сутності.

Новий етап духовного розвитку людини ставить смисл існування: "Земля у Світову Воду прикрася до безсмертності, і, потребуючи смислу, ми потребуємо її. Це принциповий момент. Надання світу осмисленості залежить від нас. Безсмертність — не давність, а наш вибір", — висловив доктор психологічних наук, професор О.І. Зеленченко (Див.: Зеленченко А., Психологія духовності.— М., 1996.— С.303.).

Як вкажують більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників, без культу духовності людство загине.

Шо таке духовність? Це — спосіб розбудови особистості, це, образно кажучи, зустріч із самим собою — своєю душою, внутрішнім "Я". Це — вихід до шинісних інстанцій формування, конструкування особистості та її менталітету. Це — провідний фактор смислової гармонізації, поєднання образу світу з моральними законами. Це — буття, осягне духом: "Чигач! Поглянь, усміхнись: я твій, я не вмер, я живий!" (М.Т. Рильський).

Духовність людини є способом включення її в ноосферу на основі колективної снергії, яка перебуває поза окремим людським тілом і робить найбільш безпосередній вплив на долю історії суспільства, поведінку окремих особистостей і розвиток планети загалом (Див.: Сагатовський В.М. Феномен духовної атмосфери // Філософська і соціологічна думка, 1992, № 10.— С.151—161).

Мислителі В.Франкл та М.Хайдеггер описують духовну людину як таку, що вона як духовна сутність виходить за межі свого тілесного, і духовність виявляється лише тоді, коли вона піднімається над собою і стає відношенням сама до себе // Франкл В. Чоловек в поисках смысла.— М., 1990.— € 96/.

Пронідні українські філософи сміливо підходять до проблеми духовності людини в часи зміни раціоналістичної традиції Аристотеля — Маркса на іrrаціоналістичні концепції Юма, Камю та інших, в часи змагання (агону) між ними, хоча це, на думку професора С.Б.Кримського, час

від часу приходження до "Метастрофії у підземелі". М.В Гуральник згадує останню частину "Мартиніади", усміхнену "избесного громадянства", висловлює: "Безтече не мертві, а жити душі..."

"Людина економічна" (див. Івано-Франківськ) у часі нігілізму, приземленому прагматизму, "була пасивною — став товаром" — не може стати пасивною, іншою катинкою — розлагативши в числі інших "нових українці" чи "нових росіян" Така особистість неможлива, рано чи пізно виникнена з породженням нею світом хобі, згрої, ненависті, сумнівів, заздрості, образів, страху, горі, страждання та інших стресів (Див.: Зеленченко А. Психологія духовності.— М., 1996).

Гений українського народу, велич духу й слова Т.Г.Шевченко в поемі "Неофіти" створив шедевр осмислення духовної місії людини творчю:

Ридаю,
молю, ридаючи пошли,
подай душі убогій силу,
щоб огненно заговорила,
щоб слово пламенем всплюв,
щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
і на Україні святаєсь,
те слово, Божес кадило,
кадило істини. Амінь.

Мрія речника українського народу словом — "Божом кадилом, кадилом істини" — "серце розтопити" могла здійснитися лише за умови даровання Богом "силі", "огненності", "подум'яності" духу, а тому ви і мали подати "душі убогій силу" — силу ДУХОВНОСТІ!

В.І. Вернадський ще на початку ХХ ст. створив духовно-інтелектуальну теорію "нооферної лакшини", винайденої поняття ноосфери. Він розумів її як глобальне інтелектуальне та моральне відособлення людства на тлі демократизації державної влади; через соціальні та духовні сдвиги із збереженням "спіні людської особистості" через союз праці, розуму, наукової думки на рівні особистості — суспільство — людство, з метою підтримки організованої біосфери і нашої "створення" нових форм життя людства" (Див.: Вернадський В.І. Філософські мысли натуралиста.— М., 1988).

З цієї теорії виникло й бачення видатного мислителем та гуманістом висвітлення людства через формування особистості стисні "ноосферної людини", яка відповідальна не лише за свою долю, але й за долю всієї планети. Такий гланетарний піах до актуальної проблеми людства передбачав у "ноосферної людини" якості не лише міри речей, за Протагором, але й міри енергії, інформації, інтелекту, духовності, всеєдності.

Філософ-косміст В.І. Вернадський, як і М.Бердяєв, В.Соловйов, П.Флоренський, уявляє людину сущістю Всесвіту, головною щиністю світобудови, а шлях до високої духовності вбачає у злитті людини з Космосом. Духовна людина живе творчою, піднесененою діяльністю і реалізує себе згідно з універсальними законами Природи й Космосу, гармонізуючи життя на планеті, прагнучи уникнути глобальної катастрофи.

Кінець ХХ ст. виплекав плеяду вчених-гуманістів, які теоретично осмислюють та практично втілюють у житті проблему духовного ренесансу людини й суспільства через різні науки: педагогіку, психологію, філософію, етіку, релігієзнавство, соціологію тощо.

У згаданій книзі професора О.І.Зеліченка "Психологія духовності" подається оригінальна концепція духовного світу, який є вищим шаблем у ієрархії: фізичний світ неживої природи — світ живої природи (біосфера) — психічний світ (ноосфера) — духовний світ (спіріосфера).

Духовну кризу сучасної людини автор розуміє як нездатність зробити наступний крок у своєму розвиткові, яка виявляється перш за все у дезорієнтації та спустошенні.

Духовність О.І.Зеліченко визначає як розвиток (пошук), як життя з Богом, у Богові, як любов до Бога і несення божественного світла любові людям, дарування ім творчого божественного світла.

Психічними проявами духовності, на думку О.І.Зеліченка, є любов, творчість, пошук, розвиток, релігійність. Він детально описує кожну з цих категорій, зводячи усі їх форми індивідуальних станів до єдиної, спільній домінанті — духовності.

Любов людини — це завжди любов до Бога, а людина — творіння Боже, достойна любові своєю богоподібностю. Люблячий уподоблюється Богові, приймає в себе Бога, Божествену любов. Саме тому об'єктом любові виявляється Божественне начало іншої любові, тому любов — це служіння, життя з Богом.

Любов — це і творчість, і пошук, і розвиток, бо вона сама весь час розвивається, формується, шукає нові й нові форми вияву.

Розвиток, пошук реалізують прагнення людини до:

- гармонії;
- рефлексії (знання, розуміння);
- виходу за чуттєві межі ("за межу");
- до духовного.

Релігійність, життя з Богом реалізує прагнення до:

- виходу за чуттєві межі;
- до духовного.

Любов реалізує прагнення людини до:

- поширення ("излияння") себе на світ;
- до злиття зі світом;
- до духовного.

Творчість реалізує прагнення до:

- поширення себе на світ (віділення себе у матеріальній формі — матеріалізації);
- до гармонії;
- до рефлексії,
- до духовного.

Як бачимо, в усіх чотирьох формах індивідуального духу, які О.І.Зеліченко називає законами, що управлюють його життям, сукупно реалізуються 6 основних прагнень:

- 1) прагнення до гармонії;
- 2) до рефлексії (знання, розуміння);
- 3) виходу за чуттєві межі ("за межу");
- 4) до духовного;
- 5) до поширення ("излияння");
- 6) прагнення до злиття зі світом.

Отже, за О.І.Зеліченком, ДУХ перебуває у постійному русі, бо і сам є РУХОМ. Він — джерело ЕНЕРГІЇ і сама енергія психічної діяльності.

Індивідуальний дух — причина психічної діяльності, а вольовий акт — згусток духу.

Дух кристалізується у формі психічних органів, які реалізують його функції: це "Я", системи уявлень, ставлень, діяльностей, інтелект, інтуїція, здібності тощо.

Дух прагне пізнати світ, а психічним органом рефлексії духу виступає свідомість.

Дух прагне до поширення себе за межі індивіда через творчість — самооформлення у матеріальній формі. Він є вільний, накладає на себе самообмеження.

Заводи та життя з універсальними духовними та релігійними
документами, а певною формою таємства з людьми, гармонією

та красою. У певному житті гармонія — це не відсутність
одного розриватися, а бажання — реалізовуватися.

Праведно лідагоги світу, юкрема й українські, вже
поступше ставлять питання про необхідність плювання ду-
ховно-моральних особистості молодої Генерації демокра-
тичної України на засадах християнської моралі. Професор
Гр. Вашенко розробив національну систему освіти, пла-
гованум елементом якої є християнська мораль.

Він осмислив місіонерський ідеал як образ ідеальної людини,
як ідея сприйняття, взаємоз'язку із християнським
циліндро-географічним високогорним центром.

Релігійність і патріотизм — головні джерела традицій-
ного виховання українських дітей від часів Київської Русі.
Служіння Богом й Батьківщині — це дві абсолютні цінності
українського народу, які були, є і будуть фундаментом
циклизованого суспільства.

Як писав геніальний любомудр Г. С. Сковорода, людина
народжується двічі — фізично й духовно. Бід духовної
коханки стоїть духовний наставник — учитель, який стис-
лини другим батьком, матір'ю, бо приступлює її душі
високо моральні якості віри, надії, любові, глибокої поваги
до рідної землі, свого роду, народу, держави. Духовне
народження Г. С. Сковороди надає истинним, оскільки
людина осієть "божественне в собі", а зародки духовності
людинон засновують в її серці від народження ("філософія
серця"), але вони не одразу усвідомлюються, бо їм проти-
стають могутні сили темної тілесності, все антисоціальне в
людині.

Духовну людину, на думку Г. С. Сковороди, інших
українських мислителів, творить *шах добра*: через пізнання
уявлення й розуміння своєї істинної духовної
природи, свого призначення в світі, до чого людину
засликає вчення Христа: "Бог і щастя — недалеко воно,
блізько воно. У серці і в душі твоїй" (Сковорода Григорій.
Твори. У 2 т. — Т. I. — К., 1994. — С. 141).

На думку сучасних психологів, найважливішим для
характеристики особистості є типовий, домінуючий для неї
способ ставлення до інших людей, до іншої людини, зрештою, й до себе. З цього приводу С. Л. Рубінштейн писав:
"Найперша з найперших умов життя людини — це інша
людина. Ставлення до іншої людини, до людей становить

основну тканину людського життя. Й спрощено: "Серце"
людини все життя з І людською стосунками з іншими
людьми, та, чого вона віддає, скільком відчайдушністю та, до
якої людськими стосунками вона практикує, які стосунками з іншими
ми, з іншою людиною вона здатна встановлювати". (Рубін-
штейн С. Л. Бытие и сознание. — М., 1953. — С. 362—363).

Відомий психолог, професор Московського універ-
ситету Б. С. Братусь прояснив розрізняння чотирьох "вертикаль-
душ": — принципом рівні в структурі особистості, які ха-
рактеризують ступінь її моральності, духовності. 1) Его-
центричний — особа пристре до власної неправоти, винчи-
сти, престюку. Ставлення до себе є самовідданим, а до інших —
сугто прагматичним, залежить від понять "виганя-член-
гандю". Тут йдеється не про моральність особи, а про
надзвичайну егоцентричну мораль. 2) Груповий-принцип —
особа ототожнює себе з певною групою (родина, народ,
нація, клас, партія тощо), які є для неї цінними
приналежністю до неї. Усі цінні можуть сприйматися як
"вороги", "опоненти", "чужі" тощо, які не дають поміч-
спільноти, допомоги, любові. Тут діє не моральність, а
групова (корпоративна) мораль. 3) Просоціальний (гуманістичний) — кожна людина пістутає самодіяльність, рівність
з точки зору прав, свобод, обов'язків. Людина спрямована
на досягнення таких результатів (продуктивна пра-
ця, спілкування, пізнання), які принесуть рівно благо іншим,
наніть "чужим", "далеким", незнакомим. Лише з цього
рівня можна говорити про моральність особи, де від-
міниться "золоте правило" стиснені чини з іншими так, як би
ти хотів, щоб чинили з тобою. 4) Духовний (ескапатич-
ний) — людина починає усвідомлювати себе та інших не як
кінцеві, смертні істоти, а як істоти особливого роду,
пов'язані між собою, подібні між собою, ставши єдиними з
духовним світом. У цих рамках людина встановлює
суб'єктивні стосунки з Богом через пошуки особистої
формули зв'язку з Ним. Зокрема, у християнській традиції
суб'єкт розуміється як образ і подоба Бога, а інша людина
набуває в його очах не лише гуманістичну, розумну, загаль-
нолюдську цінність, але й особливу, сакральну, божествен-
ну цінність. Така духовна людина розуміє щастя й добробут
не через задоволення власних чи групових інтересів, а
поширює їх на все людство, відчуваючи зв'язок з Богом,
віважуючи за щастя служити Йому, з'єднатися з Ним...

Усі ці рівні тим чи іншим способом властив кожній
особі, а в якісі моменти, ситуативно перемагає якийсь з

цих рівнів "вертикалі душ": сконцентрист за певною умовою при подвигах души може піднести, а духовна, релігійна, боротьби із низькими рівнями душі та складними тяжкими шинами життя. Однак у цілому можна говорити про певний типовий для людини профіль, типове устрімлення. Ступені привласнення людиною смыслових відносин є різними, умовно їх можна назвати "духовною горизонтацією", ситуативний, стійкий, особистісно-шаниський рівні, які зумовлені або певною ситуацією, або є вистражданими, щиною була глибока шира Тараса Шевченка у свій народ, його шасливу долю: "Возвеличу маліх отих рабів іхніх. Я на сторожі коло іх поставлю слово"; або знамениті духовні перли Лесі Українки: "Ні! Я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає..." .

Тому кожна людина сама обирає свій шлях у житті, формую пріоритетні цінності через свободу волі, свободу вибору. Якщо суб'єкт прагне до висот духовності, готовий на будь-які жертви в ім'я вистражданих благородних ідеалів, тоді він напружує всі свої фізичні, інтелектуальні, духовні сили для досягнення мети свого земного буття, через терни прагне до зірок: *Per aspera ad astra!* (лат).

Шлях від естетики до релігії намічали багато християнських мислителів, майстрів красного слова, зокрема цією проблемою займався М. В. Гоголь. Унікальна морально-релігійна спадщина геніального письменника, релігійного мораліста, прямована на формування вищих цінностей людини – пуження Світу, Добру даром Божим – Словом.

Духовний шлях М. В. Гоголя був непростим, бо його уша й серце були у внутрішньому конфлікті між високими релігійними прагненнями та письменницьким хистом, іром слова. Після тяжкої хвороби у 1840 р. він відкриває себе новий шлях – постійний пошук до досконалення собі духовної людини із домінуванням релігійного світогляду. П. В. Анненков писав про М. В. Гоголя, що у 1841 р. він стояв на межі нового напрямку, будучи принаджений "до різним світам" (Див.: Гоголь Н. В. Духовная проза – 1992. – С. 5).

Християнські ідеали, прагнення до неземного іхнього лення стають фундаментом життя й творчості М. В. Гоголя: "Чистішою горнього снігу й світлішою небес має бути за моя, і тоді тільки я прийду в силу почати подвиги й иже служіння, тоді лише розв'яжеться загадка моєї

існування", – писав М. В. Гоголь В. Жуковському (Там само. – С. 6).

Зв'язок мистецтва з релігією став для Гоголя органічним та найцінішим джерелом натхнення, бо душа людини стала для нього особливо важливим предметом спостережень та глибинного аналізу: "Я залишив до часу все сучасне; я звернув увагу на дізнавання про ті вчинки законі, якими рухається людина й людство взагалі... на цій дорозі... я прийшов до Христа, побачивши, що в Ньому ключ до душі людини". (Там само. – С. 7).

Письменник глибоко переживав за свої "гнилі слова" (біблійний вираз), які, на його думку, не становили йому честі, бо треба творити лише во славу Божу, во славу Його святого імені, тільки тоді перед письменником "розступилися усі перешкоди".

Метою його творчості стає Батьківщина, її духовне майбутнє, яка втратила міцні зв'язки із Церквою. М. В. Гоголь вважав, що тільки через єднання суспільства з Богом, Церквою пролягає Шлях духовного відродження держави.

Мислення М. В. Гоголя відзначалося масштабністю й патріотизмом: він як державна людина прагнув до найкращого ладу в країні, де панує правильна ієрархія, де кожен виконує свій борт, свою місію на власному місці, усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом. Тому в поле духовного зору письменника потрапляють різні верстви населення – від світської жінки до духовного пастыря народу.

Словом письменника М. В. Гоголь прагнув показати людині, що вона не "матеріальна скотина, але високий громадянин небесного громадянства".

Його духовна проза стала гучним сполохом, який закликав співгромадян докорінно переглянути всі питання громадського та духовного життя країни. Вони стали проповіддю та сповіддю автора перед людьми та людством, хоча й не одразу були сприйняті однозначно, особливо сучасниками мислителя.

Місія мистецтва – "стати незримою сходинкою до християнства", література "повинна просвіщати душу, вести її до досконалості", бо М. В. Гоголь щиро й свято вірив у всемогутність слова, яким можна переродити людину.

Гоголь гостро й однозначно ставить питання про призначення й відповідальність письменника-християнина за дар Божий – слово: "Діяти зі словом треба чесно. Воно вищий подарунок Бога людині... Небезпечно жартувати

пісменнику зі словом. Слово гриле нехай не складає з вуст ваших!" (Там само. — С.31).

Людству планети належать кращі духовно-духовні перспективи М.В.Гоголя, який своєю творчістю сповіщував морально-релігійний лад літератури, визначив її громадянське спрямування, пророчий пафос та месіанство людів. "Письменник-мораліст, громадянин-християнин" актлюсав: "Будьте не мертві, а живі душі. Немає інших дверей, крім вказаних Ісусом Христом..."

Пророче слово майстра красного письменства рожеве в наші дні новими барвами визнання й розуміння.

В Україні все гостріше відчувається активізація уваги до проблем духовності молодих педагогів, які закладають свою цеглину в розбудову держави на засадах істини, добра, краси.

Шойно захищена докторська дисертація О.М.Олеською на тему: "Формування духовного потенціалу студентської молоді в процесі професійної підготовки" (К., 1997), де сформовано струнку концепцію духовного потенціалу особистості нової України.

Духовність автор правомірно визначає як сукупність якість людини, яка втілює в собі активне притягнення знань, найвищий смисл свого існування, співвіднести своє життя з абсолютними цінностями і, тим самим, прилучиться до духовного університету загальнолюдської культури.

Реалізується духовність особистості, за М.М.Бахтиком, через вчинок, в якому людина виступає відповідальним суб'єктом процесу життєтворчості.

Про роль вчинку в духовному житті людини розмумував ще славетний римський імператор, полководець, мислитель Марк Аврелій: "Щасливим є той, хто підготував собі благодатну долю. Благодатна доля — це благошанні скількості душі, благодатні справи... В одному шукай радості й заспокоєння; в тому, щоб від однієї загальнокорисної справи переходити до другої, пам'ятуючи про Бога" (Марк Аврелій. Наєдине с собою. — К.— Черкаси, 1993. — С.42-43).

Отже, з повним правом можна говорити про таке інтегративне поняття, як духовний потенціал особистості, озмінюючи його як здатність інтегрувати дії, спрямовані на чесність гармонійної впорядкованості в оточуючий світ.

Вищою метою духовної педагогіки (педагогіки духовності) слід вважати сприяння максимально ефективному духовному розвиткові особистості. Це, в свою чергу, фор-

муватиме духовну культуру суспільства, яка має об'єктивний вивів через форми суспільної свідомості: науку, мистецтво, мораль, релігію.

Наука — це сукупність наукових знань людини в системі духовної культури, які представлені у специальних текстах із знаково-символічною формою вираження змісту пізнавально-теоретичної сфери свідомості.

Мистецтво — естетична форма суспільної свідомості, здатна до діалогічного спілкування через багаторазові асоціації.

Мораль — особлива форма регуляційної діяльності з відповідною формою світогляду, яка виступає у формі моральної свідомості.

Релігія (релігійна віра) — об'єктивована у формі релігійної свідомості людини.

Усі форми суспільної свідомості забезпечують саморозвиток духовного потенціалу особистості в цілісності та гармонійності. Про це знали античні мислителі у формулі: *єдність, благо, істина, краса*.

Отже, людина в ідеї має бути включена в таку органічну систему освіти, яка б системно активізувала її інтелектуальні, моральні, духовні, естетичні потенціали в ім'я істини, добра, краси. Криза освіти неминуче призводить до кризи суспільства, його деградаційних процесів, найстрашнішим з яких є духовна криза "людини розумної".

Концепція гуманізації освіти включає прагнення до виховання молодої генерації демократичної України на основі вищих духовних цінностей на рівні: людина — природа — суспільство — космос (Див.: Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. — К., 1996).

На Міжнародній конференції "Освіта громадян світу" (Москва, 1996) девізом було обрано символічну фразу: "Через освіту і осмислення цілісності світу — до планетарного єднання й виживання". Це була четверта конференція, а перша була під девізом: "До безконфліктного суспільства через освіту і осмислення цілісності світу" (м. Жуковський, 1993).

Освітяни-новатори запропонували такі напрямки роботи:

- Нова освіта як Шлях Миру й Любові.
- Нова освіта як Шлях Здоров'я та Радості.
- Нова освіта як шлях Краси й Гармонії.

— Нова освіта як умова розв'язання глобальних проблем.

— Нова освіта як фундамент розвитку економіки, культури, політики, демократії.

Як бачимо, планетарне мислення все активніше заявляє про себе в країнах СНД, бо мета кожного освітництва суспільства через форми єднання Громадян Світу, реалізації ідей Всесвітнього десятиріччя освіти.

У доповіді президента Фонду "Освіта заради міжнародної розуму" Т.Ф.Акбашева "Фундаментально-ноосферні професійність глобальних роздумів, пошукув та рішень з метою уникнення глобальної катастрофи, перш за все духовно-моральної".

Оськільки він визначає як цілеспрямовану роботу над образом "Я", над зміною свідомості. Змістом освіти він вважає не знання-інформацію, а знання-відношення. Як енергетична істота, людина — це дух, і в такій якості бере участь у духовно-енергетичних контактах із Космосом, Всесвітом, а тому несе за них відповідальність. Отже, слід формувати духовний потенціал особистості через нові відносини зі світом, іншими людьми, самим собою.

Насиченістю думки, високим духовним потенціалом, благородством серця були наповнені роздуми льотчика-космонавта В.В.Аксюнова в доповіді "Людська цивілізація на межі ХХІ ст. свого життя на Землі". Перебування в Космосі стало одним із багатьох стимулів до духовної рефлексії космонавта, якого з повним правом можна назвати людиною ХХІ ст.: стільки тривоги, болю за долю планети звучало в його промові на захист істинних цінностей — життя за законами Справедливості. Він запропонував створити Духовний Кодекс Людства, в якому б утверджені релігійні філософії світу, утверджувалися узагальнені цінності у відносинах Людина — Суспільство — Космос. Цілком органічно звучала думка про розвиток духовного знання та наукового знання людства з метою Руху Людства до пізнання Розумних Цивілізацій Всесвіту, та пошук контактів з ними. Духовне відродження Людства та базі духовно-морального відродження кожного опріснить об'єднання Людства в єдину Людську Цивілізацію іннаслінським шляхом за рахунок зростання свідомості, природного еволюційного процесу.

Сучасна наука на порозі ХХІ ст. робить все нові й нові відкриття в осмисленні глобальних проблем світобудови, наближаючись до істини, зокрема через нову науку інформаціологію, яку розвивають академіки І.І.Юльшин та Е.В.Євренов, висунуті на здобуття Нобелівської премії у 1997 р. (Див. "Інформатизація общества" — № 1 (55), 1997. — С.1—3).

Ці вчені зробили "відкриття фундаментальних законів інформації, розробку основоположного принципу розподіленої обробки інформації та його реалізацію" (Там само. — С.1).

Інформаціологія — принципово нова ФУНДАМЕНТАЛЬНА наука, створена в результаті вивчення, аналізу й синтезу фундаментальних наукових явищ, процесів природи. Вона розкриває небачені обрії розвитку СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА НА ЄДИНІЙ ФУНДАМЕНТАЛЬНІЙ ІНФОРМАЦІЙНІЙ ОСНОВІ. Тим самим вона сприяє людству й створенню єдиного світового розподіленого інформаційно-сотового співовариства — нової інформаційної цивілізації.

Особливу увагу представників гуманітарної сфери привертає феноменальне відкриття фундаментального явища природи — інформації, яка є генералізаційно-єдиною первісною субстанцією всесвіту.

Чи не про Вишній розум Платона йдеється? Терміни можуть бути різними, але людство зримо й реально зупинилося на порозі таких відкриттів, які дозволять "розуміти, математично описувати раніше невідомі мікро- та макромірні процеси матеріалізації й дематеріалізації у Всесвіті" (Там само. — С.3).

Нова фундаментальна наука пояснює єдину інформаційну будову Всесвіту!

На цих величних, грандіозних думках провідних вчених із світовими іменами можна було б поставити знак оклику як символ захоплення перед проривом думки в глибини Всесвіту, бо крапку ще ставити рано: майбутнє проростає із минулого, яке слід осмислити з позицій духовності.

Прогресивні діячі світу закликають до глобального підходу до питань освіти, науки, політики, культури, духовного й фізичного здоров'я людини й людства, до осмислення цілісності світу й формування безконфліктного цивілізованого суспільства, до пріоритету духовно-

моральних цінностей на шляху Миру, Гармонії, Краси Радості, Любові, Злоров'я.

Доктор біологічних наук, член-кореспондент АЕІН, президент Сибірської науково-практичної асоціації психологів людини з Новосибірська С.В. Сперанський є одним з засновників нового напрямку в науці — ЕНІО — інформаційний обмін, які визначаються нові, магістральні вектори розвитку людства через особливі піхоти з розвитку "тонкого світу" — світу духовності. Як бачимо, інформація, ЕНІО, інші наукові відкриття кінця ХХ століття у нове тисячоліття через космологічний світогляд (синтез науки, релігії, філософії).

Постання вищих цінностей світського й релігійного інформаційного потоків може дати чудові духовно-інтелектуальні плоди — через плекання гомо спіритус — людини духовної. Вона зможе стати активним співучасником усіх процесів через усвідомлення своєї місії як богоподібної істоти. Людина духовна ніколи не втомиться шукати істину, смисл життя, ніколи не стане рабом обставин, навчиться розрізняти добро і зло, красу й потворне. Акумулятором духовності мають виступати релігія, моральна наука, мистецтво, культура.

Порятунок — у нас самих, у відродженні абсолютного виміру культури — гуманізму та теоцентризму, які захищати будуть, зробити людину щасливою, захищеною до творчості й життєтворчості:

*Жива
душа поетова свята,
живе в святих своїх речах,
їми, читая, оживаєм,
і чуюм Бога в небесах. (Т.Г.Шевченко)*

У ХХ столітті могутньо зазвучав хор мислителів — просвітителів, які стурбовані падінням духовності, моральності у суспільстві. Серед них наземо релігійного філософа П. Тейяра де Шардена, який розробляє ідею еволюційного розвитку Всесвіту, зв'язуючи появу й розвиток людини з відволющею, визначену Богом. Мислитель поєднує діалектику буття з пантеїзмом, розчиненістю Бога в світі. Він пише про любов до особистісного і в особистісному: "Що це означає, як не те, що в остаточному підсумку планетаризація людства для свого правильного здійснення редбаче наявність — окрім Землі, яка поступово угутується, окрім людської думки, яка організовується й

ущельності — що є третього фактора? Я розумію під ним складення на нашому внутрішньому горизонті вищої свідомості, до якої примують всі окрім свідомості світу і в якій вони зможуть любити одна одну: сходження Бога". (Тейяр де Шарден П. Гімн Всесвіту — В кн. Утопія і утопіческе мисленіє — М., 1991 — С. 303). Автор мріє про нову Землю: "Ісус, центр, до якого все прагне, дозволь нам усім, якщо це можливо, знайти місце серед обраних, святих монахів, котрі одною за одною вилучаються твоєю опікою з нинішнього хаосу, мало-помалу з'єднуються в тобі, щоби утворити нову Землю" (Там само — С. 301).

До філософів приєднуються й педагоги, ритори, представники інших гуманітарних наук, творчо розв'язують проблему екології, духовності літератури, підростаючого покоління. Нині з'являються численні навчальні заклади нового типу, із прогресивними технологіями навчання, виховання креативності особистості, духовної багатої й гармонійної. Тут працюють синтезисти-новатори, які несуть духовне слово правди, любові тим, хто цього потребує в першу чергу — дітям.

На противагу завідажим місіонерам Заходу, великий творчий потенціал мають власні педагогічні калабри, які творять дішоці душі із врахуванням національної меншинності, традицій народу, його культури.

Хочемо поділитися враженням і про цікавий, оригінальний досвід формування духовної риторичної особистості у Московській риторичній школі відомого педагога-ритора, методиста доцента Іванової Софії Пилипівни, яка свого часу приїжджала з лекціями на Україну, в Київ, має тут своїх послідовників.

Вона — автор численних публікацій з методики лекційної пропаганди, риторики, автор інтегрованого курсу "Введення до храму слова", який читає в Московській гімназії на основі "Закону Божого", духовної риторики, поетики. На цій базі нещодавно видано в Москві оригінально оформлену, цікаву книгу — посібник з риторики "Введение во храм слова. Книга для читения с детьми и дома" (М., 1994). Тут ставиться благородна й висока мета — формування духовно-моральної особистості громадянинів Вітчизни. З цією метою тісно пов'язані такі три завдання: ознайомлення дітей з мовленнєвими стилями рідної мови на найвищих взірцях класичної та духовної літератури, розвиток індивідуальних здібностей до мовленнєвої творчості, закладення основ християнської свідомості та поведінки.

Цеї триєдиної мети авторка успішно досягає, її послідовно й цілеспрямовано творить духовну основу літератури на базі двох животворящих потоків — текстів духовної та художньої літератури: фрагменти з Біблії, життя святих, молитви, вірші, фрагменти кращих творів поетів Золотого та Срібного віків, доповнюючи книгу творами учнів гімназії, де цей курс створено й апробовано.

Жанр книги можна відзначити як класичну бесіду виховно-навчального гомілетичного красномовства, у формі вільного, демократичного, навіть часом інтимізованого діалогу наставника й учнів (згадайте бесіди Сократа й Учителя "Діалогах" Платона).

Методичну основу посібника змінюють, поглинюють різноманітні коментарі автора, завдання, питання, адресовані дітям (І частині) й методичні коментарі до розділів (2 і 3 частини).

На наш погляд, ця книга органічно увійде не лише в освітні заклади, але й у кожну родину, сприяючи духовно-інтелектуальному зростанню всіх членів сім'ї, змінюючи підвільни моральної єдності членів родини на засадах любові до євангельського слова, до класичної поетичної та риторичної спадщини.

С.П.Іванова — відомий, досвідчений педагог-ритор, орієнтує юного "талановитого читача", з яким вона на "ти", до самостійності у роз'язанні низки важливих питань, спонукає шукати потрібні книги, вибирати необхідні тексти, розвивати мовне чуття, риторичну культуру через божественний логос — слово, яке вводить дитину до храму духовності. Слово розуміється нею як засіб для вираження ідей, понять, суджень, почуттів, як виразник національного духу і, перш за все — Духа.

Широкий спектр інноваційної педагогічної тематики було представлено на першому Міжнародному фестивалі "Педагогіка ХХІ" (Одеса, серпень 1997 р.):

- філософсько-світоглядні основи педагогіки ХХІ ст.;
- прелечі "Педагогіки еволюції" — Я.А.Коменський та Г.С.Сковорода;
- традиційні релігії й нові вчення (теософія, антропософія, Жива етика (про виховання й освіту);
- від гуманної освіти до гуманного життя: філософія, освіт, перспективи;
- життя без екологічних криз у гармонії з собою та природою, а отже, без хвороб та ліків: реальність і майбутнє;

— гуманізація науки й мистецтва як умова створення культурного простору для педагогіки; від Людини Розумної до Людини Духовної;

— філософія духовного розвитку

Метою фестивалю стало створення інформаційного поля народження гуманістичної освіти й виховання як основи еволюції суспільства до гуманного життя, зокрема теокосмогантропоцентричної педагогіки.

Найбільш привабливим для нашого сьогодення є іскраво виражена тенденція до високих духовно-інтелектуальних цінностей освіти як фактору життєтворчості особистості.

На нашу думку, в Україні послідовно розширяється інноваційне поле психолого-педагогічних, дидактико-філософських досліджень, які спрямовані на звеличення Духу людини, її інтелектуальне й духовно-моральне зростання в ім'я істини, добра, краси. Тим самим науково-творча еліта нової України виражає свою соціальну позицію в суспільстві, виявляє свою глобальну відповідальність, співпричетність до абсолютного масштабу людської інвалідності та культури, спираючись на унікальну етико-філософську, художньо-поетичну спадщину титанів духовного народу, серед них і Г.С.Сковороди, який звеличував духовне начало людини в таких глибоких і мудрих роздумах: якщо прикрашаєш та одягаєш тло, то не забувай і серця. Є дві людини в людині одиній та два батька — небесний і земний, і два світи — видимий і невидимий, первісний та тимчасовий, і дві натури — божественна й тлесна (Див.: Григорій Сковорода. Тв. в 2-х томах. — К., 1994).

Пізнання людського серця (духу), наповнення його людяністю як основою "сродності" є прямим шляхом до загального істинного щастя, є Шляхом до Храму.

Академік І.А.Зязюн у промові "Філософія серця" у християнському віровченні Г.С.Сковороди і П.Д.Юркевича", виголошенні на Міжнародній конференції "2000 років з Різдва Христового" (Запоріжжя, січень 1997 р.) акцентував увагу священнослужителів, науковців-освітян, представників державної влади на тому, що держава повинна виховувати своїх громадян так, щоб вони були джерелом її сили свободи і розвитку. Вона повинна надходити опору в мужності й мудрості своїх громадян, а не в насильстві над ними. Тому лише Дух людини є метою виховання. Усе інше — лад, політика, держава, церква — є лише засобами правдивої

служіння людині, який прийшов прислужити сам Син Божий.

Отже, на порозі знаменного 2000-літнього ювілею світового християнства прийшов час осмислити істину «*од людини разумної людство розвивається до людини духовної (ноосферної) — істинна лише така стратегія життєтворчості, збереження й плекання в людині Людини*».

“Блажен, о блажен, хто з перших пелен
Себе присвятив Христові,
День-ніч в його мисливі слові,
Взяв іго благе, ярмо взяв легке,
До того звік, до цього павук —
Це жереб святий!” (Г.С. Сковорода)

Отже, кожну епоху розвитку людства *визначає тип моральної свідомості*, який виступає як домінуючий для даного часу, певного народу, конкретних соціально-економічних, політичних, культурних умов.

В усі часи людство надзвичайно обережно, лехікатно ставилося до формування цілі суспільства, наші держави як духовно-моральної, інтелектуальної особистості, виповненої за думку, слово, вчинок.

Нове філософсько-дидактичне осмислення проблеми становлення гармонійної особистості через знайдення істинної духовної самостійності, зростання типу моральної свідомості в умовах формування ризикових відносин в Україні вимагає інтеграції зусиль спеціалістів різних сфер знання (давнього й найновішого) — гуманітарної й негуманітарної сфери — від філософії до кібернетики, інформаціології, синергетики тощо.

Нова ситуація в суспільстві диктує нові завдання, зокрема культурно-освітні, з метою формування духовної особистості, яка стоять на порозі ХХІ ст. як на перехресті, перед вибором шляху до щастя, до реалізації, своїх потенцій в ім'я добра.

Культурно-освітня соціалізація особистості передбачає таке “вростання” людини в культуру, освіту, науку, мистецтво, щоб задовольнити її потреби в гармонії зі спільними інтересами свого народу, всього цивілізованого світу, щоб навчитися підкоряті свої дії, вчинки, наміри моральним, духовним вимогам культурного, цивілізованого середовища.

Становлення духовності особистості передбачає соціокультурний процес впливу суспільства на людину; з іншого боку, це і форма духовно-інтелектуальної актив-

ності особистості, яка виборно, критично, творчо-перетворювально освоює нові суспільні ролі, цінності, осмислює соціально-економічні досвід попередніх поколінь у нових умовах.

Не всі з нас, на жаль, готові до подвигу душі — до боротьби за високі ідеали, за достойне життя людини духовної, але це можливо через синтез науки світської та духовної — релігієзнавства зокрема (“мечта духовного”) як універсального способу пізнання світу й себе у світі в ім'я Істини, Добра, Краси. Відомо, що дорогу здолає той, хто йде — до Храму!

§ 2. Духовна краса жінки в культурному просторі України

“Аве, Марія!”
“Все упованіє мое
на тебе, мій пресвітлий раю,
на милосердіє твоє,
все упованіє мое
на тебе, мати, возлагаю”

(Т.Г.Шевченко)

“Хто жінку чеснотну знайшов,
той добро і милість отримав від
Господа” (Біблія)

Безцінним скарбом людства є духовно-моральна, інтелектуальна особистість жінки, роль якої в сучасному посттоталітарному суспільстві незалежної України слід переосмислити з позицій традиційних (екзотеричних) і інноваційних, нетрадиційних (еозеричних) наук.

Культура, освіта, наука держави трансформаційного періоду все активніше зосереджуються на проблемі формування культурного простору посттоталітарної України через плекання одухотвореного (есхатологічного) образу жінки-берегині нової України, громадянки будь-якої національності з високою метою — змінити через неї ДУХ народу, підключивши всі її внутрішні сили й потенцій до пошукув істини, добра, краси (інтелектуальної, моральної, духовної творчості).

Зусилля засобів масової інформації (ЗМІ) мають бути спрямовані на формування її позитивного, світлоносного,

живодайного образу (іміджу) в різних сферах самореалізації, творчої діяльності. Нагуралістичне розвинення людства, зокрема жінки, через масову культуру може привести до тижжих морально-духовних втрат, до негативізму в душах підростаючого покоління, до нігілізму в надрах масової свідомості, враженої екзистенційним вакуумом, соціальною неврастенією, моральною проказою, духовним вакуумом частини соціуму, іншими соціально-економічними, політичними негараздами молодого демократичного суспільства.

Жінка — творець Життя, а тому зростає відповідальність суспільства щодо гарантії своєї Матері *свободи самовираження*, повної реалізації могутніх потенцій в ім'я стабілізації суспільства, гармонізації соціальних, політичних ролей обох статей в розбудові України.

Жінка як рівноправний партнер Творчості Духу має бути підключена до інформаційних полів Всесвіту, або, іншими словами, до творчих сфер Духовних Небес (В.І.Вернадський).

На жаль, революційні прориви в науці ще не супроводжуються якісними "проривами" в духовній сфері суспільства з його егоцентристськими, групоцентристськими стереотипами, зокрема й подоланням певної зневаги до жінки, дискри-мінації її соціального, громадсько-політичного статусу, звуженого до "обслуговування" дітей та чоловіка. Суспільство має великі борги перед жінкою, позбавляючи її в своїх стереотипах вищої духовно-моральної, інтелектуальної сили й краси, не допускаючи до владних важелів, перетворюючи в "товар" ринкової економіки країни, яка традиційно в центрі родини має образ і постаті Матері — Берегині домашнього вогнища, як головної хранительки етнонаціональних цінностей:

*Коліна преклонивши, як Почаїв,
стойть душа перед усім святым* (Л.В.Костенко)

Поставивши на п'єдестал пошани й любові Жінку, ми тим самим пошановуємо й неньку-Україну, яка подарувала світові геніальні, есхатологічні Лесю Українку, інтелект, дух, серце якої мали планетарні обшири, були одухотворені високими проривами у небесні сфери: "Ні! Я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає", — пророчо твердила речниця українського народу.

Кордоцентризм, потяг до прекрасного, ідеального — органічні риси ментальності українців, осердя яких — чиста й висока душа матері, її слова, краса ніжної пісні —

від колискової до геройної, козацької. В цьому можна говорити (з певними уточненнями) про жіночий психотип українського народу, почуттєвий світ якого найскрізьше видається через унікальну музикальність природи, через високу музикальність слов іншої української мови, через відому всьому світу чарину, чарючу народну лірічну пісню, яка стала визнаним символом моральності, духовної краси українців.

Через міну родину, тісні міжпоколінні сімейні стосунки, де шанувалися старші, батьки, інвалиди й немовляти, пролягають шляхи національної культури нації. Шлябливве "Ви" — традиційне звернення до української матері й досі спорадично зустрічається на нашій страдницькій землі. Естетична культура народу яскраво виявляється у всіх жанрах мистецтва, зокрема яскраво виявляється через білу вишиванку (символ чистоти серця), червону нитку рушника (любов), через яскраві квіти декоративних речей, навіть розмальованої печі (веселковий "рай душ" людини), через що та численні інші реальні будти народу простежуються високість, благородство, краса слова і серця жінки-українки, яка поряд із чоловіком, разом з дітьми творила, творить і до кінця творитиме духовний ДИ-ВОСВІТ, ім'я якому — ісенька-Україна:

*О, бачу я воєнem облиту
страждуючу постать на хресті,—
та знаю: доки сонця-світу,
не зникне правда у житті.
І вірю, нене, до загину,
що зійде промінь у долину,
неначе шабля золота,—
і в заповідану годину
в прозору тиші голубину
ти зійдеш, рідна, із хреста!* (М.Т.Рильський)

Цікаво відзначити, що традиції українського іконо-пису надзвичайно яскраво відбивають не лише побожність народу, але й, зокрема, виняткове шанування образів Пресвятої Богородиці, народної Заступниці, яких налічується понад 160. — через її ідеал український народ виявляв свою шанобливість до Матері Божої, яку в символічних іменах "Всіх скорботних радість", "Оранта" (Заступниця, Покровителька), "Благодатне Небо", "Благоуханий Цвіт", "Живодайне Джерело", "Недремне око", "Мироносна", "Пом'якшення злих сердеч", "Милосердна", "Несподівана Радість", "Зглянися на смирення", "Спасителька уто-

пакоюх", "Цілителька", "Потішання в скорботах та печалях", "Виховання", "Нев'янучий Цвіт", "Скоропослушниця", "Слово плоть бисть", "Солодке підування" (Гікофілусса), інших — в цих та інших іменах діячне міцство висловило свої високі почуття до "Теплої Заступниці світу холодного".

Властива людині, її душі якість підносятися душою, серцем, думкою до улюбленої Богоматері стало поштовхом до великого шанування її образів поряд із Спасителем, апостолами, святими, пророками та іншими. (Див.: Поселення Е. Богоматерь — СПб — К., 1994).

Отже, жінка та її художньо-естетичне, духовно-моральне відбиття в свідомості народу перебуває в постійному русі з тенденцією до повноцінної рівноваги, гармонії, а в політиці — центризму, без чого неможливо побудувати демократичне, вільне, цивілізоване, відкрите суспільство, в якому панують високі інтелектуальні, морально-духовні якості істини, добра й краси, а за християнською традицією — віри, надії, любові, софійності.

У духовній прозі М. В. Гоголя в листі "Жінка у світі" письменник-мораліст сміливо говорив про значний вплив жінки в житті суспільства з його "охолодженням душевним", а тому закликає жінок "оживотворити" суспільство з його "моральною втомою".

Видатний письменник називає жінку "оберігаючим галісманом для чоловіка", "силою, яка утримує його на прямій дорозі", "провідником, який повертає його з "кривої на пряму", "силою, яка освіжася", бо надає душевну допомогу іншим. Отже, духовно-моральна сила її краси жінки — невід'ємний фактор духовної гармонії суспільства, що усвідомлювали кращі мислителі всіх часів та народів: "Сила долає силу, краса перемагає усіх" (Лопе де Вега), а секрет краси жінки Б. Пастернак прирівнював до розгадки таємниці життя.

М. В. Гоголь, як ніхто інший, оригінально трактує етика-естетичні можливості жінки через такі три основні її якості: краса, не зганьблене ім'я, влада чистоти душевної. Всі ці суперечності та її загальнолюдські якості письменник-мислитель хоче спрямовувати лише на утвердження соціального добра через жадобу добра, яку він заохочував у сращених жінках тогочасного суспільства.

М. В. Гоголь вважав таку високу місцю жінки з "англійською турботою про людей" й служінням людям, бо

вважав духовно-моральних жінок вишого світу "небесною рідною сестрою" у сприйнятті стражденими й нужденними.

Відзначимо велику увагу письменника до слова, мовлення жінки з високим морально-духовним потенціалом: воно мало бути "чистосердечним", "слючим", "простим", ніби "вона лепече з ангелами про якесь небесне літнінство людини". Скільки неземної теплоти й краси знайшов майстер красного слова до духовних проявів жінки-громадянки, жінки-християнки!

Нині, в епоху "мовленнєвої агресії", "вербального радикалізму", "риторики брехні" (Р. Барт), мовного безкультур'я, нигілізму певної частини молоді у ставленні до української мови надзвичайно зростає роль освіти, науки, культури, мистецтва, засобів масової інформації (а там, як відомо, працюють більшість жінок) з метою формування національної школи красномовства, очищення, розширення духовно-інтелектуального простору посттоталітарного, зросійшеного суспільства завдяки майстерному, ефективному, дієвому володінню материнською мовою (для українців), державною мовою (для неукраїнців).

"Шукаю слів, як молитов" — виголошує слово Л. В. Костенко, виплекане серцем і мудростю духу.

Шо для цього треба робити? Серед багатьох чинників загального плану (економічного, політичного, ідеологічного, культурного) відзначимо такі культурно-освітні, як відкриття (поновлення) спеціальних навчальних закладів для дівчат, жінок типу Інституту Благородних Дівиць, Вищих Жіночих Курсів тощо, які б стали місцем формування фундаментальної гуманітарної освіти, соціалізації, профорієнтації у Жіночій Академії Духу, бо ще М. К. Реріх закликав безстрашно вводити жіночтво в сферу духовно-інтелектуального розвитку, щоб жінки стали істинними "співробітницями Світла".

Очевидно, жінка-лідер різних сфер соціальної діяльності скоро посяде гідне місце як рівноправний партнер у владних структурах управління державотворчим процесом, бо демократична Україна має сповна використати величезну снергію, цлеспрямованість, харизматичність Жінки Творця через свободу волі, свободу вибору власної долі через конституційні права. Це лише збільшить відповідальність особистості перед власною совістю, Богом людьми за майбутнє неньки-України, власних та чужих

дітей, а тому вимагає від неї напруження фізичних, фізико-
но-моральних, інтелектуальних зусиль:

...а ти...

в людській душі возобновилась,
в душі неволинчій, малій,
в душі скорбящій і убогій.

(Т.Г.Шевченко)

Чекають свого талановитого зображення, об'єктивного висвітлення в мистецьких творах різного жанру, в ЗМІ, в наукових дослідженнях такі унікальні грани обдарування жінки, такі її іпостасі, як: жінка-політик і громадський діяч; жінка-інтелектуал (науковець); жінка-педагог, вихователька не лише фізичних, але й духовних дітей; жінка-лікар, шілдителька людських тіл та душ; жінка-письменниця, журналістка. Златоуст у спілненні, благоцінне слово якої є цілющим бальзамом на рани суспільства: бізнес-леді, яка поряд і разом із чоловіками прыможує багатство держави чистими руками, своїм розумом і талантом...

Сучасна жінка-громадянка, жінка-трудівнича, кованна дружною й маті поступово виростає в духовного лідера суспільства, яка дарує усім розюшні плоди свого дуку, серця, інтелекту. Для багатьох із нас не стали несподіванкою пророкування астрологів, що процвітання на землю України прийде за часів жіночої Президенти. Наша історія пам'ятє мудрість княгині Ольги, яка достойно правувала державою в тяжкі часи лихоліть, або Роксолани (Насті Лісовської), яка мудро керувала Туреччиною в часи відсутності Сулаймана Пишного, чим заслужила у нашадків прозвисько "матінки Туреччини".

Вища мета цивілізованого суспільства — щасливі люди ери Матері Світу, спохи рівноваги, гармонії двох космічних начал як основи буття, творення соціально збалансованого громадянського суспільства Нової України, про яку мріяв її Президент, акад. М.С.Грушевський.

Культурно-освітній простір України, як і усього світу, все активніше збагачується творчістю не лише чоловічого духу та інтелекту, але й жіночого духу й серця. Даний Андреєв закликав людину до виконання етики — духовної місії через *Творчість-богоспівтворчість*.

Єднання жінок у "Лізі жінок-виборців України" на духовно-інтелектуальній основі розбудови відкритого громадянського суспільства демократичної України — один із важливих етапів великого шляху до висот цивілізації,

демократії, гуманізму, успішної інтеграції України до європейського й світового співовариства як рівноправного партнера.

Над уламками тоталітаризму повстає жива вода Духу, Правди, Свободи, Краси, Любові, Життетворчості під гаслом: "Бог. Україна. Тарас".

Жінка повинна стати поряд із чоловіком на сторожі Трансцендентного Начала, на сторожі самого Життя, бо саме в цьому її найвищому місії — творення Єдиного Поля Духовності, Космічної Всеєдності. У славнозвісних "Золотих віршах" Піфагора ("Священному слові") говориться, що вічна істина виявляється у союзі чоловіка й жінки, у великий майстерні стати й любові.

Наука, культура, мистецтво, освіта, ЗМІ повинні повернути борги жінців їх творчому началу Космосу, як "жриці родини", "спіцентру ідей гуманізму", "школи людянності", як мудрій християнсько-міроносниця (чи представниця іншої системи вірування), "вихователька людства", як гаранту гармонізації, стабілізації суспільства нового тисячоліття, бо цьому немає альтернативи. Протистояння поступово замінюється гармонією, діалогом сердць, бажанством мудрості:

Блаженна людина, що мудрість знайшла,
і людина, що розум одержала,
бо ліпше надбання її від надбання срібла,
і від іцирого золота ліпший прибуток її,
дорожча за перли вона, і всіляке жадання
твое не зрівняється з нею. (Біблія)

А тому: "Дай руку мені, Людино, це буде наш форум
Духу!" (Ліна Костенко)

Риторика як мистецтво

Лише дійшовши склау віску,
Поезію я зрозумів,
Як простому таку велику,
Таке єднання точних слів,
Коли ні марній позолоті,
Ні вскім викрутам тонким
Немає місця, як підлогої
У серці чистім і палкім,
Кали епітом б'є стрілою
У саму щонаїгшибшу суть,
Кали дорогою прямую
Тебе метафори ведуть,
Кали зринає порівняння,
Як з моря синього дельфин.
Адже не знає ви питання:
Чом саме тут зринає ви!
Слова повинні бути покірні
Чуттям і помислам твоїм,
І рими мусять бути вірні,
Як друзі в подвигу святін.
Свій парус ладичи крилатий,
Пливти без компаса не смій!
Світ по-новому відкривати,
Поете, обов'язок твій!

М. Т. Рильський

§1. Духовний потенціал гуманістичної риторики в системі професійної підготовки педагога

"Риторика ... — найбільше для людей добро ... джерело влади..." (Платон)

На сучасному етапі розбудови молодої демократичної Української Держави активізується інтерес до фундаментальних гуманітарних наук, спрямованих на формування

творчої, гармонійної особистості, яка може ефективно володіти думкою, переконуючим словом, стиичним риторичним вчинком в ім'я істини, добра, краси.

Класична гуманітарна наука риторика — наука про ораторське мистецтво — з давніх часів успішно розробляла проблеми ефективного усного переконуючого мовлення в ситуації публічної комунікації.

Аристотель — великий теоретик низки наук, а серед них — і риторики, так визначав її інтелектуальну силу і користь: "Риторика — мистецтво, відповідне до діалектики (мистецтво мислити.— Авт.), тому що обидві вони торкаються таких предметів, знайомство з якими може певною мірою вважатися спільним надбанням усіх і кожного. Мета промови дорадчої — користь, користь — благо." (Античные риторики.— М.: МГУ, 1978.— С.15).

Античний мислитель Платон високо підносив класичну риторику як синтез усіх мистецтв: "Красномовство належить до тих мистецтв, які все здійснюють і усього досягають словом... Адже воно зібрало й тримає у своїх руках, можна сказати, сили усіх мистецтв!" (Див.: Золотослів.— К., 1993.— С.261—262).

Оратор в усі часи у різних народів був достойною людиною суспільства, користувався великою пошаною за мудрість думок, красу й дієвість "божественного слова": "...Істинний оратор... своїм впливом і мудростю не лише собі пошукує почет, а й багатьом громадянам та й усім державі загалом приносить щастя й добробут", — писав Цицерон (Див.: Золотослів.— К., 1993.— С.215).

Риторика має глибокі корені у світовій та національний культурі. В античні часи риторика була центральним предметом усікої освіти, виховувала громадянинна-патріота, який майстерно володів зброєю усного переконуючого слова в ім'я істини, добра, краси.

Риторика розвивалася на стику філософії та словесності, а також суміжних наук: логіки, стики, естетики, еристики, лінгвістики тощо.

Значну увагу вихованню ораторів, філософів-полемістів через розгалужену систему ораторських шкіл приділяли у Давньому Римі, де освіту отримувала аристократична молодь, яка готувала себе до керівних державних посад. Риторичні (риторські) школи виникли в останні століття республіканського періоду Риму (кінець II — I ст. до н. е.). Юнаки вступали до риторичних шкіл після закінчення граматичної школи, де вивчали латинську

грецьку мови. Викладали в цих школах нафранцузькі стилозн.-ритори, якож філософи, які читали курси філософії, риторики, правознавства, ритміки та грецької літератури тощо.

Римська ієрархізация створила риторичну традицію, яка базувалась на ідеях Кінтіллані ("мистецтво говорить добре"), тобто з оптимізацією мовлення як з боку результату комунікації, так і з точки зору естетичної характеристики мовлення. Кінтілланівська риторика утримувала свою позицію до середніх віков, поступово втрачуючи свій високі античні якості, посилуючи увагу до літературно-мовні компоненти тексту.

Середньовіччя й епоха Відродження трактують риторику як "мистецтво прикрашання промови", тому логос (що синкретична) остаточно розпадається. Пізнання (думка) й вираження (мова) починають своє розлучення, що поступово призводить до занепаду й виродження, особливо у тоталітарних суспільствах, де втрачається, нівелюється стична компонента ораторської творчості, але лише розкіштає естетичний, прикрасильний, орнаментальний тип риторики (Кінтілланівська школа).

Українська національна риторика як художня ораторська проза активно розвивається у XVI – XVIII ст. – в часи національного риторичного Ренесансу. Крім національних традицій народного золотослову, народної стиски й естетики слова, значний вплив на розвиток української риторичної думки мали праці Арістотеля, Діонісія Галкарнського, Горация, Цицерона, Кінтіллані, положення анонімного трактату "Риторика до Герення", "Про високе" та інші.

Систематичне викладання риторики як навчальної дисципліни простежується, починаючи з XVII ст., в духовних школах, де активно розвивається церковне красномовство у стилі українського "бароко" (з чисельними прикрашальними мовно-стилістичними елементами). Це ораторська спаціана Іоанікія Галітовського, Антонія Радивіловського, Епіфанія Славинецького, Симеона Полоцького, Стефана Яворського, Гаврила Бужинського, Феофілакта Лопатинського, Феофана Прокоповича та інших українських риторів, які мали численних учнів та послідовників. Культова ораторська проза мала на той час значне загальнодержавне культурне та політичне зна-

чення у боротьбі українського народу за соціальні й національні візволення.

Українське культове красномовство розвивалось двома шляхами: перший був спрямований проти орієнтації на досвід західніх проповідників (Кирило Трононгіон-Ставровецький, Леонтій Карпош), які брали за зразець твори Іоанна Златоуста; другий, "західноукраїнський", схилився до творення проповедей із мистецькими якостями (візантійські, староруські, підленнослов'янські, західноєвропейські, польські тексти), що представляли іменами українських риторів-просвітителів, послідовників Петра Могили, засновника Києво-Могилянської академії, яка була у свій час найвидомішим, найславетнішим навчальним закладом у Європі, відомим талантами своїх випускників у всьому цивілізованому світі.

Українська риторична школа Києво-Могилянської академії поклала початок розвитку національного світського та духовного красномовства у XVII – XVIII ст. Сучасні дослідники – В.П. Маслюк, З.І. Хижняк та інші описали систему навчання студентів цієї славнотисяної академії, відзначивши високий рівень викладання риторики, однієї з найпопулярніших дисциплін, з якої у той час налічувалося близько двохсот авторських підручників риторики, поміж них і знаменита праця Феофана Прокоповича "Про ораторське мистецтво".

Цікавий, корисний педагогічний досвід професорів Академії можна використовувати і в наші дні відродження національної риторичної спадщини. Відзначимо грунтовну полілінгвістичну підготовку студентів, які вивчали кілька живих і мертвих мов, вміли складати орації, оли, поезії, пісні, майстерно розігрували театралізовані сценти, користувалися великою повагою у киян та всіх інших, які жили у майбутньому долі, за високу освіченість, ерудицію, численні таланти, зокрема й професійну ораторську підготовку. У 1698 р. Петро I скаржиться: "Священики у нась грамотъ мало имеютъ ... Ежели бъ иарь ... в обучение послать в Киевъ въ школы..."

Отже, українська національна риторична школа увібрала в себе кращі здобутки риторичних школ Давньої Греції, Давнього Риму, традиції слов'янських школ періоду Київської Русі (Іваріон, Володимир Мономах, Кирило Туровський та ін.), у XVII – XVIII ст. створила вірши українського бароко у світському та духовному красномовстві, відзначаючись прагненням до творення орієнтованих за

естетичними критеріями краси (*elegans*), побудови (*compositio*), достоїнства (*dignitas*).

Красу українські ритори розуміли так: словесне вираження мусить бути зрозумілим, гарним, відповідним, відзначатися чистотою мови.

Відповідність розумілася як діалектичний зв'язок форми і змісту (*decorum, aritum, conveniens*).

Достоїнство розумілося як важлива риса творчості поста, оратора — через підбір слів, іх розмеження у реченні, вчення про період, експресивно-емоційні аспекти ораторської прози, вчення бароккового концептізму, античного кореня якого знаходимо в працях Сенеки Старшого, Лукіана, Апулея, Плінія Молодшого, — преасташинських "срібної латини".

Високий науковий рівень, енциклопедичний характер риторичних курсів професорів Києво-Могилянської академії не втратив свого значення і донині, коли насувався друга "хвиля" риторичного відродження в Україні кінця ХХ ст.

Слід сказати, що національні курси давніх українських риторик відзначалися могутнім естетичним наповненням і спрямуванням. До найдавніших відомих нині українських праць належать "Риторика" Й. Кононовича-Горбашкого (1636 р.), "Orator Mohileanus", "Subsidium Rhetoricum" (1670 р.), курс І. Кроковського "Renuatim Tullinae Eloquentiae" (1683 р.), риторика І. Волянського "Rector Roxolanus" (1689 р.), риторика "Promtuarium artis eloquentiae" (1691 р.), риторика "Concha" (1698 р.), риторика Ф. Прокоповича "De arte rhetorica libri X" (1706 р.), риторика "Refia" (1711 р.), "Certantibus Argo Bonstebi" (1722 р.), риторика Т. Олександровича "Praeserpta oratione" (1744 р.) та інші.

Як відзначають сучасні дослідники, зокрема В. І. Крекотень, українські оратори світського й церковного спрямування залишили ораторську спадщину, яка характеризується вишуканим орнаментальним стилем, посилено емоційним тоном і експансивністю викладу, а також логічною структурою, планомірністю, насичується різноманітним матеріалом, що має приваблювати, зашкавлювати слухачів. У цілому українська церковна проповідь з другої половини XVII ст. дуже близька до західноєвропейської католицької проповіді в тих її формах, які культивувалися єзуїтами, польськими проповідниками. Щоб "повабити людей до слухання", проповідники змушені були насичувати свої

казання новими і незвичайними для аудиторії відомостями, цікавими та ефектними оповіданнями. Ім доводилося вживати несподівані метафори, порівняння, зставлення, паралелізми, алгорі, антitezи та інші стилістичні засоби, в структурі яких використовується не лише духовний, а й світський матеріал.

Дехто з дослідників оцінював українську ораторську прозу цього періоду як компілятивну, неоригінальну. Ми не поділяємо такої точки зору, вбачаючи у спадщині періоду риторичного Ренесансу акумуляцію кращих здобутків європейської риторичної думки, оригінальність, творчий характер, національну самобутність. Яскравим прикладом цього є риторична школа та ораторська спадщина великого українського просвітителя, професора риторики й поетики, ректора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича.

Оратора вважали в давні часи таким вчителем, наставником молоді, який вмів говорити просто й велично, дохідливо виражати справедливі й добре думки в ім'я виправлення натури людини: "Через слово я приборкую вибухи гніву або заколисую виснажливу заздрість, нам заспокоюю смуток... нам ущотливлюю пристрасті... Слово тому роблю співучасником всього життя, добрым порадником і вождем," — писав візантійський ритор IV ст. Григорій Константинопольський (Див.: Красноречие Древней Руси / XI — XVII ст. — М., 1987. — С.5).

У стародавніх літописах України, давньоруській літературі, народному золотослові, давніх слов'янських риториках анонімних та відомих авторів періоду Київської Русі, українського риторичного Ренесансу XIV — XVII ст. сконцентровані етико-естетичні погляди на риторику як науку й мистецтво. Зокрема, у давній слов'янській риториці анонімного автора 1620 р. її визначено як "...велику й чесну, вільну мудрість, джерело красномовства, мудрість солодкомовного говоріння, солодощі чудового й стрункого казання, доброту незменшуваного багатства, скарб неокраїденої корисності, велемовність, яка не обтяжує слуху, від людей темне ворогування відганяє, чесноту стверджує як світла слава й розумна сила..." (Див.: Аннушкін В.І. Первая русская "Риторика". — М., 1989. — С.22).

Уявлення про риторику як науку, мистецтво й педагогічну дисципліну на Русі мають історичним джерелом греко-латино-візантійську культуру в працях Арістотеля, Платона, Демосфена, Квінтіліана, Цицерона, Іоанна Златоуста,

точка в працях слов'янських риторів Іларіона, К.П. Земецького, В.Ф. Кошанського, М.В. Ломоносова, О.Ф. Маркакова, Ф.Прокоповича, Г.С. Сквороди, М.М. Сперанського, К.Туровського, С Яворського та ін., які продовжили й розвинули аристотелівський напрям у риториці, а також у традиціях сучасних учених — Н.О. Безменової, С.П. Іванової, В.В. Одинцова, Є.О. Ножина, Ю.В. Рожественського, В.П. Чихачова, С.О. Мінєєвої, О.А. Юніної та ін., у працях яких видновлюється цінний риторичний досвід класичної слов'янської риторичної думки, де отримала свій дальший розвиток концепція риторики як філософсько-дидактичної науки, спрямованої на формування у людзині ефективної мисленнєво-мовленнєвої та комунікативної діяльності.

В умовах духовно-культурного відродження України зростає значущість класичних та кращих сучасних риторичних традицій, зокрема закластих в сучасні гуманітарні науки (педагогіку, філософію, психологію, естетику, мовознавство, логіку тощо) із яскраво вираженою рисою красного слова: В.К. Винникенка, М.С. Грушевського, М.П. Драгоманова, М.І. Костомарова, А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського, К.Д. Ушинського, С.Т. Шацького та інших видатних педагогів.

У своїх працях, присвяченіх питанням живого слова, його ролі в творчості учителя, Н.К. Крупська, А.В. Луначарський, проф. А.Н. Всеолодський-Гернгрос та інші пословники відстоювали необхідність подальшого розвитку теорії та практики живого слова у професійно-педагогічній підготовці майбутніх спеціалістів, зокрема вчителів.

Безцінні думки про роль майстерності живого слова в діяльності учителя-вихователя видатних українських педагогів В.О. Сухомлинського, А.С. Макаренка та інших виявили позитивний вплив на визначення її як одного з провідних компонентів **ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ**.

Нова галузь педагогічної науки — теорія і технологія виконавсько-мовленнєвої діяльності — успішно розвивається у психологічних дослідженнях І.О. Зимньої, А.Й. Капської, О.О. Леонтьєва, Ю.Л. Львоної та ін. Специфіку дії живого слова у педагогічному спілкуванні вивчали В.А. Кан-Калік, І.С. Пашкова; у дослідженнях Ю.П. Азарова, Н.І. Болдирєва, І.В. Кузьміної, А.О. Сластьоніна та ін. вказується на те, що майстерність слова є обов'язковим компонентом у діяль-

ності педагога, хоча їй досі відводиться другорядне місце у комплексі професійно-педагогічних умінь.

У працях С.С. Бугайової, Н.О. Буяльського, Л.Ю. Коренюка, Р.Р. Маймана, С.Б. Найдіонова, М.М. Солов'ятової великий інтерес викликають спроби визначити шляхи формування виконансько-мовленнєвих умінь у майбутніх вчителів "П'ять кроків до гарної мови" — Одеса, 1997).

Лише в останні 10 — 15 роках у педагогіці утверджується об'єктивний погляд на проблему розвитку у спеціалістів загальноосвітньої школи виконавсько-мовленнєвих, ораторських умінь, хоча мистецтво оволодіння ефективним мисленням, втиловом переконуючим життєвим словом розглядається як ієвіц'ємний компонент педагогічної майстерності, зокрема учителя-словесника (Т.Ф. Завадська, М.Г. Качурін, Л.С. Перетрухіна та ін.).

Демократичні зрушення в соціальному житті сучасної України 90-х років ХХ ст., ситуація зламу риторичної кризи та відродження риторичної спадщини, соціальне замовлення на яскраву, ораторську підготовлену особистість вчителя-вихователя, просвітителя, народного депутата, політичного лідера, громадського діяча викликала необхідність відродження національної риторичної спадщини, формування національної школи красномовства, викладання курсу риторики в школах нового типу, вузах України з метою виховання культури риторичної особистості в системі народної освіти через концепцію гуманітаризації та гуманізації неперервної освіти.

Риторика об'єднує нині зусилля вчених різних гуманітарних наук, а найперше філософів, логіків, педагогів, психологів, які розуміють вимоги часу, готові виконати соціальне замовлення на відродження соціальної риторичної спадщини, зокрема науки й мистецтва риторики на новому витку риторичної рефлексії. Український мислитель-просвітитель Феофан Прокопович називав риторику "царицею душ", "княгиною мистецтв", читаючи цей курс у Києво-Могилянській академії на початку XVIII ст. У книзі "Про ораторське мистецтво" (Див.: Феофан Прокопович. Філософські твори. Т.1 — К., 1979. — С.511) професор риторики й поетики так звертався до слідів — майбутніх риторів: "Молоді оратори! Вступивши до школи красномовства, знайте, що ви прагнете до такої почесної справи, яка сама по собі справді настільки корисна, що її належить викладати не лише для вашого добра, а й на благо релігії

ї Батьківщини... Бо це є та істрия душ, книжина мистецтва, яку всі вибирають з уваги на достоинство, численні бажання з огляду на користь, а лише деякі осягають, винесло нерівних сил таланту, та із-за обсягу самого предмета.

Вас закликає на громадські наради Батьківщина, що так часто зазнавала спустошень; церква, яка не раз вела боротьбу з ерессю, благає вас взяти участь у полемичному дискусіях; сама слава кличе передати своє ім'я нашим, а цього успіху можна добитись тільки за допомогою красномовства".

Слов'янська риторична думка в особі М.М. Сперанського та його послідовників сповідувалася *деял ораторсько-філософа*, який говорить про вічність, використовуючи усю силу й красу красномовства, спираючись на "метафоричність риторики", тобто на її стико-естетичний потенціал: "І ось що дає вам метафізична сторона вічності. Ви звернетесь до моральності, і будете говорити як оратор-філософ. Ви віднесете її до людини; ви знайдете в ній великі поняття про ваше винайдення; ви складете її картину, покажете її нещасному; ви виллете в душу його втішання; бо скажете: "ти будеш щасливий, — ось твоя доля"; ви покажете її беззаконній людині й впустите в неї сто фурій; бо скажете: "Тремпі, — ось межа твоїх лихощадств!" Ось таким чином ви пройдете до серця, зачепите його першу пружину, й пристрасті зрушаться: ви створите, власне, так зване СЛОВО". (Див.: Сперанський М.М. Правила вищого красноречия.— С.-Петербург, 1844.— С.10).

Біля джерел національної школи красномовства стояли могутні постати основоположників ораторської прози Єпіфанія Славинецького, Симеона Порошкого, Стефана Яворського, Гаврила Бужинського, Феофілакта Лопатинського, Феофана Прокоповича, Петра Могили та інших видатних особистостей-мислителів, які правдивим словом (світським і гомілетичним) слугували рідному народові.

Із середини XIX ст. переривається викладання риторики у вузах Європи, зокрема в Росії, що було викликано рядом соціально-економічних, політичних причин, тенденцією до заміни ораторської прози художньою прозою світського спрямування, що негативно позначилось на розвиткові риторики на період понад 150 років.

Тому риторика як наука і мистецтво втратила свій статус для багатьох поколінь інтелігенції, різко знизвісся ораторський статус для багатьох поколінь інтелігенції,

різко знизвісся ораторський потенціал кадрів гуманітарного і негуманітарного профілю в Україні, що є неприміщим явищем для демократичного суспільства з його активізуючим, соцально-побутовому, судовому, академічному, військовому, богословському тощо.

Ігнорування значущості ораторського мистецтва, мистецтва живого слова у практиці виховання творчої особистості нової України обмежує можливості педагогічного впливу на учнів, студентів, що збільшує їх смажийний світ, культуру спілкування, потенції самореалізації. Тому розвиток у студентів гуманітарних спеціальностей, зокрема педагогічних вузів, ораторської культури розуміється як один із провідних аспектів підготовки випускників вищої школи до професійної діяльності, де ораторське мистецтво має стати інструментом перетворення особистості, "самоперебудови" педагогічного мислення і всієї діяльності, пов'язаної із мисленням і мовленням". (Див.: Іванова С.Ф. Искусство диалога или беседы о риторике.— Пермь, 1992— С.5. Капская А.И. Основные тенденции развития мастерства слова педагога.— К., 1988.— С.3).

Крім того, слід підкреслити актуальність слова, ораторського мистецтва як одного із головних засобів ідейно-художнього виховання українського народу та його духовно-інтелектуальної сліти — вчительства, який має величезні здобутки національного золотослову, українського красномовства, виробив свої риторичні традиції, зокрема українське бароко періоду XVII — XVIII ст., спираючись на братські школи, перші Академії Острозьку, Києво-Могилянську, перші університети тощо.

Крім того, не можна не сказати і про роль усного живого слова як природної форми існування мови в контексті активізації інтелектуальних, морально-духовних потенцій особистості, зокрема у підготовці вчителів нової генерації, з масштабним, гнучким мисленням, благодатним, ефективним, ліевим словом, з стичним риторичним вчинком на захист Істини, Добра, Краси.

Практичну значущість риторики як науки, мистецтва усної переконуючої комунікації можна простежити в шляху активізації розробки проблем автоматичного розпізнавання й синтезу мовлення, в створенні штучного інтелекту, методики викладання мов — рідної, нерідкої, іноземних тощо. Це пов'язано із розвитком міжнародного співробітництва України, яка успішно інтегрується у європейську,

світову співдружність як рівноправний партнер; із науково-технічною революцією, поширенням засобів масової комунікації тощо. При цьому перед ученими, зокрема педагогами, філософами, мовознавцями, інженерами, кібернетиками, акустиками, журналістами та ін., постає проблема всебічного дослідження мовлення як процесу ефективного спілкування.

Отже, володіння засобами переконуючої комунікації, живим словом — важливе як професійна якість для вчителів педагогічних та інших гуманітарних спеціальностей, університетської освіти на порозі нового тисячоліття, коли в умовах формування ринкової економіки в Україні зростаєць на мудру думку, ефективне слово, стичний риторичний вчинок як інтелектуально-духовний "товар" найвищого гатунку.

Риторична культура мовців усіх верств суспільства, в першу чергу еліти народу, стане вагомим чинником ГУМАНІЗАЦІЇ суспільства, бо через конструктивний діалог допоможе його членам знаходити спільні точки зору, приходити до згоди у розв'язанні проблем, наповнити повагою, любов'ю до людей на рівні підвищення мистецтва аргументації, пошуків консенсусу, діалогу культур, підвищити відповідальність мовця за риторичний вчинок.

Риторика сучасності є ІНТЕГРАТОРОМ, СИНТЕЗАТОРОМ у процесі безперервної фахової підготовки висококваліфікованого спеціаліста системи "людина — людина", а вчитель — перший духовний наставник дитини, підростаючого покоління, якому жити у третьому тисячолітті.

Моральна велич слова істини, добра, краси яскраво описана Ф.Прокоповичем: "Силами красномовства ми допомагаємо друзям, засуджуємо нечесних, викриваємо засідки, перешкоджаємо розрухам безпутників, відвертаємо школи і небезпеки. Потім цим шляхом зав'язуємо і зберігаємо дружбу, ним же потішаемо пригноблених в нещасті, даемо роздраду в дуже важких становищах, викорчовуємо ненависть, здобуваємо прихильність, втихомирюємо сварки і незгоди... Дар переконливої мовлення є той самий, що і дар лікування, бо лікування допомагає тілові, а переконливе мовлення лікує душі" (Феофан Прокопович. Філософські твори.—Т.1.—К., 1979). Похвальне красномовство, яке пишно розквітало в античні часи, в часи українського риторичного ренесансу XVII — XVIII ст., як

"риторику любові" ми розглянемо в один із подальших частин цієї роботи.

Свідоме життя людини можна розглядати як послідовність і сукупність промов, якіного чи іншого мовлення, від чого залежить і долі, успіх, а отже, й долі інших людей, суспільства. Тому значно зростає вагомість риторики в усому світі, яку на Захід називають теорією і практикою комунікації (США), теорією мовного індустріального (Японія), інерториторією (Бельгія) тощо, а високочинілізований держави вкладають значні кошти в її розвиток з метою формування національного інтелекту як найдавнішого ресурсу.

Важливу роль у відновленні національних риторичних традицій відіграють культурно-наукові передумови: в останні десятиліття активизувалися науки, спрямовані на розвиток культури МОВЛЕННЯВОЇ ОСОБИСТОСТІ — стилістика, лінгвістика тексту, прагматика, герменевтика, культура мовлення, соціолінгвістика, психолінгвістика, соціальна і особистісна психологія, педагогіка, соціальна педагогіка, методика викладання мови тощо.

Незважаючи на багатоманітність гуманітарних наук, кожна з них вивчає одну із граней мовленнєвої особистості. Цілеспрямований до культури РИТОРИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ (компетентної на рівні культури мислення, культури мовлення, культури стичного риторичного вчинку) може забезпечити сучасна риторика як наука й мистецтво про закони управління мисленнєво-мовленнєвою та комунікативною діяльністю оратора, де управління розуміється як цілеспрямований вплив на об'єкт управління в інтересах його ефективного функціонування й розвитку.

Українська школа красномовства базується на класичних традиціях риторики, зокрема на засадах школи Аристотеля, який визначав риторику як науку, яка "розвиває здатність знаходити можливі способи переконання стосовно кожного даного предмета" (Див.: Античные риторики.—М.: МГУ., 1978.—С.19).

Складовою частиною національної школи красномовства стали кращі філософсько-дидактичні засади риторики Давнього Риму, зокрема стичний постулат Цицерона: "Краща у світі мета — стати хорошою людиною" (Див.: "Золотослів".—К., 1993.—С.217).

Народ України прагне зростити морально-духовну, інтелектуальну гармонійну особистість, відповідальну за думку, слово, риторичний вчинок,— справжнього громадянина.

данина демократичного суспільства, пам'ятаючи Тараса
"Возведемо на диво і розум наш, і наш язик"

Морально-естетичний потенціал красномовства і відповідно риторики можна простежити по тому, що кращі вітчизняні ритори завжди прагнули розвивати особистісне начало в людині, її духовно-творчий потенціал. Зокрема, вчитель О.С. Пушкіна відомий ритор М.Ф. Кошанський так визначав мету загальної риторики: "... розкриваючи джерела винайдення думки, розкрити усі ЗДАТНОСТІ РОЗУМУ, щоб, показуючи нормальне розташування думок, дати Розумові і Моральному почуттю відповідне спримування, — щоб, навчаючи виражати тендітне, збудити, посилити в душах учнів живу любов до всього БЛАГОРОДНОГО, ВЕЛИКОГО і ПРЕКРАСНОГО..." (Кошанський Н.Ф. Обща риторика. — СПб, 1836.— С.3).

Як бачимо, потенціал морально-духовного, естетичного, інтелектуального в риториці завжди був на озброєнні кращих педагогів усіх часів і народів.

Чим же можна пояснити повну негативну коннотацію терміну "риторика" в ХХ ст.? Чому він часом асоціювався із пустопорожньою балаканиною, прикрашеним, декоративним мовленням і т.п.?

Дійсно, цей термін ніколи не відзначався однозначним тлумаченням в силу різних причин. Основні серед них сягають глибокої давнини, коли чітко визначилися два підходи до сприйняття риторики: з одного боку, Платон, Сократ, Ісократ, Арістотель, Цицерон та ін. розвивали концепцію ЗМІСТОВНОЇ риторики, де одним із головних компонентів була ІДЕЯ, ЗМІСТ (логос); з другого боку, школа Квінтіліана розглядала риторику як мистецтво прикрашеного мовлення, захищаючи не істину, а "судження, думку" про неї, що нав'язувалось аудиторії завдяки хитромудрим прийомам переконання, використанням театральних засобів тощо. Звісно отримала розвиток ФОРМАЛЬНА, СХОЛАСТИЧНА риторика, де знання предмета мовлення не було обов'язковою умовою.

Риторика — дитя демократії, а тому диктаторські політичні режими сприяли її виродженню, перетворенню в софістику, демагогію, засіб маніпулювання масами. Сумні, а часом і трагічні наслідки мали для багатьох народів віту такі соціальні явища, як "мовленнєва агресія", "риторика брехні", "влада на слово", "девальвація слова" і т.д. Зокрема, сталінський тоталітарний режим знишив риторику як науку, розстріляв риторів, породивши пот-

ворисько-новоюз "гвинтика" бездушної карально-репресивної системі, людину без язiku, без історичної пам'яті, душі, яка могла породити ораторські "перли" типу: "Стоят — це гарно відредаговане дерево", "Немає людей — немає проблеми"...

Професор А.Н. Всеволодський-Геригрос виголосив грунтовну промову під час відкриття Інституту Живого Слова в Петрограді у 1919 р. У ній він чітко протиставляв "слово живе" "слову мертвому", вважаючи, що соціальний попит на "живе слово" закладено в надрах соціального ладу. Відомо, що демократичні тенденції соціального життя стимулюють розвиток ораторського мистецтва, а протилежні — його різко гальмують. Він підкреслив, що до 1964 р. голосно могли в Росії розмовляти исключно представники акторського стану.

Після 1864 р., з відкриттям у Росії гласного суду, здобула можливість голосно розмовляти ще невелика група людей — судових діячів, адвокатів.

У 1905 р., з відкриттям Державної Думи, а також ряду дотичних до неї установ живе слово стало ще глибше проникати в надра суспільства, з його все зростаючою потребою усної публічної комунікації.

Революційний переворот 1917 р. різко стимулював активізацію живого слова у сферах науки, мистецтва, політичного й громадського життя (відкривались гуртки ораторського мистецтва, Інститут Живого Слова в Москві й Петрограді, театри тощо).

Професор А.Н. Всеволодський-Геригрос очолив унікальний Інститут Живого Слова, в якому проводилася значна науково-методична робота з підготовки кадрів читців, акторів, ораторів, співаків. З ідеологічних міркувань через кілька років цей унікальний заклад припинив своє існування, багато його професорів загинули, ставши жертвою "червоного терору", але залишили по собі вічну пам'ять прекрасної, благородної ораторської справи.

Кращі інтелектуально-духовні сили народу України, змученого русифікаторською політикою, якщо не знищувалися, то були змушені "вітримувати паузу мовчання" писати в стилі, а деякі почали торгувати своїм словом зокрема й публічним, аби вижити, зробити кар'єру, отже вироджувалися в "антиораторів" — демагогів-популістів нових часів.

Антигуманні режими не зацікавлені в розвиткові інтелекту, духу, душі народу: вони закривали унікальні Інститути

Живого Слова, Вільну Академію духовної культури, піддавали остракізму риторику та інші гуманітарні сфери, науки, мистецтва, культури, породили "папірцеві оратівці", як іх іронічно називав наш гострій на словці народ.

Деформації механізму розвитку державного устрою, іншінко позначились на розвиткові людини, і творча особистості, яка була відокремленою не лише від влади, власності, природи, а й від культури, освіти, творчості, у роки боротьби за демократичну, суверенну Україну, видувалася певний "риторичний бум", а це вимагало громадянської мужності й професіоналізму. Ще Л.М. Толстой говорив, що громадянська мужність є вищою за військову.

Нині з'явилася нагальна потреба у новий філософії освіти, філософії педагогіки на новому етапі розбудови демократичного суспільства з його соцально-економічними, екологічними та іншими негараздами. У передвиборній ситуації знову загострюється потреба в грунтовних, серйозних наукових дослідженнях з проблем *політичного красномовства, парламентських дебатів* (бо соромно перед усім світом за "аргумент кулака", який перемагає владу аргументу). Суспільство прагне до підвищення загальнориторичної культури (полемічної, дипломатичної, дискусійної, судової, академічної, рекламної тощо) через демократичний діалог, діалог культур, діалог морально-духовних особистостей, яким можна було б ДОВІРЯТИ. Драматизм ситуації якраз і загострюється тотальною недовірою до слова ("Обіцянки — цяцянки!"), яке так часто не підкріплюються справами. Звідси — інфляція не лише слова, але й тих шінностей, які виголошують деякі "трибунотаври", забувши про совість, честь, вілловідданість. Таке слово Л.В. Костенко називає "забрехущим", а його носія бачить одягненим у "блазенський ковпак".

На жаль, наш динамічний, тривожний час відзначається недооцінкою естетичних потенцій мови, ораторського ювелірення в силу превалювання раціонально-прагматичних сценаріїв у суспільному житті в період переходу до ринкових односин. Тим самим збіднюються, стандартизується національна риса українського красномовства, адже сама срійська мова, за дослідженнями учених-філологів, заявила своїй музичності, естетичній милозвучності стоять іруч з італійською.

Стагнація суспільного життя яскраво відбилася в торічному застої, риторичній кризі, деформації почуттів щини, яка не відчуває себе в гармонії з макрокосмом.

Тому національна культура, реформована освіта повинні стати сферою самореалізації, саморозвитку, самосвідомості люднини-особистості, яка творить свій мікрокосм, складаючи скарбами класичної й національної риторики спадщини.

Роль вчителя, який формує інтелектуально-духовний світ учня, етико-естетичні щинності, є величезною. Вона ускладнюється через наявність "цистрофічної почуттів", "смошного голоду" сучасної прагматичної людини, яка живе в умовах технотронної ери, інформаційного бума, нерозв'язаних екологічних, соціально-економічних проблем, що призводить до асиметрії розвитку правобічної півкулі головного мозку, яка керує емоціями, художньо-образним мисленням. Превалювання розвитку лвої (понятійно-логічної) півкулі мозку не може бути гарантією повноцінного розвитку креативних здібностей людини, про що свідчать і трагічні наслідки дій тих людей, які несуть морально-психологічну витовідальність за фізичні й духовні Чорнобилі.

Протягом ряду останніх років ми провадили низку досліджень, експериментального плану, спираючись на прогресивні вітчизняні й зарубіжні методи (тестування, длові ігри, психодіагностика особистості, анкетування та інше) і прийшли до висновку, що серед учнів та студентів все менше трапляється гармонійно розвинених людей, особливо з високою культурою почуттів, художньо-образною обдарованістю. Зокрема, це виявляється у прагматичній тенденції обирати професії економічного, менеджерського та комерційного спрямування, у розчаруванні в образах професіях гуманітарного циклу як таких, що не забезпечують достатнього рівня життя у матеріальному плані, у престижності, реалізації особистості тощо.

Тоталітарна система передовсім нищила людей із тонкою духовно-інтелектуальною організацією, насаджуючи страх, зневіру, розчарування, апатію, пасивність, агресивність, заздрість та інше.

У задушливих умовах тотального однодумання, якості почуттів, без'язикості, русифікації України не могли формуватися яскраві ораторські обдарування, юні Прок повічі, Златоусті, славні продовжувачі національної красномовства українського Ренесансу. Оратори виродилися у всіляких водолейкініх, маніпуляторів громадською думкою, а з усіх жанрів класичної риторики у радянські час пишно розцвіло політичне красномовство із обви-

вальном уходом мучителів народу типу Вишневського та Його покійников. Занепало красномовство, академичне лекційно-пропагандистське, судове, рекламне, військове. Національна освіта не готувала кадрів ораторів, не мала своєї національної школи, все ріше й ріше зустрічалися ораторські обговорювання, хіба що ті, які були від Бога, від природи, а не від науки і освіти. Довгі роки тоталітарна система не дозволяла згадувати, вивчати унікальний досвід підготовки ораторів, чогоців, співаків, акторів за принципами програмами й методиками, розробленими від всі його професори, починаючи від ректора Всеукраїнського Герингроса, були репресовані й знищені. (Див. лекційне: Сагач Г.М. Живе слово лектора. — К., 1991. — С. 16).

Риторика, ораторське мистецтво з давніх часів орієнтовані не на масовий, а на одиничний "продукт". Наставники риторики виробили певний набір рис майбутнього оратора (тип мислення, якість мовлення, спільнотно-морально-етичні риси та інше), розуміючи величезну відповідальність перед суспільством за передачу могутнього інструменту — ораторської зброї — у "нечисті", непрофесійні руки недостойного.

Чимало педагогічних знахідок минулого можна гворити, які осмислити й використати у наш час формування риторичної школи в Україні на кращих традиціях, наприклад, заснованих людством. Зокрема, відзначимо цікаві традиції у філософсько-риторичній школі великого мислителя Піфагора, який вважав за потрібне змушувати учнів підготовленого етапу мовчати від двох до п'яти років залежно від здібностей, бо не хотів виховувати пустопорожніх бахунів, які не розуміють суті речей, не відкрили істинних знань. Він уважно й терпляче стежив за розвитком кожного учня, чекав, коли у Його душі прокинеться інтуїція — здатність внутрішнім баченням знайти причини й порядок подій, що відбуваються. Своею етико-естетичне кредо великий читель заповів перед смертю у славнозвісних "Золотих іршах", які дійшли до наших днів як один із віршів висоти умаки, слова й почуття.

Не менш корисним і повчальним є вивчення риторичного досвіду педагогів-риторів (дідаскалів) Києво-Могилянської академії, які читали курс риторики, поетики інші за власними авторськими підручниками, володіли таким науково-теоретичним потенціалом, оригінальними

методиками, серед яких називамо грунтовану політологічну підготовку студентів (студентів), які вивчали ідеї життя і мертвих мов, близькі сказали й виголосували промови (ораци), оди, поезії, пісні, розігрували театралізовані свята, а у майбутньому посадили почасні і найвищі посади не лише в Україні, але й за її межами. Про це свідчить, зокрема, й видатна громадська, наукова, педагогічна кар'єра Ф.Прокоповича.

Великий Цицерон писав про те, що поетами народжуються, ораторами стають. Тому в усі часи було актуальним виховувати національні кадри риторів-митців. Про це підходимо шкаві роздуми І.Бекера: "Красномовство — це теж саме як вид мистецтва, і та обстинна, що воно не розвивається само як вид мистецтва, здавалося б, суперечить духу нашої епохи, епохи словесних поєдинок і словесних битв... Можливо, слід перш за все розширити коло людей, які виступають публічно, щоб красномовство знову могло воскреснути як вид мистецтва. Тоді ми побачимо, що ораторське мистецтво може виявитися у різноманітних формах і, скажімо, поряд із промовою на зборах, надмогильним словом і т. д., і допоміль чи лекція можуть стати твором мистецтва". (Об ораторському мистецтву. — М., 1980. — С. 58).

У тоталітарному суспільстві з його фальшивими целями на п'єдесталі громадської поваги стояли "кухварки", які "управляли" державою. Нині, як свідчать численні соціологічні обстеження, прийшов час професіоналізму в усіх сферах — у тому числі й красномовства, зокрема політичного, парламентського. Наше суспільство віддає перевагу не крикунам-популістам, про яких з відразою писав великий гуманіст Ф.М.Достоєвський як про "різну сволоту", а професіоналам, яскравим творчим особистостям, здатним мислити нестандартно, оригінально, чітко й переконливо висловлювати свою думку, ефективно спілкуватися в ім'я торжества істини, добра, краси, а не власної амбіцій чи групових егоїстичних інтересів.

Новий концептуальний підхід до освіти утверджує духовно-інтелектуальне пробудження особистості, відновлює загальнолюдські цінності милосердя, доброти, співчуття, гуманізму, добротворення, які у нашому недавньому класово-політизованому суспільстві відійшли на периферію свідомості, а самі згадані слова почали переходити в розрізняючих архаізованих.

Український народ, як і інші народи, має свій певний психоповедінковий інваріант, що реалізується на спільному

мовний, культурний та стико-естетичний основі. Як пише філософ Вікторія Храмова, "він дозволяє народові зберегти собітотожність у всіх історичних перипетіях, пронести через "малі Апокаліпсиси" історії стінну самосвідомість, щк, мабуть, єдину обов'язкову ознаку етносу. На рівні філософської рефлексії цей інваріант, визначаючи архетипи світосприйняття й поведінки, набуває назви "души народу". (Див. передмову В.Храмової до книги Микола Шлемкевич. Загублена українська душа. — К., 1992 — С. 3).

У процесі формування кадрів національних риторів психолого-педагогічна й риторична думка має враховувати такі особливості української ментальності й світогляду: як потяг до Волі, Правди, Справедливості й Краси, а також склонність до індивідуалізму, який відповідає індивідуальній формі цлепокладання і особиста відповідальність за наслідки щлереалізації. Як свідчать дослідження, це явище прогресивне, бо є передумовою появи суб'єкта — особистості, котра, інтеріоризуючи соціально-комунікативну базу, здійснює до свідомої побудови громадянського суспільства в традиціях європейського розвитку. Ілюстрацією цього положення може бути грандіозна постать української, європейської, світової філософсько-педагогічної думки Григорія Сковороди, який у відомих листах улюбленному учнів М.Ковалинському виклав струнку й оригінальну філософсько-дидактичну систему виховання гармонійної особистості через ідею "срібної праці". Особливу увагу звертає великий педагог на "радості серця", про що писав у роботі "Розмова п'яти подорожників про істинне щастя в житті. Дружина розмова про душевний світ".

"Коли помислiti, то з усіх людських діл, скільки іх там тисяч різних не є, буде один кінець — радiсть серця. Чи не для сього вибираємо ми за нашим смаком товарищі, аби мати задоволення від спілкування з ними; дістаємо високі чини, аби пиха наша від догiдливості інших розштовалася; вигадуємо всілякі напої, страви, закуски для осоложення смаку; вишукуємо різні музики, створюємо езiч концертiв, мiнустiв, танцiв i контратанцiв для звеселення слуху; споруджуємо гарнi будинки, насаджуємо сади, iemo золототкани парчi, матерiї, вишиваемо iх рiзними овками i приємними для ока квiтками i обiвiшуемося iми, щоб було приємно оку i нiжно тiлу; складаемо ташнi спирти, порошки, помади i ними задовольняємо iрюх. Одне слово, всiма способами, якi лише вигадати можемо, намагаємося звеселяти дух наш. О, якими

iспliкими веселошамi користуються вельможнi й багатi персонi! В iхнiх палацах живе розчинений у радощах i задоволеннi дух. О, яка дорога ти, радосте сердечна!" (Сковорода Г.С. Сад писень. — К., 1983 — С. 190).

Класична риторика, наслiдуючи ідеали Арiстотела, прагнула до "золотої середини". Еллiстичнi засади української філософсько-риторичної педагогичної спадщини Григорія Сковороди пiдтверджують глибокi спiльнi коренi, зокрема через постулат: "У всьому найкращеодержуйся мiри". — писав М.Ковалинському великий вчитель: "Надмiрнiсть породжує пересичнiсть, пересичнiсть — нудьгу, нудьга ж — душевний смуток, а хто хворiє на це, того не можна назвати здоровим. Немає години, неприятної для заняття корисними науками, і хто помiрно, але постiйно вивчає предмети, кориснi як у цьому, так i в майбутньому життi, тому навчаннi — не труд, а вiха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить той нiколи не перестає учитись...". (Там само. — С. 147).

Такiм чином, ідея "золотої середини", постiйного навчання, духовно-iдейного удосконалення та інш, якi мають коренi у класичних працях фiлософiв Давнього Свiту, працях українського фiлософського вiдродження XVII—XVIII ст.— пiлнi й животворящi у нинiшнiй реформованiй освiтi, яка нащелена на формування творчої особистостi, зокрема й риторичної.

Ми маємо благодатний грунт для реалiзацiї шeї благородної мети, бо український народ споконвiku був вiдданий ідеалам демократiї та гуманiзmu, що особливо яскраво простежується не тiльки у вiйськових перемогах Запорiзької Сiцi, але й у її могутньому життерадiсному потенцiалi iнтелектуальної духовностi, iї мудрих i красномовних отаманах-гетьманах, якi вкладали великi кошти у розвиток науки, освiти, культури неньки-України, вступали "усiм вiйськом запорiзьким" до Київського братства протистояли експансiї чужої культури, мови, релiгiї, зокрема i польсько-латинськiй схоластицi у риторицi.

У найдавнiших художньо-полiтичних, фiлософсько-риторичних пам'ятках X—XII ст., зокрема у "Притчи про людську душу i тiло" вiдомого мислителя i ритора К.Тровського, читаємо таке: "Добре ж, браття, i дуже корис розумiти нам святого писання смисл: це i душу робi невинною, i на покору спрямовue розум, i серце на прення доброчинностi вигострює, i саму людину робi вдячною, i на небо до Божих заповiтiв думку направlє

до духовних трудів тіло зміщює, і зневагу до цього земного життя, і до благатства, і до слави дає. Й усі життєвського сину скороби відводить". (Златоструй. Древная Русь X—XII веков.— М., 1980.— С.143).

Отже, хоч би які лихоліття випадали на долю українського народу, ми переконуємося у тому, що ядро його культури, як і культури будь-якого народу, може загинути тільки із знищеннем його самого, і тільки та культура жива, ефективна й сильна, яка перебуває під впливом свого цлісного ядра, відповідаючи духовно-інтелектуальним запитам суверенного народу. Риторична спадщина українського народу як органічна складова його культурного набутку не знищена, постас, як неспокійна купина, відроджується, як птах Фенікс із попелу, зачіючи перед усім світом свою самобутність, високий лад думок, почувань, духовну святість кращих риторів-мислителів, як митрополит київський Іларіон, преподобний Нестор, мудрий Володимир Мономах, Кирило Туровський, Ярослав Мудрий та інші гуманісти-просвітителі Київської Русі та пізніших часів.

Зокрема, освіченість українців, філософську, риторичну підготовленість, потяг до знань, мудрості можна проілюструвати тим фактом, що українці заклали в Москві славяно-греко-латинську академію "на зразок своєї в Києві і вчителів в цю московську академію набирали за весь XVIII вік сліве з самих тільки українців". (Огієнко Іван. Українська культура.— К., 1918.— С.92).

Про це Синод висловлювався так: "въ славено-латинскихъ Московскихъ школахъ мало учителей, а ко учению философии весьма никого нетъ; а слышно до, что въ Киевѣ обретаются ко учению философии, риторики и линтиki способныи мужи...". (Петровъ Н. Акты. Т.1. Ч.1.— СПб., 1721.— С.39).

Україна завжди славилася хорошими, мініми едагогічними традиціями у вихованні високоосвічених одей, які посадили високі посади у Москві, Польщі, інших країнах Європи і світу, особливо відзначаючись співучістю, етичністю натури, дипломатичними талантами, науково-педагогічними, художніми тощо. М. Костомаров, І. Огієнко інші дослідники історії культури України описують у їх працях вплив української культури на московську, рема ї у освітньому плані. (Костомаровъ Н. Русская прія въ жизнеописанияхъ. Изд. 3-е.— СПб., 1888.— 29; Огієнко Іван. Цит. тв.— С.59).

У наш час демократизації життя вільної, суверенної України, яка стала на шлях інтеграції у світову цивілізацію, запорукою успішного відродження риторичної, культурної спадщини, формування риторичної особистості є прийняття Конституції України. Законів про мову та освіту. У концепцію народної освіти включені розділ про формування мовної особистості, спроможності втілювати в життя високі ідеали демократії і свободи, чесної і справедливої у відносинах між людьми, націями та конфесіями, гармонійної із собою та іншими людьми.

Тим самим народ визначив необхідність нового етапу в розвитку освіти, гуманістичної, національної, духовної, заснованої на здобутках вітчизняного та світового красномовства.

А що ж потребує нині наш народ у цій неспокійні, тривожні часі? Відповімо знову ж таки мудрим, високочистичним словом Л.В. Костенко: "Одне я тільки знаю: що нам потрібне Слово. Як вогнище. Як доля. Як лінія судьби".

Важливим резервом підвищення якості підготовки спеціалістів у народній освіті України є створення чіткої державної системи гуманітарної підготовки, зокрема риторичної. Риторика як наука відзначається СИСТЕМНОСТЮ, що відбиває системність мисленнєво-мовленнєвої діяльності людини. У процесі формування творчої гармонійної риторичної особистості роль першооснови відводиться риториці серед інших фундаментальних гуманітарних наук. Риторика та її різновид — риторична педагогіка закладає основи системної мисленнєво-мовленнєвої діяльності, а всі інші науки гуманітарного спрямування типу філософії, логіки, етики, еристики, граматики тощо поглинюють та чи іншу грань цієї діяльності. Як наслідок, у людину формується системне бачення світу, відображеного багатоманітності спеціальних предметів, тобто риторика виступає СИСТЕМАТИЗАТОРОМ процесу навчання: "На основі теорії словесності (так називали риторику) мож сформувати картину усіх засобів духовної культури створити загальну етико-філософську систему шкільної знання, в якій кожний предмет — а не лише художня література — буде давати зразки прекрасної поведінки практичної й інтелектуальної... Зміст теоретико-словесності курсу осмислювався авторами як загальна основа створення культури літературно-письменної мови" (Зарифьян

Саме про це говорив і відомий педагог К.Д.Ушинський: "Кожний предмет (математика, географія, історія тощо) осмислюється як частина річної мови, стає частиною філософії річного слова. Очевидно, тому для російського титулу освіти стиля характером не стільки технічний розвиток навичок володіння мовою, скільки інтелектуальний та емоційно-моральний розвиток особистості через поглиблення розуміння річного слова" (Ушинський К.Д. Родне слово // Избр. соч. — М., 1974. — Т. 1. — С. 87).

Ренесанс риторики в кінці ХХ ст. пов'язаний з такими факторами:

1. Гострий і швидко зростаючий інтерес молоді до "ретро", старовини, до класичної культури, особливо до риторики як "голової культури", яка є улюбленим ділочем демократії.

2. Потреби демократичного суспільства в кінці ХХ ст. стимулюють усвідомлення кожним громадянином вільної, незалежної України ролі власних мовленнєвих умінь у становленні й розвиткові повношінної гармонійної особистості. Парламентські дебати народних обранців в Україні та інших країнах СНД продемонстрували низький рівень головної ораторської культури, агональний характер полеміки, знизили рівень довір'я до владних структур в цілому.

3. Як зазначає М.Р.Львов у навчальному посібнику для учнів 10—11 класів "Риторика" (М., 1995), падає інтерес молоді до сухих, далеких від життя граматично-орфографічних курсів у школі, бо вони не забезпечують загальних потреб спілкування, необхідних кожному. Тому посилився інтерес, тяжіння до широких, багатогранних курсів словесності, до загальнолюдської культури, до широких філологічних програм. Зокрема, риторика повинна певною мірою заповнити вакуум, який виник.

4. Могутнім стимулом ренесансу риторики у 80—90-х роках нашого століття є успіхи сузір'я наук про спілкування, мовлення протягом останніх 50-ти років. Зокрема, формувалися сучасні теорії стилістики й культури мовлення; виникли науки про текст: теорія типів тексту, лінгвістика тексту, розвиваються лінгвопрагматика, коллоквіалістика, ішолінгвістика, педагогічна риторика, театральна педагогіка, іміджологія, паблік рілейшнз (зв'язки з громадськістю), ділова риторика тощо, які мають безпосереднє поєднання до класичної риторики, розв'язання завдань

оптимального впливу на слухача, максимальної ефективності мисленнєво-мовленнєвого спілкування.

5. Могутній вплив досягнутий країн Західу на країни СНД, на Україну в плані розвитку неориторики, збереження кращих античних риторичних традицій в курсах гуманітарного профілю.

6. Виродження України, її орієнтація на національні та загальнолюдські цінності стимулює пошуки пріоритетної нових підходів до розробки культурологічних курсів в системі освіти — середній та вищій. В.І.Андрєєв у роботі "Ділова риторика" (М., 1995) аргументує позитивну мотивізацію молоді, педагогів до вивчення риторики, ораторського мистецтва все зростаючим інтересом людини до себе, своїх можливостей у плані самоудосконалення як основи антропоцентризму у філософії освіти, через посилення ролі й значення гуманітарного, культурологічного знання у підвищенні ефективності та якості середньої та вищої освіти.

Кожен з нас має "ген" риторичних здібностей. Важливо не нарікати на систему освіти, яка поки що не може забезпечити кожному з нас належну риторичну підготовку, але ефективніше використовувати творчі риторичні здібності, власні мисленнєво-мовленнєві потенції в ім'я кращої соціалізації, гармонізації з суспільством, досягнення поставленої благородної мети — думкою, словом, справами служити істині, добру, красі. На думку Ч.Айтматова, творчі ресурси розуму, отже, й слова можуть бути прирівнені лише до енергетичних ресурсів Сонця.

Класична сучасна риторика, формуючи гармонійну людину, має безпосереднє відношення до категорій етичного й естетичного через етос і пафос, які є органічними складовими риторики Арістотеля, Демосфена, Ціцерона, бо поза етосом (моральна позиція оратора), пафосом (світогідчування оратора) риторика руйнується, вирошкується у свій антипод — демагогію, схоластичну балаканіну. Цим риторика виявляє свій МИСТЕЦЬКИЙ потенціал, бо саме мистецтво в усіх своїх формах і жанрах є засобом впливу на душу, серце людини.

Риторика гуманістичного спрямування виступає своєрідним індикатором, який виявляє наявність або відсутність етико-естетичної основи в думках, словах, вчинках впливаючого суб'єкта: як тільки мовець забуває про моральний принцип "не зашкодь": так видраза змінюється характер його впливу на аудиторію — переко-

цінна перетворюється на маніпуляція, і все зрештою риторичного засобів, прийомов (по суті антиріторичних) спрямовується на руйнування особистості – пригнічення, заликування, підкорення, обман і т.п.

Отже, основні ознаки класичної і сучасної гуманістичної риторики – *інтеграціоність, системності, універсальність, прикладна спрямованість на формування культури* риторичної особистості, *стико-естетична зумовленість* – визначають її своєрідність як **НАУКИ І МИСТЕЦТВА**, дозволяють поєсти окрім й глибше місце на функції сучасної освіти, яка “повинна виховувати незалежну людину ... позбавлену стереотипів, яка почуватиме себе внутрішньо вільно, матиме право на власний голос” (Жулинський М.Г. Старт на бік освіти // Нова освіта України. – К., 1992. – Вип. I. – С. 14).

У складний час усіляких дефіцитів науково-творчої інтелігенції суворенної України мріє про Ренесанс Людщини, відродження культурної, зокрема безцінної риторичної спадщини, народного золотословя, через які людина пізнає себе, природу, світ, Всесвіт.

Людина демократичного суспільства повинна творити своє слово, думку, створюючи себе. Адже пізнаючи Слово, ми пізнаємо себе й увесь світ.

В чому ж полягає **УНІВЕРСАЛІЗМ** риторики, який зближує її з філософією, логікою, давньою діалектикою?

По-перше, риторика існує не заради самої себе, а уособлює собою певну технологію, модель, каркас, який можна наповнити будь-яким предметним змістом (економічним, політичним, педагогічним тощо). Від цього останній актуалізується, вибудовується в систему й отримує найвищий корисний ефект від своєї реалізації, оскільки керована мисленнєво-мовленнєва діяльність дозволяє людині ясніше (чітко, ясно, точно, логічно) викласти будь-який предмет мовлення, в результаті чого можна чекати досить високого рівня розуміння цього предмета з боку аудиторії. Іншими словами, предмет мовлення тільки виграє від того, якщо буде пропущений крізь призму риторики як науки (побудований і донесений за її законами).

Отже, риторика становить **цінність** як самостійна наука і як інструмент (технологія) ефективної реалізації різних суміжних наук.

По-друге, риторика розвиває в людині цілу систему особистісних якостей: **КУЛЬТУРУ мислення** (самостійність, самокритичність, глибину, гнучкість, оперативність, відкритість, виразність, ясність, точність, стисливість, доцільність, образність), **КУЛЬТУРУ поведінки** (вивчливість, тактовність, коректність, розкішть), **КУЛЬТУРУ спілкування** (повага до співрозмовника, уміння слухати й чuti, управління собою й поведінкою аудиторії, відповідальність за своє слово тощо).

Виходячи з власного досвіду, досвіду інших, можна припустити, що риторика як наука й мистецтво – **НАЙОПТИМАЛЬНІШИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ**.

По-третє, універсальність риторики полягає у її необхідності людині будь-якої професії, незалежно від того, чи пов'язана її професійна діяльність з активним умінням спілкуватися, говорити, бо уміння управляти своїм мисленням і мовленням дає людині можливість повніше реалізувати себе, свої здібності в обраній спеціальності (припустимо, в технічній сфері), тобто ефективна мисленнєво-мовленнєва діяльність – **ОСНОВА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ**.

За нашими спостереженнями, багато людей будують свою діяльність за законами риторики інтуїтивно, підсвідомо, бо не володіють знаннями у цій сфері. Отже, чим раніше людина оволодіє науковою риторикою, тим швидше вона вийде на шлях повнішої, успішнішої **самореалізації, соціалізації**.

Риторика як **МИСТЕЦТВО** має органічні зв'язки з естетикою. Час її народження спеціалісти пов'язують з часом появи естетики й поетики. Ключові поняття санскритської естетики і поетики включали в себе риторичну проблематику. У Давній Індії цими ключовими категоріями були: РАСА (художнє сприйняття), ДХВАНІ (значення художнього слова), ГУНА (художня інність), РИГИ (стиль), АЛАНКАРА (фігури художнього мовлення). Аланкара включає в естетику проблематику поетики і риторики.

У Давній Греції риторика переконання (Горгій) піднімалася до завдань розумно будувати мовлення, промову, зберігаючи потрібне у змісті й побудові, викликати емоції, приводити мовлення у відповідність з його нормами (“говорити як усі”); відкривати нові грани у предметі мовлення (“говорити відмінно від усіх”); висловлюватися доцільно, по-новому, художньо-виразно (Ісократ).

У IV ст. до н. е. риторика все більше орієнтується на художнє мислення, стає засобом критичної діяльності

способом творення художнього мовлення. Для Платона риторика є мистецтвом — наукою, "ФІЛОСОФІЮ КРАСНОВСТВА", засобом дослідження мудрості.

Софісти висували як ключові поняття риторики "уміння", "досвідченість", "спрітність". Аристотель вживав, що риторика слугує уяві, як логіка — розумові логіки, орієнтована на істину та діяльність, а риторика — на вигадку та на філософське, вона творить мовлення, яке ОПИСУЄ можливий художній світ.

Грецько-римська риторика розробляла прийоми художнього мовлення, доводила до досконалості поетичну техніку. Однак у період середньовіччя і пізніше розвиток риторики дещо загальмувався, бо перевага надавалася формі над змістом, активно розроблялися риторичні фігури як засіб прикрашання. Отже, мистецьке начало в цей період превалювало над науковим.

Криза риторики поступово долається у ХХ ст. на базі нових підходів, коли риторична традиція почала взаємодіяти з сучасною естетикою, поетикою.

У риторичній формулі закодована життєво важлива інформація, розшифрувати до кінця яку можна лише шляхом її використання.

Маючи це на увазі, Цицерон писав: "Красномовство є щось таке, що дається трудніше, ніж це здається, і породжується з дуже багатьох знань та прагнень" (Об ораторському мистецтві. — М., 1976. — С.43).

Риторика як мистецтво-наука (за Платоном) має потужний моральний потенціал, бо етос є найважливішою складовою частиною риторичної діяльності оратора. Про це ми вже дещо говорили вище, але зазначимо специфіку риторики як МИСТЕЦТВА, яка полягає в регламентації поведінки оратора на рівні моральних законів, моральних установок щодо мовленнєвої поведінки і до тих умов, які впливають на результативність останньої.

Класична антична риторика розробила етичну категорію риторики — образ оратора, яка розумілася як створення ДОБРОДІЙНОГО образу оратора, котрий почуттями, волею, розумом викликає ДОВІРЯ аудиторії. Риторична етика включала в себе мистецтво вистроювати свій етичний образ, не протиставляючи свою систему цінностей цінностям аудиторії. Найважливішими якостями оратора вважалися чесність, доброзичливість, передбачливість, скромність.

Античний гуманізм залишив нам у спадок загально-людські цінності — образ "супільної людини", здатної

тримати у своїх руках управління собою, іншими, зберігати, бо в основу риторичної етики вкладалося поняття БЛАГА і СПРАВЕДЛИВОСТІ.

Цицерон у низці праць — "Про оратора", "Про земельних ораторів" ("Брут"), "Оратор створив ідеальний образ людини-оратора, громадянина, мужа слова й справи, який поєднує глибину знань і практичної наявності дії. "Оратор повинен стояти, як обраний воїн у строю, вирішувати справу великої важливості і захищати прагнунти до перемоги", — писав Квинтіліан (Див. Об ораторському мистецтві. — М., 1980. — С.38).

Сучасна риторика з потужним етико-естетичним потенціалом розробляється представниками Московської риторичної школи. Професор Ю.В. Рождественський на базі теорії пристрастей Аристотеля вибудовує таку систему емоцій: базові — співчуття, страх, любов — немашність, фізіологічні, етичні, естетичні, раціональні емоції.

Він описує мовленнєві засоби поведінки оратора через такі категорії: модальність мовлення, мовленнєвий контакт, вибір слів, мовленнєве ставлення до дії, мовленнєва оцінка, образно-логічний зміст промови.

Як і в античній традиції, сучасні ритори вважають, що оратор має "прилаштовуватись" до емоційного стану аудиторії, враховувати наявні й наявювати необхідні емоції.

Морально-духовна культура сучасного оратора вимагає від нього постійно вдосконалювати свій духовний потенціал, зокрема на рівні мистецтва нейтралізувати негативні емоції, культтивуючи позитивні, високі, надихаючи на добро. Саме красномовство є ефективним інструментом формування позитивних емоцій аудиторії через красу думок, словесну красу, художньо-естетичну цінність, бо вони несуть собі потенціал інтелектуальної радості, моральної, естетичної краси й задоволення.

Навіть акустичні ресурси якісного мовлення вже є джерелом естетичної та етичної насолоди аудиторії: через виразні, ясні, виважені й художньо довершені звуки, темп, тембр голосу, тон, інтонацію, логічні та психологічні паузи, через орфоепічну довершеність, через культуру мовлення, через дощльний, гарний добір лексики (унікання всього вульгарного, примітивного, через його заміну лексикою, яка не подразнює, не дратує, а звеличує душу, радує серце); через володіння технікою мовлення, зокрема через каналі правильного дихання, що дарує насолоду слухачам.

головистю, темпоритмічною музикальністю мовленнєвого потоку ("слова ніби нанизуються, як добірне намисто").

У таких ситуаціях давні риторики твердили, що аудиторія буде ніби "заворожена" самим мовленням оратора і боялася, що він скоро закінчить (перерве) мовлення.

Серед етичних емоцій сучасні риторики виділяють почуття потребного, що витівує із задоволення аудиторії, яка стас співучасницю "виконаного задуму", виконаної справи. Давно відомо, що слова — це теж винки, тому аудиторія пільно стежить за цим явищем, сорідаючи, співчуваючи оратору, який говорить по справі, утверджуючи добро, благо, справедливість.

Задалго ускладнений виклад матеріалу може стати причиною недоволення аудиторії через почуття "исконочності", а в міру адаптований — викликає інтелектуальне задоволення.

Оратор повинен добре орієнтуватися у складній симфонії почуттів аудиторії, бути уважним до найменших виявів недоволення, не залишаючи поза увагою й норми етикету мовлення, притаманні даний аудиторії, особливо якщо аудиторія складається з іноземців.

Серед естетичних емоцій оратор повинен добре розумітись на таких категоріях: прекрасне — потворне, корисне — некорисне, шкідливе — нешкідливе, досконале — недосконале. Свою оцінку він не нав'язує аудиторії, а обережно "закладає" у підсвідомість слухачів усім арсеналом риторичних, лінгвістичних, психологічних, етичних, естетичних прийомів. У пригоді йому стануть класичні джерела, риторичні ідеали, власна культура, смак та інтуїція, а головне — велика любов та повага до людей: "Джерело красномовства — у серці" (Д. Мілль).

Раціональні емоції — непростий вид емоцій, який виховується у молодих ораторів із певними труднощами.

Ю. В. Рождественський відносить їх на рахунок вміння здійснювати логічні операції у мовленні через оригінальність думок, корисний (продуктивний) хід думки; через простоту рішення, його ефективність (згадайте радість у шаховій грі). Раціональні емоції можуть подарувати високу насолоду, але вона, на жаль, не всім є доступною. Умовами успіху виступають: знання предмета мовлення, ерудиція оратора та відповідна компетентність аудиторії.

Отже, морально-естетичний, духовний потенціал оратора-майстра базується на його психологічній культурі, ораторському досвіді, що дає успіх у керуванні власними емоціями, управлінні емоціями аудиторії, нейтралізації

одніх і інших викликати потрібні емоції, які забезпечать багатий спектр позитивних почуттів, в основі яких лежить базова емоція СПІВЧУТТЯ, вищим проявом якої виступає ЛЮБОВ.

Шкаві раздуми про роль емоційного фактора у красномовстві знаходимо у мислителях, письменників різних часів і народів. Могутно сказати, пристрастей опише Ф. Ларошфуко: "Пристраси — це єдині оратори, доколи яких с заміни переконливими, інше мистецтво изрешті не начебто самою природою і грунтується на нетриманіх законах. Тому людина безхігрисна, але захоплена пристрасю, може переконати швидше, ніж лодина красномовна, але байдужа" (Цит. по: Золотосів — К., 1993. — С. 286).

З цим перегукується думка Д. Ліро: "Великі інтереси — великі пристраси. Ось джерело великих сіл, повноважомах сіл" (Див. там само. — С. 271).

Велику роль відводив емоціям оратора великий Аристотель: "Слухач завжди спочуває оратору, який говорить із почуттям, якщо навіть він не говорить чого-грунтового; ось таким способом багато ораторів за допомогою тільки шуму спровокають сильне враження на слухачів" (Там само. — С. 278).

Порівняйте з думкою Глансона: "У душі оратора повинна лежати істина й висловлюватися полум'яно, а інакше набагато краще, якщо він буде мовчати" (Там само. — С. 288).

Великий майстер слова М. Серрантес у яскравій формі показав мету оратора-майстра, для якого не існує дрібниць у мистецтві красномовства: "Подбайте про те, щоб усі слова ваші були зрозумілими, пристойними і правильно розташованими, щоб кожне речення і кожен ваш період, вигадливий і повнозвучний, з найбільш можливою і доступною вам простотою й жвавістю передавав те, що ви хочете сказати; висловлюйтесь ясніше, не затуманюючи і не заплутуючи смислу. Подбайте також про те, щоб, слухаючи вашу промову, меланхолік розсміявся, веселун ставше веселішим, простак не скучив, розумний пришов у захоплення від вашої вигадки, поважний не засудив її, мудрий не міг не відлати їй хвалу" (Там само. — С. 287).

З давніх часів і до наших днів усіх цікавить гармонія слова і музики. Слово і музика мають багато спільного. Велична думка, завдяки своїй глибині й тим засобам, якими вона художньо виражена, проникає в серце, подібно до звуків музики. Але слово має більшу силу, бо, виражаючи велич людської думки, крім емоційного впливу,

властивого музичі, воно пробуджує душу. Пессідо-Лонгін у сланозвісному трактаті "Про звеличене" (М. — Л. 1966, С. 105) писав: "Музика з її впливом всього-навсього штучно замінє те істинне переконання, для якого обов'язково свідома людська діяльність ... поєднання слів та речень теж являє собою гармонію, але не гармонію звуків, а слів ... закладені різні види того прекрасного й милозвучного, чим ми надлені від народження й з чим навіси порахулися".

Поет П.М. Мовчан пише: "Щось в кожному слові од музики... І форма своя, і свій лад".

З ним перегукується строфа І.Ф. Драча: "Затам собі і стверди це життям, що слово — з музики, з її пріків японії, і мати слова — скрипка. Це затям!"

Особливої гармонії та краси досягають поєднання слів з музицою, які органічно доповнюють одне одного слову музыка надає "незвичайну силу вираження, музичне слово — повну визначеність. Поєднання поезії з музицою може посилити силу враження тієї чи іншої, довости її до вищого ступеня, а це і є завданням мистецтва" (Дик: Золотослів. — К., 1993. — С. 292).

Синтез слова й музики породжує пісню, яка є духовним діамантом народу. Чи не тому геніальна Леся Українка свою першу поетичну збірку назвала "На крилах пісні"?

Ораторська ПРОЗА, витлесана духом, серцем талановитого оратора, має всі ознаки МИСТЕЦЬКОГО твору, бо в ній є МУЗИКА серця автора, ПОЕЗІЯ одухотвореної думки, а в ній переливаються веселкові ФАРБИ краси божественного логосу, виголошеного в ім'я істини, добра й любові.

Риторика має свої специфічні якості, пов'язані із специфікою ПУБЛІЧНОГО МОВЛЕННЯ, яке, в свою чергу, становить собою один із жанрових різновидів мовленнєвої діяльності, досить своєрідний за своюю природою, місцем серед інших видів мовлення, а також за своїми якісними характеристиками.

Лінгвісти О.О. Земська та її послідовники відносять публічне мовлення до кодифікованої літературної мови, О.Б. Сиротініна, О.О. Лаптєва вважають публічне мовлення частиною усного літературного мовлення.

На нашу думку, якщо розглядати публічне мовлення оратора не лише в суто лінгвістичному аспекті, а в синкретичних аспектах риторики, враховуючи її специфічні

особливості як науки про закони управління мисленньово-мовленнєвою діяльністю з орієнтацією на переконання аудиторії, то можна визначити такі якісні характеристики публічного мовлення:

- писемно-усна форма реалізації;
- книжно-розмовний тип мовлення;
- підготовлено-імпровізаційний характер реалізації.

Не вдаючись у деталізацію цього питання, залишаю велике значення риторичної культури оратора, зокрема педагога, який повинен майстерно володіти усіма видами публічного мовлення у своїй поліфункціональній діяльності та виховний діяльність, спрямованій на формування гармонійної особистості громадянина нової України.

Отже, гуманістична риторика в нашему розумінні — класична синкретична наука й мистецтво ефективної передачі комунікації в ім'я істини, добра, краси. Вона становить ФУНДАМЕНТ професіонализму вчителя, багатьох інших представників гуманітарних професій в системі "людина — людина". Вища мета риторики — дати високе знання про те, як вести активне творче життя, громадянське служіння, як компетентно користуватися і відстоювати цінності демократії, як розвинуті творчу риторичну особистість з ефективним мисленням, якісним мовленням, оптимальним спілкуванням. Риторика є одним із могутніх соціальних інструментів відродження авторитету людини-творця духовно-моральних, інтелектуальних, матеріальних цінностей, що є важливим інтегративним фактором відтворення продуктивних сил України на зламі епох.

Риторика — один із СТАБІЛІЗУЮЧИХ факторів культури демократичного суспільства як риторика демократичного діалогу: "Возвеличу малих отих рабів німіх. Я на сторожі коло їх поставлю СЛОВО" (Т.Г. Шевченко).

За допомогою слова людина наближається до розкриття таємниць Всеєсвіту: "Хто шукає мене, не стомиться, а хто знайшов, скоро без печалі буде" (Давній риторичний трактат XVII ст.).

Надзвичайно важливим та актуальним на всі часи залишається мудре попередження безсмертного Ціцерона про збереження ПРИНЦИПУ ПРИРОДНОСТІ ораторського мовлення як вищої якості красномовства. Цього можна досягти у всіх стилях мовлення, зокрема й у прикрашенному, похвальному.

Оратор повинен дбати про могутню й неперевершенну силу ДОВІРЯ АУДИТОРІЇ до ораторського мовлення (fides), могутність АВТОРИТЕТУ СЛОВА через гармонію

двох видів краси — чарівності (*utopias*) та достойності (*dignitas*) — жаночно-характерних якостей у прикрашенному мовленні, а також поважної серйозності та прикрашенні.

Чарівність, мисла витонченість (*lepros et fastuosa*) слухати для задоволення аудиторії, як і чарівне й мюль, звісно пересичують наш занадто вимогливий слух», — писав Цицерон, а достойнство й краса (*dignitas et pulchritudo*), величне й прекрасне (*ampla atque pulchra*) може подобатися довго". (Цит. за: Лосев А.Ф. Эллинистическая римская эстетика I — II вв. н.э.—МГУ, 1979.—С. 368, 394).

Видатний український вчений, державний діяч, просвітитель, Президент України М.С.Грушевський, як і інші патріоти народу, мріяв про вільну, незалежну Україну, розбудовував її інтелектуально-духовні обрії. Він мріяв про розвиток "високої, чистої науки", про створення Академії, народних бблотек, музеїв, архівів, університетів. Він закликав "зносити елемент високої краси в сфері й атрибути практичного життя, яким визначалися стари еллени. Громадянство, народ наш не повинні оматеріалізуватися, обмішанитись, дійти до занедбання духовних і соціальних цінностей і обов'язків". (Грушевський М.С. Хто такі українці чого вони хочуть.—К., 1990.—С. 11).

Антична риторична думка закликала до єдності МУДРОСТІ й КРАСНОМОВСТВА в мистецтві ораторського вовлення як ідеалу класичної риторики, яка нині повстася попелу як легендарний птах Фенікс, бо "великі солодощі туху" стають СОЛОДОШАМИ ДУХУ!

§2. Риторика любові й риторика влади у логосфері сучасної культури

"Любов є джерело всякого життя"
(Г.С.Сковорода)

Гуманістична риторика має значний, потужний інтелектуальний, моральний, естетичний потенціал — потенціал ХОВНОСТІ, а тому ми образно називамо таку риторику істини, добра, краси РИТОРИКОЮ ЛЮБОВІ, а істинянській традиції це вищі цінності духу: віра, надія, любов.

Істинна гуманістична риторика в усіх своїх жанрівах привносила потужний духовний потенціал сина ПОНВАЛЬНОГО КРАСНОМОВСТВА, якіс Арістотеля викладали поруч із доричним та судовим.

Саме присвяченіння поетичного красномовства — творити похвалу Богові, особі, предметам, речам тощо — свідчить про її унікальне місце серед позашкільних жанрів красномовства; політичного, юридичного, судового, наукового, длового, лекційно-пропагандистського, рекламного тощо.

В основі лежать як ЗМІСТ, так і ФОРМА, але найбільше ДУХ такої похвальної промови, яка вимагає від оратора здібностей філософа (інтелектуальній потенції на рівні винайдення закону), здібностей поета (естетичні потенції на рівні словесної творчості), здібності музиканта (мелодійні потенції медоточивої похвали серця), здібності художника (зорове бачення словесного матеріалу через кореляцію: звук — смисл — колір).

Але що об'єднує в органічне ще поліфункціональні здібності оратора? На нашу думку, його чисто РИТОРИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ: свідоме, професійне ставлення до СЛОВА — "переда многошінного".

Розглянемо функціонування слова в літературному просторі сучасного суспільства, зокрема постпопіттарної України на рівні: "СЛОВО І ВЛАДА" у логосфері культури.

Термін "логосфера" (від гр. логос — слово, сфера — область) — мисленнєво-мовленнєва область культури, наповнена словами та ідеями, запропонував у 1975 році французький структураїст Ролан Барт у роботі "Вільна мов". У ній йдеється про актуальну інтенсивну проблему зв'язку логосу, мови й мовлення, думки та ідеї з владою, припущенням, пригніченням людьми людей, проблему ієрархії соціуму, встановлення такої ієрархії.

А.К. Михальська в роботі "Російський Сократ" (М. 1996) визначає логосферу так: "єдина структура думки, мовлення, загальні принципи, які визначають що мисленнєвомислительну, або мисленнєвомовленнєву, структуру". (Див.: Зазначенена праця.— С. 33).

Різні культури розрізняються своїми логосферами, відбивають характерні риси менталітету народу (спосіб мислення, духовність, склад розуму, світосприйняття). Цікаві спостереження над російською душою знаходимо у праці Т.Д. Марцинковської "Російська ментальність" .

відбиття в науках про людину". (М., 1994). Пор.: Микола Шлемкевич. Загублена українська душа. — К., 1992).

Основними методами дослідження структури логосфери є метод виділення "ключових слів" культури, контент-аналіз, метод визначення "формули логосфери" і риторика.

Нас цікавить проблема логосфери крізь призму риторики, точніше — крізь призму риторичного ідеалу. Це поняття розглядалося в діалозі "Горгій" Платона, в працях С.С. Аверінцева, присвячених античній риторичній культурі, в працях О.Ф. Лосєва та ін.

Перший ідеал мовлення — сократівський: істинність мовлення; моральність як користь суспільству; суверенітет мовлення у смисловому й формальному (словесному) відношенні.

Другий ідеал мовлення — софістичний: манипулятивна сила, формальна словесна краса й вибагливість, логічна, формально-логічна правильність; можливість самовираження через мовлення як засіб "самореклами".

Як зазначають сучасні ритори, зокрема А.К. Михальська, в російському мовленнєвому середовищі, логосфері борються три риторичні ідеали, різні за походженням і за природою.

Перший: надзвичайно поширений, бо прийнятий за собами масової інформації. Це американський риторичний ідеал (американізований). Він суттєво близький до софістичного.

Другий: старий російський, східно-християнський, близький до ідеалу Платона, Сократа.

Третій: риторичний ідеал "радянської" риторики.

На нашу думку, не лише в російській, але й в українській логосфері співіснують вищеназвані риторичні ідеали, які мають свої особливості і нюанси, сильні й слабкі сторони, мають історичну змінність, культурну специфічність, прямі зв'язки з особливостями соціальної моделі.

Слов'янська риторична традиція сповідувала ідеал соціальної рівності у мовленні, а тому прагматичні, жорсткі, непріитетні, часто неконструктивні мовленнєві дії сучасних ораторів, зокрема політиків, сприймаються як рештники "радянської" недіалогічної риторики, де визнавалася "влада на слово", "право на слово", "підкорення співрозмовника" тощо засобами авторитарного монологу, агональної полеміки.

Тяжіння до братерства, гармонії стосунків, мирного розв'язання будь-якого питання було характерним для слов'янського менталітету до "окаянних днів", за словами Буніна, 1917 року. Нові політичні, щеологічні цінності тоталітарного суспільства почали процес руйнації стародобродіством, смиренням, милосердям, шляхетністю, духовністю тощо. Поступово конструктивний діалог, гуманістична риторика почала витиснятися агональними мовленнєвими вчинками, агональним, воявничим діалогом, вічною боротьбою, яка "звільнила страшну силу небратерства", як писав філософ М.Ф. Федоров у роботі "Питання про братерство або спорідненість та причини небратерського, неродинного, тобто непримиреного стану миру і засоби відновлення спорідненості".

З'являються тенденції до "мовленнєвої агресії" не лише у слові лідера (соціального, політичного тощо), але, як наслідок, — ознаки руйнації ланьо слов'янського риторичного ідеалу з його потягом до гармонізації людських стосунків. Тепер психолингвісти, лінгвосоціологи констатують факти використання риторики як засобу встановлення соціальної ієрархії шляхом боротьби, мовленнєвої агресії через агональний риторичний ідеал, який народився на перехресті софістичної риторики та політизованої псевдориторики радянського періоду з тенденцією до маніпулювання людьми, дегуманізації, проявів західного прагматизму та раціоналізму аж до девальвації слова як божественного явища, зведення його до "зброї боротьби". Онтологічна істинна цінність мовлення все частіше поступається релятивістській відносній цінності мовлення. Це не могло не привести до негативних наслідків не лише для істинної риторики, але й не позначитись на самій долі народу.

Політики безсромнно використовують риторику як зброю у боротьбі за владу, за домінування над іншими людьми, як засіб доведення власної точки зору, а не істини. Таке маніпулювання розумом, почуттями, душами не могло не позначитись на долі "цариці душ" риторики, яку все частіше асоціюють із псевдориторикою, антириторикою пустопорожньою балаканіною.

Проблема риторики й влади, влади як "права на мовлення" актуалізувалася у 70 — 90-х рр. ХХ ст., коли загострилася боротьба за владу між людьми в різних верс-

вах суспільства, а тому слово з інструменту добра перетворювалося в зброю зла.

Відомий мислитель ХХ ст. Ролан Барт поставив проблему мови (мовлення) й влади одним з перших, вихідчими поняття "зброя риторики", "мовленнєві битви", "мовленнєвий терор", "риторика влади" тощо.

Лінгвіст-філософ виділяє в сучасній риториці ревікований давній компонент "злої", агональної риторики, риторики боротьби й софістичного протистояння, який розвивається в певних умовах розвитку суспільства з його революціями, війнами, голодоморами, репресіями й концтаборами — риторики брехні й війни у боротьбі за домінування, владу. Він виділяє три типи дискурсивної (мовленнєвої) зброї:

1. Мовлення, яке служить цілям завоювання влади ("сильна дискурсивна система") — це певне шоу, спектакль, демонстрація, театр, де демонструється сила оратора-лідера, агонального агресора. Такою була риторика фашизму, риторика Гітлера, Геббельса та ін. (Див.: Лоренц К. Агресія. — М., 1994):

2. Монологічне за змістом мовлення, коли "слабкі" учасники мовленнєвої ситуації "викреслюються", позбавляються "права на мовлення" волею домінантів, які дозволяють "відкривати рота" лише за певних обставин.

Діалог таким чином перетворюється на монолог, тому тут з'являються такі "ключові слова", як "запізна заява", "закриті кордони", "обраний народ", "правляче угрупування", "геніальний вождь" тощо.

3. Впевненість, рішучість, агресивність, категоричність мовленнєвої поведінки як засіб залякування з боку "господаря фрази" відносно збентеженого, збитого з пантелику співрозмовника з його неповними, усіченими фразами, які він боїться проговорити до кінця. Категоричність тут розуміється як замах на істину, якою сильному можна володіти як річчю: немає різних думок, є вірна (моя) і невірна (чужа). Звідси "свої" й "чужі", а істиною володіють "свої".

Риторика любові, або гуманістична риторика, в усі часи й у всіх народів була засобом досягнення гармонізації стосунків між членами суспільства на всіх рівнях.

Відроджуючи первісне, класичне призначення риторики сократівського риторичного ідеалу, звернемося до розуміння поняття "любов" у працях великого Платона. Для цього зіставимо тексти, в яких це слово вживается,

визначимо його значення (семантику) за контекстом, оточуючими словами.

У греків, Платона розрізнилося вісім значень слова "любов", які можна об'єднати в систему з 4 груп:

1. *Любов конкретно-чуттєва, еротична* (Див.: Лосев А.Ф. История античной эстетики Софисты. Сократ. Платон. — М., 1969).

Підвідами виступають ерос, жалоба (химерос), пристрасть (любощі), потяг чуттєвий (патос) до суб'єкта, потяг до відаленого об'єкта (туга за небом).

2. *Любов симпатична, любов-симпатія* через почуття внутрішньої близькості, спорінність між люблячим та тим, кого люблять.

Підвідами виступають дружба (філія), близькість — відданість, пристрасть — інтерес (любов до науки), любов-повага, тепле й навіть гаряче почуття батьків до дітей (сторге, філосторге).

3. *Любов розумна (агане)*, яка характеризується почуттями поваги, обов'язку, визначається розумом. Це почуття опікуна до підопічного.

4. *Любов-співчуття, жалість (елеос).*

У традицій слов'ян слово "люблю" асоціюється із "жаліє" (Див. фольклор російський, український, білоруський).

Таким чином, виникає питання окультурення, олюднення почуття любові в суспільстві, освітлення промінням духовності в тих випадках, коли це почуття не гармонійне, космічне, а дисгармонійне, хаотичне. З цею метою ритори-педагоги рекомендують правильно виховувати розум, почуття, волю особистості на засадах добра, гармонії, краси, високої етичності: "риторика є світла сила солодкомовного говоріння...", як зазначалося в риторичному трактаті 1620 р. Світла сила творить космос любові, а похвальне красномовство — один із шляхів до Храму Любові.

Риторика любові, гуманістична риторика сучасності має великі гармонізуючі соціальні потенції, засоби неантагоністичних контактів у складній соціальній ієархії, у пом'якшенні конфліктів, іх попередженні й профілактиці.

Про це прямо й опосередковано пишуть дослідники проблем філософії, соціології, політології, риторики, психології, педагогіки, етики.

Зокрема, Н.І.Формановська, автор низки праць з мовленнєвого етикету, вважає відносини етикету — неантагоністичні.

гностичними контактами, бо словесний етикет не зброяє боротьби за владу в мовленні, а ефективний — соціально-мовленнєвий засіб, інструмент "заспокоєння", "примирення", збереження "статус quo" соціальної ієрархії. Етикет — це система ритуальних та ритуалізованих дій, спрямованих на уникнення конфліктів, боротьби, через демонстрацію доброзичливості (Див.: Формановська Н.Н. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты — М., 1987. — С.8).

Гуманістична риторика сучасності ставить питання про підвищення загальнориторичного рівня культури суспільства, зокрема тих, від кого чи не в першу чергу залежить духовно-інтелектуальне здоров'я макросясціуму та микросошуму: політиків, педагогів, журналістів, бізнесменів та ін.

Особливо важливу роль у гармонізації суспільства відіграють ЛДЕРИ суспільства усіх рангів. Тут має значення кожен штрих у риторичному портреті лідера:

— акустика мовлення не повинна дистармоносувати аудиторію, а напаки, заспокоювати, вселяти шевченість, надихати тощо. Приємний тембр голосу, ритмізоване мовлення, гармонійне до думки ітонування, рівне й спокійне мовлення з психологічними паузами "величності", шляхетності тощо викликають довір'я, симпатію слухачів, які буквально втомились від криків, хаотичного гамору численних політичних дебатів, їхнього низького акустичного рівня культури, коли "брать за горло" стає чи не нормою таких агональних словесних баталій;

— ритмічна характеристика мовлення лідера, який прагне до світлої сили риторики, становить собою чіткий ритм, "ритм влади" (Див.: Осип Мандельштам. Государство и ритм. — М., 1918). Ритм є інструментом соціального виховання, бо нове суспільство тримається солідарністю й ритмом (узгодженість мети й дій);

— кінесика — жести, міміка, пантоміміка лідера під час мовлення теж мають відповідати образу й суті людини етичної, відповідальної за мовленнєвий вчинок. Специалісти відзначають, що зростання соціального статусу людини обернено пропорційне активності її рухів, є універсальною закономірністю для всіх культур. Це — уособлення влади, яка усвідомлює свою велич, монументальність із дешо уповільненим, "застиглим" жестом;

— смысловий рух мовлення характеризується чіткістю, ясністю, відсутністю недомовленостей. Тут все має бути ясним, правильним.

Не зупиняючись детально на характеристиці глибинних пластів семантики мовлення лидерів тоталітарного суспільства, відзначимо лише одне: вони стимулювали відродження похвального красномовства лише у вигляді "гімнів" владі, гівної хули її противників, а натомість мовці могли заплатити за непокору своєму життям. Історія знає численні випадки фізичного знищенні людей за мовленнєві вчинки, навіть необережний анекdot міг стати причиною загибелі людини.

Ось фрагмент похвали Сталіну з промови О.Б.Лепенінської, яка займалася науковими "відкриттями" типу Т.Д.Лисенка: "Завершуши, я хочу висловити найсердечнішу вдячність нашому великому вчителю й другові, найгеніальнішому з усіх вчених, вождю передової науки, дорогому товаришу Сталіну. Вчення Його, кожне висловлювання з питань науки було для мене дійсною програмою та колосальною підтримкою у моїй тривалій та інелгій боротьбі з монополістами в науці, ідеалістами усіх мастей. Хай живе наш великий Сталін, великий вождь світового пролетаріату!" (Рапорт Я.Л. На рубежі двох веків: Дело врачей 1953 года. — М., 1988).

Гуманізація логосфери пов'язана із розвитком кращих вітчизняних риторичних традицій (на базі класичних античних постулатів істини, добра, краси), творчого запозичення прогресивних елементів західного риторичного ідеалу.

Західний тип культури щображенеться низкою характерних особливостей, серед яких наземо індивідуальну від'ємність, змагальність індивідів, раціоналізм, примат логіки, прагматизм. Риторичний ідеал Західу виявляється у мовленнєвій поведінці, де домінують асиметричні стосунки між суб'єктами (є явно виражений лідер словесної комунікації), панує монолог "сильного", мовлення є засобом самоствердження, самодемонстрації, самореклами, характеризується агональністю, протистоянням.

Східний, слов'янський риторичний ідеал характеризується прагненням до соборності, об'єднання, вираження "духу суспільства" (Див.: Киреевский И.В. В ответ А.Е.Хомякову. — В кн.: Киреевский И. В. Критика и эстетика. — М., 1979). У східній риторичній традиції "благодать" цінується вище "закону" (Див.: Иларион. Слово о законе и благо дати. — М., 1994).

Східний риторичний ідеал тяжіє до примату інтуїтивного над раціональним, домінування діалогу над монолітною монологом.

логом, "подвижника" над "героем" (Див. Михаїлова А.К. Соч. – С.172–176).

Гармонізуючий характер східного (слов'янського) риторичного ідеалу спеціалісти визначають як систему таких якостей: порядок, міра, мирність, рівновага (гармонія), симетрія, ритміка, терпимість, самопіснішання, підтримка (гармонізованість) (Див.: Булгаков С. Героїзм и подвижничество. – Берлін. Интелігенція в Росії – Сб. статей 1909 – 1910 рр. – М., 1991).

Етичність риторичного ідеалу слов'ян відноється в християнських категоріях смирення, скромності, ненависті, відмежування, а гармонізація, примирення, не агоніальність, не саморекламування, а суголосся хору життя; не гучні "право", а "благодать"; не інтворесія, замокання на особи, а екстраверсія, розкриття свого в єдиності з ним; не прямолінійність й раю, а примат інтуїції, смішного кораціонізму (в українців); не аналіз, а синтез – ось основні ознаки східного (слов'янського) риторичного ідеалу, його гармонізуючої сутності.

Великий гармонізуючий, благодатний потенціал має у собі церковне красномовство – гомілтика, яке має у собі велику й багату традицію "обожнення" людів через благодатне й одухотворене слово.

Духовне зростання особистості знаходимо у кращих гомілтичних працях слов'янської традиції. Зокрема, спогади заповіді риторичної поведінки й духовного самоудосконалення у "Лествиці" Св. Іоанна, ігумена Синайської гори. У 30 словах-повчаннях викладаються засади духовного просвічення людини через заповіді смирення, смиреністю, мудрості, вірніважності, "незлобія", простоти, миротворчості, гармонії внутрішнього та зовнішнього тощо.

Мовленнєва поведінка регламентувалася вимогами достойної поведінки християнина: привітність, веселість, ширість у словах, простота, невимушенність мовлення, добрече мовчання, неконфліктність, заборона хули на близького, пустопорожньої балаканінні, багатослів'я, переваги похвали, вгамування гніву співрозмовника миролюбною поведінкою, нерсагування на образи, хули тощо.

Давні духовні трактати усіляко підтримували добродійністі людини християнської віри: смирення, негнівливість, збереження "тиші сердечної" як запоруки любові між людьми. Активно виступала роль мовчання (безмови-

ності) як запоруки гармонізації стосунків між людьми (Див.: Свв. Варсонуфій і Іоанн – В кн.: Монашеске дельствие: Сб. поучений святих отцов и подвижников благочестия / Сост. священник Вл. Емельянов. Свято-Данилов монастырь – М., 1991).

Серед багатьох нових напрямків сучасної науки, що сприяють гармонізації суспільства, стосунків між людьми у діловій сфері наземо Паблик Рілейшнз (ПР) – з'язки з громадськістю, які мають корені ще в античному світі. В Давній Греції поняття "етос" розумілося як позитивно ставлення аудиторії до оратора; класики риторики розробили численні рекомендації формування й збереження ефективного контакту оратора з аудиторією за допомогою усного переконуючого, спонукального, усулюючого слова. Ігнорування його цінності могло привести до поразки оратора.

Вираз " vox populi " (лат.– "голос народу") у Данському Римі відбивав шанобливе ставлення до громадської думки. Отже, можна говорити про елементи культури з'язків із громадськістю в ті далекі часи.

Нині на Заході, зокрема у США та інших високо-розвинених країнах, активно розвивається ПР з метою встановлення сприятливих стосунків із партнерами, населенням в умовах демократичного суспільства.

Паблик рілейшнз – це управлінська діяльність, спрямована на встановлення взаємовигідних гармонійних стосунків між організацією та громадськістю, від якої залежить успіх функціонування цієї організації (Див.: Ножин Е.А. Основы отношений с общественностью – "Паблик Рілейшнз". Курс лекций. Часть I. – М. – Пермь, 1994. – С.7).

В основі цієї діяльності лежить взаємовигода й абсолютна чесність, правдивість, майстерне володіння усним словом на засадах риторики, реклами, гармонійних стосунків із засобами масової інформації, високий професіоналізм тощо.

Науково-практична дисципліна ПР може стати ефективним інструментом гармонізації стосунків між людьми, громадських відносин різних соціальних сфер, між різними гілками влади й населенням, у сфері державної служби й ринкової економіки.

Вміле поєднання наукового й творчого підходів є гарантією успішного розв'язання поставлених завдань перед усіма членами суспільства, які творять власне життя.

досягають успіху в ім'я прогресу й добра засобами усного, ефективного слова.

Словодування категорії СОБОРНОСТІ притаманне не лише античній філософській думці, але й слов'янському риторичному ідеалу через поняття "діалогічна єдність світу", "інтуїція позитивної всеєдності", "ідея органічного синтезу", "світ як органічна цілісність", "всесвітський організм", "цилісне знання", "цилісне суспільство", "цилісне життя", "Софія", "Логос" тощо.

Соборність досліджували численні мислителі ХІХ та ХХ ст., серед них наземо праці О.Ф.Лосєва "Історія античної естетики" (том "Софісти. Сократ. Платон"). Антична (грецька) софросине є попередницею християнських етичних категорій "скромність", "смирення", "смиренномудрість", "миролюбність", "негнігтивість" тощо, які були дуже поширені ще в період Київської Русі.

Етико-естетичні засади слов'янського (російського) риторичного ідеалу А.К.Михальська зводить до такої системи:

- лагідність на противагу самодемонстрації;
- смирення — гнівливість;
- хвала — худа;
- безмовність — багатослів'я;
- умиротворення — змагальність;
- правда — неправда, наскел;

— ритмічність, мірність, помірність (як обов'язок перед близкими, справедливість, взагалі стриманість мовлення як прояв впорядкованості на противагу безладу й хаосу).

Загальногуманістична цінність цієї парадигми є великою й важомою. На Заході видають численні праці з етика, стиски ділової та міжособистісної комунікації з метою гуманізації стосунків між людьми (Див.: Осама Й Набукі Мішутані. Як бути ввічливим по-японськи. — Токіо, 1987).

Руйнівні тенденції вітчизняної логосфери ХХ ст. мають долатися колективними зусиллями не через "війну слів", мовленнєву агресію, а через риторику любові як умову прогресу, братерства, спорідненості людства, через риторику істини, добра й краси на засадах моралі, здобутків академічної науки, кращих світових та національних традицій.

У чому ж полягає зовнішній гуманізуючий потенціал риторики, зокрема класичної, не лише загальної, але й часткової, зокрема ділової.

На це питання можна відповісти по-різному, але істинність цього твердження доводиться якже не одне тисячоліття, працею не одного десятка поколінь риторів та інших дослідників.

Зупинимося на сучасних луках риторів, які закладають свій камінь у фундамент гуманістичної неориторики слов'янських народів, зокрема на поглядах А.К.Михальської, які вона висловила в новому й оригінальному національному посібнику для студентів гуманітарних факультетів під назвою "Російський Сократ. Лекції є порівняльно-історичної риторики" (М., 1996).

Автор досліджує й описує гуманізуючі можливості риторики через РИТОРИЧНИЙ ШЕАЛ І ЛОГОСФЕРУ. Риторика дає знання, необхідні для здійснення людини та її слова, що є дуже важливим для країн, де культурні традиції мовленнєвого спілкування й красномовства були надовго перервані.

Носії культури певного мовленнєвого середовища повинні осмислити її особливості з метою кращої ориєнтації в ньому, розширення можливостей коректнії своєї мовленнєвої поведінки, але і відповідної емоційної мовленнєвої поведінки оточуючих, кращого взаєморозуміння з носіями інших, іномовних риторичних культур тощо.

Дореволюційний слов'янський риторичний ідеал базувався на постулатах античної риторики, а тому включав у себе гармонійну триедність:

1. Думка, смислова насыщеність, спрямованість до істини;
2. Етическі завдання, моральна націленість на добро й правду;
3. Краса, яка розумілася не як прикрашеність, а як доцільність, функціональність, гармонія.

Дослідники говорили про "прекрасне мовлення" як мисленнєву справу, інтелектуальну працю й гру, як пристрасну справу не лише інтелектуально, але й емоційно насычену, етико-естетично значущу. Зокрема, гуманіст ХХ ст. О.Ф.Лосєв вважав, що хороше мовлення покликане з приховувати реальність, а досліджувати, осмислювати, структурувати.

Нинішнє "хороше мовлення" — це мовлення розумне, перш за все — мужніль-логічне, строгое. Але, як зазначає

чають сучасні ритори, воно не відчувається від класичних риторичних цінностей націленості на істину, прекрасну структурованість, логічність, впорядкованість, а також "не нейтральне відносно моральноти, тобто добрі й правдиве" (А.К. Михальська. Російський Сократ. — М., 1996. — С. 9. Пор.: Овчоникова А.П. П'ять кроків до гарної мови. — Одеса, 1997).

Класичний риторичний ідеал слов'янська риторична думка передняла через праці Платона, Сократа, Аристотеля, які через риторику зуміли розробити певну філософію життя й спілкування.

Деякі класичні взірці були сприйняті слов'янською риторичною теорією та практикою, вплинули на формування вітчизняної риторичної традиції, а деякі втратили свою значущість, війшли у минуле.

З історії красномовства відомо, що в Греції покровительками красномовства були три богині: Пейто — богиня переконання, дві Ериди — богині спору — одна "конструктивна", спрямована на досягнення істини (звісі й благе, гармонізуюче красномовство). Друга Ерида — "конфліктна", метою якої було не з'ясування істини про предмет, а боротьба й перемога (агоне — боротьба зі смертю; пор. слово "агонія"). Отже, друга Ерида була " злою", неконструктивною, дисгармонійною.

Тому греки розрізняли два види спору: конструктивний називали діалектикою, а неконструктивний, агональний — еристикою.

Нині гуманістична риторика як знак антропоцентризму суспільства демократичного спрямування дозволяє відкрити масам "елітарне" знання "посвяченіх", яке стає доступним будь-якій культурній людині.

У наш час звернення до своїх інтелектуальних коренів, зокрема через вивчення античної філософської, риторичної, етичної думки, стає знаком доби, символом нової України. Кожна молода людина повинна включити до основ власної культури, загального світогляду загальнолюдські й національні пам'ятки риторичної культури не як екзотичні ликовини, а як власні корені, як власне надбання, особливо у сфері гуманітарної освіти.

Похвальне красномовство гуманістичної риторики певною мірою втратило свою актуальність у часи нашого динамічного трансформаційного періоду, коли соціально-економічні негаразди спонукають людей думати більше про хліб насущний, ніж про духовно-інтелектуальну розкиш

словесного спілкування. Але, на щастя, сповіданий розвиток никто зупинити не може, і наше прагматичне слові кола України все більше замислюється на істотними цінностями життя, спілкування між людьми в ім'я добра. А тому нас не дивують, а лише радують прагматичні замовлення "крутіх" бізнесменів находити іх пісати й виголошувати "дловий текст", оригінальну промову тощо.

Гуманістична риторика повертає суспільство обличчям до власних коренів, знаходить їх, наближає людину та її розум, серце до того рідного й безцінного, що містить у собі могутню силу мудрості й любові. Це є наадміністративно важливим для нашого суспільства, про яке Ліна Костенко говорить так: "Усі усіх не люблять. Це бша" Чи не передується це із пророчими словами Тараса Шевченка: "Доборолась Україна до самого краю..."?

Гуманізм риторики полягає в тому, що вона вчити людину складати не будь-які, а прекрасні, мудрі, моральні промови; вона вчити людину певному способу життя у злагоді з Богом, власною совістю й людьми; мудра й правильна риторична поведінка мовця може стати запорукою щасливої долі гармонійної "людини, яка говорить" — *homo eloquens* (лат).

Великий гуманіст, ритор і мудрець Сократ залишив людству в спадок свої безсмертні етичні роздуми про високу етичність ритора, який своїми справами, самим своїм життям служить істині — справедливому і благому. В ім'я цього істинний оратор готовий прийняти смерть: "Але ось уже час іти звісі, мені — щоби вмирати, вам — щоби жити, а хто з нас іде на краще, це ні для кого не ясно, крім Бога". (Платон. Собр соч. в 4-х томах. — М., 1990. — С. 96).

Красномовство має значний естетичний потенціал через класичну категорію гармонії. Гармонія — це порядок, впорядкованість мовлення й мислення. Порядок — це космос (грецьке "космос" означає прикрашене, впорядковане, звілки й "косметика"). Порядок протистоять хаосу — "безчинству у мовленні", за словам Сократа, дисгармонії у спілкуванні.

"Порядок", гармонія мовлення можуть розглядатися через призму багатьох факторів: помірність, міра (кількісний параметр промови); це і змістовий параметр — стриманість, якісність думок; етичність позицій, яка виявляється у певних моральних обов'язках перед співрозмовником — обов'язок бути справедливим, доброчесним. Отже, стри-

маність, обов'язок, справедливість у мовленні — це основа хороших стосунків, братерського взаєморозуміння, істинного спілкування.

Носієм гармонії є оратор. Його розум, душа, серце, які впливаються у світлоносному СЛОВІ ГАРМОНІЇ протиагу хаосу. Цікаві роздуми про хаос і гармонію знаходимо у Бестужева-Марлинського: "Хаос — предтеча творення чогось істинного, високого, й поетичного. Нехай пльски промінь генія проніже цей морок. Ворожі, рівносильні досі порошинки оживуть любов'ю й гармонією, стечуться до однієї найдужчої, зліплиться струнко, уляжуться бліскучими кристалами, виникнуть горами, розіллються морем, і жива сила спише чоло нового світу своїми велетенськими ієрогліфами". (Див.: Костянтин Пастуровський. Золота троянда. — К., 1957. — С. 201—201)

У пізніші часи агональний діалог, спр як прояв негуманістичної риторики софістичного напряму Квінтіліана часто брало гору над гармонійною, гуманістичною риторикою Арістотеля, Сократа, Платона в силу певних історико-соціальних причин. Маніпулювання масами в своїх інтересах, зокрема збагачення, здобуття влади над людьми тощо, — основні ознаки її негуманності й дистармонії, а тому ці засади не могли лягти в основу риторичного ідеалу слов'ян, зокрема українців з їхнім кордонентризмом, тяжінням до ліричного світовідчуття, естетичним потенціалом слова й пісні, релігійністю, тяжінням до волелюбності й демократії у спілкуванні й співживітті.

Українське красномовство досягло розквіту в 16—18 ст., породивши стиль "українського риторичного бароко" в різних мистецьких жанрах, зокрема й словесному. В основі українського риторичного ренесансу лежить античний риторичний ідеал: істина і думка домінують як основні принципи мовлення, в якому добро й правда не менш важливі, де краса розуміється як гармонія й порядок, лад. Це можна описати в таких категоріях: думка — істина, благо — добро, краса — гармонія.

Наводимо унікальний фрагмент "риторики любові" (гуманістичної риторики, похвального красномовства) славнозвісного Іоанна Златоуста "Похвала народові": "...ви — мої батьки, ви — моя мати, ви — мое життя, ви — моя ласка, і я радію, якщо у вас є успіхи. Ви — моя прикраса, і мое багатство, ви — мій скарб, я тисячу разів готовий принести себе в жертву за вас. Нема для мене милості, і віддам, що повинен, бо ж добрий пастир повинен відлати душу свою за овець своїх: така смерть приносить безсмер-

ти" (Див.: Прокопович Феофан. Філософські твори. Т.1. — К., 1979. — С. 295).

Це — взірець гуманістичного красномовства (гомілічного), де органічно вилягається інтелектуальний, морально-духовний потенціал мудрості — доброти — краси — любові, які становлять ідеал ГАРМОНІЇ логофети софійності — ЛЮБОВІ. Про це так писав Г.С. Сковорода:

Шо дає основу? — Любов.

Шо творить? — Любов.

Шо зберігає? — Любов, любов.

Шо дає насолоду?

— Любов, любов, початок,
середина і кінець, альфа і омега.

§3. Морально-естетичний потенціал похвального красномовства

"Коли велика справа — підкушена над
тілами, то ще більша — керувани
душами" (Г.С. Сковорода)

Серед усіх жанрів красномовства, які досягли значного розвитку в античні часи, чільне місце посідало похвальне, урочисте красномовство, назичано якому прізвисько велика увага в риторичних школах.

Відомо, що антична гуманістична риторика як наука про ораторське мистецтво прагнула до поєднання мудрості, краси й користі, що знайшло втілення у знаменитій триаді Сократа — звеличенні Істини, Добра й Краси, пізніше — у християнських постулатах віри, надії, любові, софії — мудрості.

Давні й тогочасні мислителі, зокрема видатні ритори, у вічному прагненні до шедеврів гуманізму наполегливо й цілеспрямовано шукали відповідей на запитання: як можна стати кращою? Геніальний ритор-мислитель Ціцерон прямо заявляв: "Краща у світі мета — стати хорошою людиною".

Жанр публічного мовлення, як величне й незмінне досягнення культури давнього світу, був органічно пов'язаний із суспільно-політичним життям, побутом, відбільшою ментальністю людей, був способом мислення творчо-

унікальної риторичній спадщині — скарбниці усього людства.

Класик теорії й практики красномовства античного світу Аристотель у "Риториці" говорив, що риторика корисна тому що істина і справедливість за своєю природою сильніші за свої противідності. Не меншим захопленням і любов'ю з давніх-давен користувалося живе, переконуюче, усолоджуюче, медоточиве слово як етико-естетичний феномен творчості людини. Про це яскраво сказане такий мудрошів: "Бачать мене багато хто, та не слухають мене, але я, як благий і мудрий друг, усіх з добротою люблю і усіх в красу бажання моого закликаю... Бо я чесна й велика мудрість, риторикою прозиваюсь, тобто джерелом красномовства. А тому прийміть мене з любовним бажанням. Я ж дамся вам із швидким світломовленням, бо я — мудрість солодкомовного говоріння, я — солодощ чудово-го і стрункого казання, я — скарб неокраденої корисливості, я велиомність, яка не обтяжує слух, я — від людів ворогування темне відгоню і замість нього світлу любов в них всесю. Я гнів відгалию й лайку відкидаю, благостюю ж вожу й пораду складаю, я нещирі слова відсікаю й неправду викриваю, лестощі відсікаю, а чесноту стверджую. Я — світла слава й розумна сила". (Слафарий Николай. Эстетические трактаты. — М. 1978. — С. 144. Див. також: Золотослів. Навчальний посібник. — К., 1993. — С. 223).

Практичні потреби античного суспільства стимулювали бурхливий розвиток теорії красномовства — риторики, оволодіння секретами ораторського мистецтва у численних школах. Оволодіння риторикою як "шаричною душі", "княгинею мистецтв", за крилатим висловом Феофана Прокоповича, було вищим ступенем античної освіти, вона формувала добродійного, мудрого оратора, який майстерно володів думкою, словом, стичним вчовком в усіх сферах усної комунікації. За систематизацією Аристотеля, усі промови поділялися на 3 основні типи: 1) дорадчі, які схиляють або відхиляють; 2) судові, які звинувачують або винакдуватимуть; 3) епідейктичні (спілдактичні) — які хвалять або гудять.

Епідейктичний жанр красномовства має непросту історію, свої злети (ораторська творчість Горгія, Ісократа, Демосфена, Цицерона) і падіння ("орнаментальна", "декоративна" риторика Квінтіліана та його послідовників),

підімаччись у своїх кращих зразках від високохудожніх, етико-естетичних документів своєї епохи до красномовства як "мистецтва для мистецтва", де зміст ("божествений логос") відступав перед формою на другий план, а вишукана, орнаментована форма ставала самоцілью автора, якому було байдуже, про що говорити, кому та в ім'я чого. Саме останні, софісти, й призвели до виродження цього жанру красномовства у "пустопорожній балаканині" — псевдориториці.

Зокрема, знаменитий ритор Ісократ (бл. 436—338 рр.) досяг чи не найвеличніших успіхів у ролі лицьового урочистого епідейктичного красномовства, увінчив своє ім'я перлинами красномовства похвали, уславлення богів, героїв та іх подвигів. Розпочавши кар'єру ритора зі скромної посади логографа, який писав промови на замовлення багатих людей, з часом Ісократ відкривав власну підприємництво школу красномовства, з якої вийшла плеяда талановитих ораторів — політиків, письменників, риторів.

Абстрагуючись від політичних ідей великого аристичного оратора, детермінованих складною боротьбою з ідеалами афінської демократії того часу, відзначимо високий ораторський професіоналізм майстра епідейктичного жанру, який у своїй творчості успішно розвивав цілі й принципи великого Горгія: роль форми ораторського виступу, зокрема симетрично побудовані фрази, вживання речень з однаковим закінченням, продуктивне використання метафор, порівнянь та інших художніх тропів, ритмічне членування мовлення, рима, що наближало мовлення оратора до поезії. Зауважимо, великий поет Гете писав, що ораторське мистецтво користується всіма вигодами поезії й усіма її правами.

Складні періоди Ісократа мали ясну, чітку конструкцію, а тому легко сприймалися аудиторією. Чарівна плавність, музичальність ораторського мовлення досяглась ретельним уникненням "зіяння" — стику голосних у кінці слова й на початку іншого.

Композиційна будова промов Ісократа дивувала сучасників і нашадків своєю довершеністю, бо включала такі основні елементи: 1) вступ, у якому слід було подонити увагу слухачів, викликати доброзичливість; 2) вислів, який мав бути максимально переконливим, аргументованим; 3) відкидання доказів опонентів з власною аргументацією; 4) заключення, в якому підбивалися підсумки усього сказаного.

Риторика як базова фундаментальна наука класичного тріуму посідала значне місце в освіті трипільї часів імперії з I ст.н.е. почала оголюватися державою як наявно корисна й популярна. Роль і значення еліктичного жанру красномовства зростає особливо у II ст.н.е., яке називають століттям "другої софістики" (на підміну від занепадає й політичне, судове красномовство, але пишно розцітає еліктичне красномовство, яке ніби компенсувало дефіцит інших жанрів. У цей час чисельних слухачів заворожували й чарували своїм ораторським мистецтвом мандрильні оратори, які демонстрували своє мистецтво, виголошуючи експромтом яскраві похвальні промови, прославляючи героїчне минуле, діяльність видатних політичних діячів тощо. У цей час ритор, софіст, майстер публічного слова витісняє поета; прикрашене красномовство витісняє поезію, часом набуваючи її рис у деяких зразках живого слова.

Увага до форми стимулювала й пошуки тогочасних ораторів у руслі театралізації своїх виступів, що відбивалося у їхній схильності виступати перед величезними натовпами народу, з витонченими голосовими модуляціями, майстерною жестикуляцією, виявом сильних, часом надмірних пристрастей, використанням багатьох акторських прийомів інсценізації публічного виступу.

Відомий ритор Лібаній (IV ст.н.е) як представник пізньої грецької софістики культивував образ ХУДОЖНИКА СЛОВА, бо вірив, що лише ораторське мистецтво здатне облагородити людину, виховати її естетичний смак, сформувати гармонійну особистість. Багатий світ риторів того часу включав це й образи Гречії, великих мислителів, ораторів, пісенників, богів, опис чудових храмів, перемог лімпійців тощо. Усе це формувало громадяніна держави високою філософською, стико-естетичною, риторичною культурою.

Шкавими і повчальними для наших днів є навчання цих риторів у школі Лібанія, де особлива увага приділялася формуванню мистецтва еліктичного красномовства. Зокрема, молоді оратори опановували мистецтвом екламації на риторичних взірцях, які заучували напам'ять, бо виголошували стологи — описували характер людини, поширеній промові; значне місце посідали риторичні прави, чисельні й різноманітні, які називалися прогімнас-

мами. Наприклад, учні риторичної школи Лібанія розвивали художні елементи у промовах, вчилися компонувати промови тощо. Великою популярністю користувались такі форми: дісема — розповідь на історичну тему, хре — розвиток морального (пропагандуючи знаменитою особою); сентенція — розвиток філософського підходження; спростування (захист) правдивості розповіді про богів, героїв; похвала (огуда) людини, предмета; порівняння двох людей, речей; екфраза — опис пам'ятника мистецтва; парафрази — популярний виклад праці; монодія — плач тощо.

Вершиною теоретичного осмислення й практичного застосування риторики до наших днів залишаються роздуми Аристотеля, автора славнозвісних праць, зокрема "Поетики", "Риторики", де детально й грунтово розглядаються особливості кожного ораторського жанру. Відзначимо такі вагомі рекомендації великого ритора, як те, що метою еліктичного красномовства є прекрасне (для похвали) й повторне (для огуди), бо люди, які проголосують хвалу, за Аристотелем, керуються прекрасним. Шо таке прекрасне? Це те, що, будучи бажаним саме заради себе, заслуговує ще похвали, або те, що, будучи благом, приємне тому, що воно є благо.

Теоретик і практик риторики Давнього Риму Цицерон залишив у спадок цінні риторичні спостереження, зокрема, які стосуються джерел еліктичних промов. На його думку, це такі, в яких все зводиться до ОЩНКИ даної особи, речі, предмету. Він справедливо вважав, що істинний оратор своїм впливом і мудростю не лише собі пошукує почет, а й багатьом громадянам, та й усій державі загалом приносить щастя й добробут.

Ось рідкісний за риторичною красою й силою вірець еліктичної похвали самій риториці Цицерона: "Хто на шлях істини настановить полум'яніше, хто рішучіше відхилить від хіб, хто негідників викріє нещадніше, хто прекрасніше уславить благородних? Хто може з такою силою викривати й нищити пристрасті? Хто ніжніше потішить у скорботі?" (Див.: Сагач Г.М. Золотослів.— К. 1993.— С. 218).

Цицерон називає риторику "матір'ю усього, що добре зроблене й сказане". Він відправив близкучий, простий пристрасний, патетичний ораторський стиль, вважаючи складовими успіху оратора освіту, природний дар і ораторські вправи. Він був творцем літературної латинської

мовися з важкою ісоковирною зброєю висував тонку, гостру рапіру, яка проникала у найтонші вигини думки й почуття, іні ошінки досконалого оратора, який належить золотому перу Цицерона: "Нічого немає прекраснішого за досконального оратора. Не кажучи вже про те красномовство, якому самій здатності до слова, настільки привабливого, що нічого не може бути приемнішого для людського слуху чи розуму. Справді, які спви соловії, ніж помірна розмова? Які вірші доладніші художнім розташуванням слів? Який актор, що наслідує правді, зрівняється з оратором, який захищає її? А що витонченіше, ніж маса гострих думок? Що чарівніше, ніж пишність слів, яка освітлює справу? Що є багатшим за промову, насичену змістом усікого роду? Немає такого предмета, який був би виражений гарно й достойно і не став би надбанням оратора". (Там само — С.218).

Каскад риторичних запитань, які так полюбляє ритор, створюють динаміку й напруженість глибокої думки, шлого букету аргументів на користь досконалого оратора, вірцем якого був і сам автор цих роздумів — Цицерон.

Зауважимо, що риторична культура античного світу лягла в пізніші часи в основу програми гуманітарної освіти Європи в часи Ренесансу ще до 18 ст. Український риторичний Ренесанс 17—18 ст. також базувався на традиціях греко-латино-візантійської культури, а до базового навчання українських братських шкіл, колегій, Києво-Могилянської академії, університетів входили "сім вільних наук", які поділялися на трівіум: граматику, поетику, риторику, та квадріум: арифметику, геометрію, філософію, музику. До наших днів дійшли описи ста вісімдесяти трьох підручників риторики, які були складені професорсько-викладацьким складом Києво-Могилянської академії протягом 1635—1817 рр. Як свідчать грунтовні дослідження В.П. Масліка, З.І. Хижняка, В.П. Вомперського та інших авторів, це були оригінальні курси риторики як за структурою, так і за змістом, у які органічно впліталися громадсько-політичні проблеми того часу, які виховували істинні, високі почуття патріотизму на прикладах епідіктичного жанру красномовства — спудеї залюбки складали різноманітні вітання, анегдоти відомим громадсько-політичним діячам, сладчим кошовим, гетьманам тощо.

Риторика була одним із найпопулярніших предметів у академії, інших навчальних закладах України тих часів, бо мала постійне практичне застосування: студенти створювали ораторські промови, гарні й вишукані ораторські промови, були бажаними учасниками багатьох урочистих громадських та церковних подій, часто досягали значних посад у подальший кар'єрі не в останній чергі й завжди володіння ораторським мистецтвом — ознакою високої освіченості, культури. Цим самим ніби підтверджувалися криті роздуми С.Шамфора: "Філософія розпізнає доброчинності, корисні з точки зору моральної й громадянської, красномовство створює ім славу". (Там само. — С.272).

Феофан Прокопович — оратор, вчений, письменник, політичний і громадський діяч, автор численних трактатів, проповідей, епідіктичних (похвальних) промов, один із засновників стилю українського риторичного бароко з його демократичним спрямуванням, зв'язком з народною творчістю, творчим використанням культурної риторичної спадщини античності. Як попередник М.В.Ломоносова, Г.С.Сковороди, Феофан Прокопович створив авторський курс риторики, який прочитав у 1706—1707 рр. у Києво-Могилянській академії, де викликав основи трьох стилів — високого, середнього, низького, що пізніше спійняв і М.В.Ломоносов.

Академік АПН України О.Р.Мазуркевич в роботі "Нариси з історії методики української літератури" (Київ, 1961) подає шкільні, аргументовані факти з поетичної та риторичної творчості Феофана Прокоповича, наголошуєчи на майстерності, громадській значущості мистецтва слова, як його розумів гуманіст-просвітитель українського народу, як його втілив у своїй оригінальній, багато в чому новаторській риторичній спадщині. Риторика, яку створи Феофан Прокопович, увібрала в себе прогресивні ідеї античних мислителів, зокрема Арістотеля й Цицерона, складалася з десяти книг: 1. Подає загальні вступні наставини. 2. Про підбір доказів і про ампліфікацію. 3. Про розташування матеріалу. 4. Про мовно-стилістичне оформлення. 5. Про трактування почуттів. 6. Про метод писання історії і про листи. 7. Про судовий і дорадчий рід промов. 8. Про епідіктичний або прикрашувальний рід промов. 9. Дещо про священне красномовство. 10. Про пам'ятні виголошування. (Див.: Прокопович Феофан. Філософські твори. — Т. 1. Про риторичне мистецтво. — К., 1979. — 103—435).

Як бачимо, 8-а книжка праці Феофана Прокоповича присвячена спідейктичному красномовству, розкладені основних положень якої ми присвячуємо подальші роздуми.

Як спадкоємець античної риторичної спадщини, Феофан Прокопович навчав своїх виконавців на постулах істини, добра й краси. Зокрема він писав: "Оратор... ставить перед очі подвиги героїв і царів, величаво прикрашає мужів, що здобули славу... виголошує похвали... Але ж чеснота, якщо її хвалити, збільшується і росте не лише в душі однієї людини, а й інших закликає до наслідування" (Шит. по: Золотослів. — К., 1993. — С. 232, 236).

Саме цими етико-естетичними ідеями проникнута риторична спадщина великого ритора, зокрема його навчально-виховні ідеали формування патріота держави й рідного народу, істинного професіонала-громадянина, життя якого примножує інтелектуально-духовні цінності суспільства.

На думку Феофана Прокоповича, радість, яку відчуває душа й майстерно збуджує в інших душах, — основа спідейктичних промов, бо людині до вподоби тече, чого немає, а досягнення бажаного дарує людині певну насолоду, радість. У знаменитих "Тускуланських бесідах" славетний Цицерон писав про радість як про "свіжу уяву придбаного добра". Саме на цій світлій, чистій, високій емоції радості базується прикрашувальна промова оратора, а логана базується, на думку Феофана Прокоповича, на почутті болю — почутті благородному й достойному благородної душі.

На честь кого творилися й виголошувалися похвальні промови? Перш за все, на честь Бога, славетної людини, а також усякого роду істот і речей. Ось як красномовно пише про це український ритор: "Скільки є в нас визначних громадян і керівників, які, коли добре і розумно керують державою, коли хоробро ведуть справу на війні, дають нам матеріал для того, щоб виголошувати ім похвали, щоб їхня хоробрість не впала в забуття і щоб інших спонукти до подібних вчинків... І ще, неваже не здається, що наша Батьківщина навіть мовчкою благає допомоги красномовства, бо так багато її прославних подвигів поминається глибокою мовчанкою і тільки дещо, що тепер вона зробила, передано пам'яті нашадків..."

З другого боку, церква правомірно домагається допомоги красномовних мужів. Треба також проповідувати

хвалу Богу трисвятому і найбільшому... Не може бракувати тут місця і для писаного красномовства: потрібно описувати життя святих людей, а передусім тих, кого породила Русь..." (Там само. — С. 236, 239).

Отже, Феофан Прокопович творчо й продуктивно використовував етико-естетичні потенції спідейктичного красномовства з метою усвідмінення достойного, благородного, доброчесного й доброчинного, що є у суспільстві.

Виховання риторичної особистості базувалося на вмозі студентів-ораторів складати різноманітні й гарні позаоровлення, привітання, подяки, прошання, панегірики, орації при врученні подарунків, присвячення праць, у день народження й весілля тощо.

Розмір промови, на думку Феофана Прокоповича,залежав від того, від скількох осіб виголошується похвальна промова: вона є коротшою, коли виголошується від однієї особи, буває довшою, більш громізакою, коли іде від імені багатьох людей (держави, суспільства тощо).

Шкавими й корисними для формування риторичної особистості як у давнину, так і в наш час — час гострого дефіциту позитивних емоцій у міжособистісній та громадсько-політичній комунікації, час усіляких потрясінь і негараздів, є рекомендації славетного ритора щодо похвали особам і речам. Феофан Прокопович ретельно, послідовно й грунтовано аналізує їхні специфічні особливості, риторичні якості, наголошуючи на тому, що похвали мають докази — визначення, які ми даемо не людям, а їх чеснотам, рекомендую звертати особливу увагу на додаткові дані, найпрібніші деталі, що їх стосуються і можуть бути використані у спідейктичному жанрі.

У чому ж полягає суть похвали? Феофан Прокопович, як і класики античного красномовства, розкриває кардинальну, ключову роль прийому АМПЛІФІКАЦІЇ, "нанизування", нагромадження позитивних якостей особи, речі, які ми хвалимо, прославляємо. Наприклад, у вступі до своєї риторичної книги Феофан Прокопович називає себе "провідником на цьому прекрасному шляху", "побратимом і товаришем у праці", чим демонструє свої демократичні погляди педагога-оратора, прогресивні для усної переконуючої комунікації як у час формування національної риторичної школи, так і у наші дні — дні відродження кращих традицій світового та національного красномовства, формування української школи красномовства в ім'я прогресу й процвітання суверенної демократичної України.

зебливу увагу Феофан Прокопович звертає на ширість оратора, говорячи, що мистецтво того, хто хвалиє, полягає "не в брехні, а в амплифікації приватної похвалі, у лишності, дотепі і вигонченості стилю". (Там само — С. 230).

Він слушно застерігає від нещирості, неправді, фальші, а тому поділяє людей на "ораторів" і "пустометів", які купують і видумують фальшиві похвали, що є наслідком таньбою, бо вони награмаджують ісправлі, незначні дотепи і захвашують справу багатьма "почутими легросіями". (Там само. — С. 383).

В архітектоніці, структурі похвальної промови Феофан рекомендує переходити від менш важливих речей до більш важливих і величавих. Наприклад, у "Коротенькому слові про великого Помпея Цицерона" кінцевий риторичний "акорд" звучить так: Але і сама доля не шахала, що не варто нехтувати такою доблестю, і подарувала йому стільки щастливих успіхів, скільки іншим не можна було бажати, навіть мовчки... ". (Там само — С. 407).

Отже, стиль похвальної, прикрашеної промови повинен дарувати естетичне задоволення, а тому Феофан Прокопович характеризує його різноманітність через такі риси: квітучий, дотепний, прикрашений принадними фігурами, незвичайними оповіданнями, описами, відомостями, порівняннями тощо, застерігаючи від "зайвої вишуканості".

Феофан Прокопович надзвичайно виразно, ясно, рельєфно визначив мету епідейктичної промови — перевінати слухача, що особа або річ є саме таким, як ми показали у похвалі (чи догані). Звісні логічно випливало характеристика "досконалої похвали": після прочитання чи прослуховування її ми краще починаємо думати про хвалену особу, річ, ніж до того часу.

Отже, очевидно, що особливий дар "філософії серія" оратора — майстра епідейктичного жанру красномовства — це зміння побачити найкраще в інших людях, показати це іншим людям, ніби поставивши на п'єдестал замідування, поваги й любові.

Феофан Прокопович детально аналізує 5 основних джерел винайдення думки в епідейктичних промовах на честь осіб. Це такі: 1) природа людини, яка охоплює тіло й душу; при цьому перевага віддається чеснотам душі (снага розуму, пам'ять, міркування, знання); 2) доля особи включала в себе достойність роду, знаменитість і славу предків, могутність, багатство, силу, почесті, споріднення і дружбу

з відзначеними мужами, начальниками... Відомо, що категорія "доді" є органічно притаманною ментальності українського народу, хоча, на жаль, через певні історико-політичні обставини наше суспільство іноді втратило чимало з вищезгаданих характеристик, у садомості людей архізувалися деякі з цих понять, слів: 3) навчання — показує рівень знань особи: де, як, у кого виховувалася особа, кого мала наставниками, де була проведена юність, якими науками і мистецтвами вона займалася, чи багатьох відішла, яких мала друзів, яких суперників, чи пересередувала їх талантами, похвалами, пильністю; 4) вчинки, до які особи — існує чергний матеріал для похвал! На думку Феофана Прокоповича, з якою важко не погодитися, це є істинно особисте, наше, здобуте власними зусиллями, бо "природа нам не підвалдна". Тому великий український ритор наполегливо рекомендує: "Всю силу розуму треба спрямовувати на обдумування вчинків того, кого хвалиш, взома, поза домом, під час миру чи війни". (Там само. — С. 385). Хід роздумів оратора при цьому може бути таким: що вчинив розумно, мужньо, помірковано, справедливо? 5) Обставини, другорядні дані, які вважає Феофан Прокопович, сприяють легкому дослідженням того, що саме в певному місці, часі зробила особа, щоб вони поширили похвалу вчинків. Він застерігає молодих ораторів, що самі дії повинні займати більшу частину промови.

Наводимо приклад похвального опису двох ораторів — Демофена й Цицерона, які зробив великий Плутарх: "Божество з самого початку, як мені вбачається, створило Демосфена й Цицерона за однією подобою, бо не лише характерам одного й другого надало багато схожих рис: і честолюбство, і вільнолюбство — це воно визначило їхню поведінку як державних діячів, і малодушність і ч-на-віч з небезпеками та війнами, але додало її чимало випадкових збігів. Навряд чи можна знайти двох інших ораторів, які, бувши людьми незннатними і скромними, здобули б славу й могутність, уступили в бій з царями й тиранами, втратили дочок, були витнаними з батьківщини, повернулися з пошаною, знову втикали і, спіймані ворогами, загинули саме тоді, коли вмерла свобода іхніх співвітчизників. І якби отак характер і випадок, немов художники, влаштували між собою змагання, то важко було б вирішити питання, в чому полягає схожість цих двох мужів: чи в особливостях іхньої вдачі, чи в життєвих перипетіях... ". (Плутарх. Порівняльні життєписи. — К., 1991. — С. 312—313).

Похвали речам, предметам, а особливо народам і містам, які пропонує Феофан Прокопович, дають цікавий матеріал для роздумів сучасного ритора. Адже їх творити дещо складніше, ніж похвали живим особам, а тому викоряння універсальної, гармонійної, гуманістичної риторичної особистості мислилося класиками українського красномовства, як і античними риторами, як обов'язкові вправи істинного оратора, здатного про ВСЕ говорити переконливо, ефективно, гарно.

Ці похвали не повинні проволітися, як писав Феофан Прокопович, задля них самих, хіба що для вправи, тренування і задоволення. Похвали можуть бути часові, місця, звірам, рослинам, будівлям, знаряддям, зброї, містам і народам, горам, лісам, рікам тощо.

Іхні риси — стисливість, емкість змісту, творення похвали через опис корисних людин, гідних подиву властивостей, а шкідливе, погане автор рекомендує опустити, приховати.

Отже, красу речей оратор ОПИСУЄ, а користь — ПОЯСНЮЄ. У творах мистецтва, будівлях, храмах, портретах, військових машинах тощо оратор описує, пояснює спрятність, міцність, блиск, розстановку, прикраси, користність та інше.

Опис достойності міст — джерело формування глибокого, патріотичного почуття громадзини; тому Феофан Прокопович грунтовно аналізує похвальні промови на їхню честь, включаючи такі елементи: виникнення міста (з іменем творця, засновника), стародавність, маєтки, достатки, розміщення (розкішне, здорове, родоче, вигідне оточення), сам вигляд міста (кількість будинків, краса, оздоби, зручне розміщення, громадські будівлі тощо), мужні, багаті, розумні люди, визначні, численні мітці, форма управління, державні посади, закони, нагороди, кари, велика кількість прикладів чеснот (велична військова справа, перемоги, тріумфи); сумні моменти історії міста, народу (завоювання тощо), які витримали великі міста, як високі вежі, що більш наражені на удари грому.

Не менш цікавими й корисними є рекомендації Феофана Прокоповича щодо творення похвали племенам і народам. Зокрема, слід описати й пояснити такі моменти: стародавність, славу військових подвигів, приклади визначних людей, закони, здібності, перемоги, тривале панування тощо.

Прикладними аспектами родинно-побутового жанру красномовства можуть стати грунтовні, детальні рекомендації Феофана Прокоповича щодо творення промов з нагоди дня народження, іменин, весільної промови, при врученні подарунків, про зарази, вступне слово, складання подяк (євхаристичні промови), привітання гостей, прощання тощо.

Вдумливому, творчому ораторові буде корисно й шківо з ними познайомитися з оглядом на бажання активізації, оптимізації міжособистісної комунікації, підвищення риторичної культури суспільства, яке насилює творить свою національну школу красномовства на засадах істини, добра, краси. Дійсно, не кліблом єдиним живе людина: смыслотворящий момент життя вільної людини подається в її духовному, діяльному творенні й споживанні духовних цінностей людства. У звеличенії духовності, творчості, активійній боротьбі з іхніми антиподами нам вбачається гарант духовного здоров'я, духовної зрілості демократичного суспільства.

Кожне нове покоління робить свій внесок у духовне життя суспільства, додає нові цінності до виробленої предками, і через духовну спадкоємництво нові покоління здатні сприймати, розуміти художні цінності, створені нашими людьми сотні, тисячі років тому, людьми інших форматів та періодів історії.

Вічною духовною потребою залишається бажання людей перевестися із сфери розуму в сферу почуття істину про те, що БЛАГО людей — у їх єдності між собою, любові й співчутті. Похвальне красномовство — один зі світлих шляхів досягнення цієї мети.

§4. Риторична етика: традиції та сучасність

“Нехай тендітні пальці стику
торкнутъ вам серце і буста...”
(Л.Костенко)

Девальвація слова, духовних цінностей у наш час активізує увагу педагогів до риторичної стиски давніх часів. Відродження українського народу стимулює увагу науково-освітньої громадськості до етичних засад античної риторики мудрого Арістотеля, яка має глибокі етичні й

естетичні корені, бо захищає від "правдоподібного, що істина й справедливість за своєю природою сильніша за свої протилежності". (Антична риторика.— М., 1978.— С. 17). До наших днів не втратили цінності думки великого мислителя Платона, який закликав говорити й доводити все, що заподіяно", а "говорити утіле богам". (Платон Федр.— Соч. Т.2.— М., 1970.— С. 17).

Відомості про педагогічну риторику на русі до XVII ст. надзвичайно обмежені, фрагментарні, немає відомостей про наявність підручників риторики. Але можна говорити про існування практичної риторики, риторичної стики як мистецтва володіння переконуючим словом, культурою спілкування відповідно до існуючих християнсько-етичних норм життя. Ця форма складалась із Богатих напучувань про те, як бажано себе поводити, як будувати стосунки із близькими, старшими й молодшими за віком тощо.

Ось до чого закликав Василій Великий: "Будь добрий з другом, не злопам'ятлив до зухвалих, людинолюбив до смиренних, втішай нещасних... абсолютно никого не зневажай, вітай з приємністю, відповідай зі світлим обличчям, до всіх будь прихильним, доступним, не розхвалюй самого себе, не змушуй інших говорити про тебе, приховуй, скільки можеш, свої переваги, а в гріах сам себе звинувачуй і не чекай викриття від інших... Хай не буде в тебе софістичних прикрас у слові... промов гордовитих і рішучих..." (Див.: Творення Василія Великого.— М., 1846.— Т.8.— С. 61).

Правила мовленнєвої поведінки у побуті регламентувалися рекомендаціями типу "втішай, відповідай, не хвалися, будь добрим, лагідним, не пам'ятай зла, будь людинолюбцем" і под.

Багато з них близькі до сучасних стичних рекомендацій, порад, але, на жаль, чимало із цієї старовинної етичної, духовної спадщини нами втрачено, забуто. Тому ми й вирішили зупинитися на стислому розгляді цього актуального питання, розуміючи його важомість для відродження духовно-інтелектуального потенціалу суспільства, зокрема для формування риторичної культури сучасного оратора-педагога.

"Родина — це кришталь суспільства",— писав В. Гюго. Тому до революції у середніх та вищих навчальних закладах Росії навчали молодь мистецтву ведення легкої, приемної бесіди, аргументованої, цивілізованої суперечки, вчили

танцовати, кіноти, бою на шашки, діти навчали коли-наземні мов (живих і мертвих), вивчали складати верші, поетичні віли, ораті, вивчали красномовство, (риторику, поетику, логіку, еристику, гомілетику, стику та ін.).

Вихованість молодої людини починалася із почуття поваги, любові до старших, батьків: "По-перше, більше за все повинні діти батька й матір у великий час мати... Літи не повинні без іменного наказу батьківського никого лахти, або лайковими словами дорікати, але якщо це треба, тоді вони повинні зробити це шанобливо й поштівно... У батьків промов перебивати не слід, і не суперечити, та не ви висловлюватися... Без дозволу не говорити, а коли говорити вам дозволиться, тоді ви маєте сприятливо, а не криком, і не зі злом чи зухвало говорити, не як шалити, але все, що ім говорити, повинно бути правильно широко недавночи і не применюючи нічого. Потребу свою маводило у приемних словах пропонувати, як нібито ім з якоюсь іноземною особою говорити довелось, щоб вони так у тому і звичи..." (Юності честное зерцало или показание к житейскому обхождению.— СПБ., 1717.— С. 124).

Цікаво заставити ці старовинні етико-риторичні рекомендації із народним золотословом, зокрема українськими прислів'ями та приказками про правила комунікації. Зокрема, український народ мудро говорив про необхідність діяти відповідно до слова: "Більше дла — менше слів. Дла говорять голосніше, ніж слова", про перевагу слухання перед недоречним говорінням: "Менше говори — більше вчуєш. Сказане слово — срібло, а мовчання — золото", про засудження пустопорожньої балаканини: "Набалакав — і з торбу не вбереш. Торохтить Солоха, як дижка з горохом", про засудження неправдивого слова: "Бреше, аж вуха в'януть. Пусті слова, правди в них нема"; про прещильний вибір слова: "Слово може врятувати людину, слово може і вбити. Язык май — ворог май: ранше говоритъ", про смкість, стисливість слова: "Казав, та не зав'язав. Коротко і ясно"; про доцільність мовлення, що служить оптимальному й етичному спілкуванню: "Треба знати, що де сказати. Жарт місце має. Держи хліб на обід, а слово — на одів" тощо. Етичним взірцем у народному золотослові виступає мудра людина-добротворець: "Дай тобі, Боже, щоб ти тихенько гомонів, а громада тебе слухала". Можна прийти до висновку про їхню спорідненість, гомогенність, що пояснюються загальнолюдськими та національними етическими

іншими нормами сплікування у шивілізованому суспільстві, якому твориться ідеал мовця-громадянина з високою риторичною культурою.

Звичайно, цілий ряд понять та самих слів прийшли до наших днів у вигляді архаїзмів, вживаніся не так часто, але є цілком зрозумілими і коректними, не втратили своє етичну цінність.

Мистецтво вести приемчу, світську бесedu, діалог молодим людям у вирішенні власної долі, коли батьки лівчики чи юнака робили сприятливий висновок про майбутнього жениха чи наречену. Батьки робили висновки, виходячи з мовленнєвих чи психологічних вчинків молодих людей, а тому заможні родини не шкодували грошей на навчання дітей, зокрема й світському стикуету, хорошим манерам, красномовству.

Давні етичні рекомендації мають досить високий моральний дух самоповаги, достоїнства, різних чеснот, зокрема ми неодноразово зустрічаємо побажання не вихвалювати себе самого, але й не приижувати; справи свої не перебільшувати, а також роду свого, походження не звеличувати, бо так чинять люди, які недавно лише прославилися. Рекомендується чекати, поки інші люди зі сторони вас похвалятимуть.

У наш час відродження духовності, пізнання своїх духовних коренів, формування національної риторичної школи дуже корисно й шкаво уважно й обережно вслухатися, вдуматися у старовинні етико-педагогічні рекомендації тогочасним молодим шляхтичам, дворянам, людям світського товариства, які напрацьовувалися суспільством упродовж тривалого часу. Ми прагнемо до виховання високостичної особистості молодого громадянина вільної, суверенної України, інтегрованої у шивілізований світ, а в основі життя такого суспільства лежать загальнолюдські цінності, спільні моральні норми: "Повинен юнак більше за всіх прагнути, щоб поводити себе благочестиво і добросинно, бо не славний Його рід, і не славнозвісне прізвище приводять його у шляхетство, але благочесні й достохвалні його вчинки. Тому благочестя є похвала юності, і щастя насливе, і краса у старості". (Юности честное зерцало... — с. 31).

Ще та інші рекомендації, які вивчали наші предки, коли готувалися жити серед людей, входили у пору зрілості, викликують у сучасного читача велику цікавість, бажання

взяти на озброєння те цінне і корисне, що допоможе ефективній комунікації.

У класичних українських риториках, зокрема у праці Ф. Прокоповича "Про риторичне мистецтво", подаються й роз'яснюються такі важливі для виховання душі й розуму поняття, як почесне і ганебне. Почесним вважається те, що притягає до себе свою силою, не захоплюючи нас своєю користю, а тільки своїм достоїнством. Почесне все, що входить у поняття чесноти, науки, правди.

Ганебне ж, навпаки, хоч не приносить, як здається, школи, однак своєю отидністю відвертає від себе всіх, як, наприклад, вада, злочин, глупота, нечесність.

Видатний український філософ, ритор Ф. Прокопович детально аналізує види чеснот, до яких відносить такі основні, як-от: мудрість, яка є знанням добрих або поганих речей, добре, коли хтось знає і тих, і других, чого дотримуватись, а чого уникати; справедливість, яка, оберігаючи загальне добро, віddaє кожному належне. Їх складники такі: релігійне ставлення до Бога, любов до батьків, своїків і всіх тих, хто, очевидно, виконує обов'язки батьків; віячність — це бажання зберігати дружбу, помста, яка відвертає від правопорушень або карає; пошана, завдяки якій вважаємо гідними поваги і честі тих громадян, які перевищують інших якимось достоїнством. Третя чеснота, на якій зупиняється великий просвітитель, це хоробрість, під якою він розуміє свідоме взяття на себе небезпеки і перенесення труднощів. Під нею треба розуміти велико-душність, що є задумом та здійсненням великих справ і небувалим проявом духу. Впевненість, що дає віру в свої сили в досягненні почесних справ. Терпеливість, коли задля почесної та корисної справи переносимо добровільні труднощі. Наполегливість, що полягає в стійкому і незмінному обстоюванні чогось при добре обдуманому намірі, про що детально й ґрунтовно писали класики риторики, зокрема Цицерон у праці "Про підбір матеріалу". Четверта — поміркованість, яка вважається невідступним та свідомим пануванням розуму над пристрастями і іншими недобрими поривами. Їх складники — це стримність, що ламає жадобу; ласкавість, яка перемагає несправедливий чи й справедливий гнів, але тільки задля честі нарешті, скромність, що гасить жадобу неналежних і несправедливих почестей і породжує приемчу соромливість.

Ганебними вважаються їх противлежності.

Крім того, все це є у понятті чеснот, що розшиюється як щось гідне похвал усіх або багатьох учених і мудрих людей, а тим більше, коли щось "признається Божим пророком". (Феофан Прокопович. Зазначені праці—С. С. 377).

Як уже згадувалося, Феофан Прокопович у своїх настановах щодо складання похвальних промов на виснаження чеснот людей вчив говорити не фальшиві, а правдиві похвали, бо "мистецтво того, хто хвалить, полягає не в брехні, а в амплифікації правдивої похвали, у пишності, деталі і витонченості стилю". (Там само.— С.383).

Отже, великий гуманіст-просвітитель добре розуміє суспільне значення мистецтва, зокрема ораторського, як засобу активної пропаганди ідей Просвітництва, морально-виховання людей, критики неуважта та брехні. Основою його етико-гуманістичного вчення є визнання єдності гармонії духовної та фізичної краси людини, до якої прагнули й давні елліни.

Давні риторичні та етичні джерела формували образ молодої дівчини як "доброчесного вінця родини. На відміну від стереотипної сучасної "ділової жінки" або як "інтер'єрчини", моральна краса дівчини, жінки 17–18 ст. базується на любові до слова й служби божої, істинному пізнанні Бога, стахові Божому, смиренні, закликанні Бога, подяші, шануванні батьків, працелюбності, привітності, милосерді, чистоті тілесній, сором'язливості, стримуванні, невинності, щедрості, справедливості... Ще мислитель Геппель писав: "Жінки — перші виховательки роду людського" — тому такою важливою є її моральна довершеність в усі часи, а особливо у часи випробувань, потрясень і лихоліть.

Мудрий Соломон у славнозвісних приповістях порівнював хорошу й чесну доньку із "гривною золотою на виї (шиї)" батьків, бо вона бажає своїм батькам, рідним виду усього серця добра, чесно про них думає, з особливою повагою говорить з ними, бо у Святому Писанні сказано: "Шануй батька свого усім серцем, і не забувай, як гірко було матері з тобою. Шануй матір твою у всі дні життя твоєго, згадай, скільки напастей мала, коли носила тебе у треві своєму..." .

Крім того, до дівочих чеснот відносили лагідність, ерпіння, приємність, послужливість, співчуття до близького і т.п. Рекомендувалося з чужою людиною говорити юштіво, відповідати лагідно, інших охоче слухати і

виявляти усіляко доброзичливість у словах, вчинках, як найбільше прикрашають людину.

Ці та інші чесноти дівчини, жінки прославили її великі гуманісти, зокрема Жан-Жак Руссо писав: "Царство жінки — це царство ніжності, тонкості й терпимості..." .

Звертається увага молоді і на таку моральну рису, як мовчазність, бо природа, писали дівчі автори, створила людині тільки один рот, або вуста, але дала два вуха, тим показуючи, що з більшою охотою слід слухати, ніж говорити, особливо у чужому домі.

Не менш цікливими й повчальними для сучасних ораторів-педагогів є й етичні риторичні рекомендації — у напівзабутому нині "Домострої" — пам'ятників побутової риторики та риторичної етики: "... А у гости ходити і до себе кликати, спілкуватися, з ким ведіти чоловік... А з гостями вести бесіди про рукоділля й домашнє будівництво; як порядок навести і яке рукоділля як зробити.

Або у себе у дворі, у якої гості, почувши добре прислів'я: як добри жінки живуть, і як лад наводять, і як будинки свої влаштовують, і як дітей та слуг вчать, і як чоловіків своїх слухають, і як з ними радяться, і як слухаються іх у всьому — усьому тому пильно ічувати; а чого хорошого не знають, про це питання шанобливо. З такими добрими жінками добре сходиться; не заради іж і харчування, але заради доброї бесіди і для науки (підкреслено нами — Авт.).

Звертаємо увагу на діеслова комунікативної спрямованості типу спілкуватися, бесідувати, шанобливо служити, радитись, питати, шанобливо відповідати і под.

Нині, у час духовного відродження й становлення демократичного суспільства, ми переживаємо великий інтерес до етичних християнських заповідей. Тому цинічні в цьому плані для нас будуть роздуми християнських письменників, які творили моральний образ оратора з певним типом мовленнєвої поведінки, спілкування. Метою таких рекомендацій, повчань було виховання "смиренномудрості" людини. Такими були, зокрема, рекомендації Василія Великого: "Та не буде в тебе софістичних прикрас у промові... промов гордовитих та рішучих, але у всьому видіснай величинність. Будь добрий з другом, лагідним із слугою, не злопам'ятним до зухвалих, людинолюбом до смиренних, втішай злощасних, відвідувай хворюючих, зовсім никого не зневажай, вітай з приемністю, відповідай із світлим обличчям, до усіх будь прихильним, доступним,

не хвалися сам, не змушуй інших говорити про тебе, приховуй, скільки можливо, свої переваги, а в грах сам себе звинувачуй і не чекай викриття від інших. Не будь тяжким у виговорюваннях, викривай не скоро і не є пристасним рухом, бо це — ознака зарозумлості: не засуджуй за малозначуще, ніби сам ти суворий праведник." (Творення Василія Великого.— М., 1846.— Т. 8.— С. 51).

Можна приймати чи не приймати ці рекомендації, сперечатися чи погоджуватися із давніми авторами, багато чого визначається епохою, культурними традиціями, ситуацією сплікування, національними особливостями. Безсумнівним залишається таке: початкові форми розинного сплікування, сімейного красномовства, етики поведінки збереглися. Вони вражают особливою гармонією духу, увагою до душі, моральних чеснот, з яких кожен із сучасників-мовців може брати шось своє, близьке його душі й серцю.

В усі часи усі народи, зокрема й український, мріяли про шляхи до щастя. Одним із найпоширеніших поглядів на щасливу людину є уявлення про духовну людину, яка живе у гармонії з природою, власною совістю й Богом. Український просвітитель, народний філософ, учитель-ритор, поет-красномовець Г.С. Сковорода мріє про вільну духовну людину, подарувавши нашадкам бессмертну спадщину і образ оратора-громадяніна: "Духовный же человек есть свобод. В высоту, в глубину, в ширину летает беспредельно. Не мешают ему ни горы, ни реки, ни моря, ни пустыни. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядывает в преждебывшее, проникает в будущее, шествует по лицу океана, входит зверем заключенным. Глас его — глас грома. Нечаянный, как молния и как шумящий бурный дух". (Сковорода Г.С. Сад пісень.— С. 8).

Дорогошина етико-філософська, риторична, поетична спадщина просвітителя-гуманіста Г.С. Сковороди є взірцем гармонії слова і справи, науки і життя. Він створив етичний deal вільної, незалежної людини з високою гідністю, яка золотіє скарбом "спокою нерушеною", "злор'ям міцною", "серцем ізсламним", "зрівноваженим духом", "мудрою розсудливістю", "веселістю ясною" дружбою, що "шиніша за інше", займається "спорідненою працею" на благо суспільства.

Викладаючи у Харківському колегіумі катехізис основи доброчинності), Г.С. Сковорода написав посібник 'Вхідні двері до християнської доброчинності для молодо-

го шляхетства Харківської губернії", ідеї якого не втратили своєї цінності й у наші дні: "Прекрасна і велична любов до чесноти. Бо не можна не поважати того, в кому вбачає оселю чеснота, адже де любов до чесноти, там повинна бути гідність". А у листах улюбленному учневі М. Ковалінському великий педагог пише: "Чеснота у повному розумінні — це віра, надія й найвеличніша з всіх і безкінечна любов..." (Там само.— С. 148, 153). Г.С. Сковорода закликає молодь не марнувати дорогоцінний час, присвятити життя "прекрасним дарам" — постійному навчанню, з "радістю творити добро".

На превеликий жаль, ще й досі справджаються слова одного із найдавніших слов'янських творів "Сказання про сім вільних мудрошів", до яких відносили і мудру риторику: "Бачать мене багато хто, та не слухають мене, але я, як благий і мудрий друг, усіх з добротою люблю і усіх у красу й благодать мою бажання закликаю. Але ви мене, чесної науки, віддаляєтесь і звикнути до мене не бажаєте". (Спіфарій Николай. Естетические трактаты — М., 1978.— С. 144).

Нині прийшов підповідальний час пізнання истинної гуманістичної риторики, риторичної педагогіки, етики й естетики риторичного спрямування, бо саме риторика "може вас солідне елею умастити і краще червленіші прикрасити, і краще злакових квітів та благовонінних ароматів зливувати ваш розум своїм учням". (Там само.— С. 145).

Етичність слова оратора завжди дуже високо шнувалася на противагу ницьості й потворності неетичного мовлення.

Нечисті помислами оратори-демогоги несли у своєму слові отруту, неправду, оману. Але чи ж вине в цьому ораторське мистецтво? Ще Ціцерон говорив, що скальпелем можна врятувати життя людини, але можна й позбавити людину життя — все залежить від того, в чиих руках цей інструмент.

На думку античних мислителів, досконалім ораторським мистецтво може бути лише в руках хорошої людини.

Етичну добросовісність, чесність, добродійність оратора античний світ ставив на чільне місце в системі цінностей. Зокрема, Катон Старший говорив: "Оратор, по-перше, повинен бути хорошою, чесною людиною, а потім уже тим, що робить його оратором". (Лат.: *Orator est vir bonus dicendi pentus*).

Реформована освіта України до змісту навчання все активніше залишає народну мудрість, зафіксованому в на-

родному золотослові — перлинам ораторського мистецтва українців та інших народів світу.

Красномовство як частина культури є нєвід'євним джерелом стико-естетичної мудрості наших пращурів, що яскраво відбивають прислів'я та приказки українського народу як "малій жанр" красномовства. Вражас сила та глибина розуму, поетичної краси, високої моралі тих перлин народного золотослову, які відбивають його багатий духовний світ.

Культурна й художня цінність їхня надзвичайно висока, вона є джерелом натхнення для нашадків завдяки смислу, картичній образності, неперевершений різноманітності й багатству у варіаціях. В них кристалічно відкладалася історія народу, побут, звичаї, світосприйняття й унікальний дар слова. Не даремно Б.І.Грінченко післях своєї часу й записав таку народну мудрість: "Красне слово — золотий ключ".

Народний золотослов став кодексом неписаних правил, законів моралі й поведінки, його крилати мудрість передає широку поліtru радості й надії, любові й ненависті, правди і кривди, добра і зла, краси й потворності, підвищуючи мовну сруйщю сучасного оратора, зокрема педагога-вихователя, який діє словом з високою етичною мисією формування креативної гармонійної особистості.

Ці золоті крупики народного життя стали нєвід'євним джерелом для національної та всесвітської культури, розвитку рідної мови, духовного зростання людини.

Український народ, який відрізняється такими рисами ментальності, як "кордоцентричність" (емоційно-почуттєвий характер), висока емоційність, чутливість та тризм, виявив ці риси в естетизмі українського народного життя і обрядовості, в артистичній вдачі, у чаруючій посеності, у своєрідному гуморі, про що писали такі видатні дослідники, як І.Костомаров, І.Нечуй-Левицький, В.Липинський та інш. (Див. Українська душа. — К., 1992; Шлемкевич М. Загублена українська людина. — К., 1992).

Народна мораль яскраво втілена у прислів'ї-настанові українці: діло зробити і людей не насмішити, тобто справою честі українці будо, є й буде національне шанобільство, прагнення угодити слово й діло, глибока повага до слова й думки. Пропонуємо осмислити з позицій сучасності такі українські прислів'я й приказки про думку й слово:

Самотній не той, хто вміє думати.

Пізнай себе, буде з тебе.
Пташка красна своїм пр'ям, а людина — своїм знан-

ням.
Птицю піznати про пр'ю, а людину по мові.

Не пиво — диво, а слово.

Людська думка найбистріша й найсміливіша.
Ці та інші перліни народної мудрості збагачують культуру, літературу, входять до загальносвітового спадку людства, звеличуючи людину, її перетворюючу думку, дієве слово, красу життя в ім'я добра.

Не втратили своєї цінності до сьогоднішнього дня такі українські прислів'я й приказки, в яких йдеться про силу й красу слова:

Добре слово краще, ніж готові гроші.

Коня кують уздами, а чоловіка — словами.

Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова — закінчать ворогів.

М'які слова і камінь крушать.

Шабля ранить тіло, а слово — душу.

Слово може врятувати людину, слово може і вбити.

Чись одне слово губить діло.

Отже, тут чітко і яскраво простежується ціла низка моральних застерог, обмежень у словесній комунікації: не зашкодь словом! Знай і пам'ятай про його могутню силу, використовуючи лише на добро, бо українці завжди вірили в ідеї Волі, Правди, Долі.

Демократизація суспільства, культури — нєвід'ємний процес нашого життя у 90-ті роки ХХ ст., коли ми розбудовуємо суверенну державу на основі загальнолюдських та національний цінностей, формуємо риторичну особистість, яка заступна ушляхетнити життя народу, повернути честь і гідність самоцінної особистості. Цьому сприяє відродження національної риторичної традиції з метою побудови нової науки про переконуюче мовлення на етичних засадах істини, добра, краси.

Український народ створив низку афористичних перлин, присвячених темі правил риторичної та людської комунікації взагалі. Зокрема, про необхідність діяти відповідно до слова, або про єдність слова і діла:

Більше діла — менше слів.

Діла говорять голосніше, ніж слова.

Діла говорять голосніше, ніж слова.

Діла говорять голосніше, ніж слова.

Будь господарем своєму слову.

Мовиши слово, треба бути йому паном.

Кажи не кажи, а своє слово дeroхи.
Не кидай слова на вітер.

Народна мудрість, розсудливість виразно фіксуються у безлічі кризатих виразів щодо етичності ведення людської мови, бесіди. Зокрема, у прислів'ях та приказках українського народу, як, до речі, й інших народів світу, віддається перевага слуханню перед говорінням:

Менше говори — більше вчуєш.

Сказане слово — срібло, а мовчання — золото.

Держи клуб на обід, а слово — на отвіт.

Слухай кожного, але не з кожним говори.

Хто менше говорить, той довше живе.

Вміш казати, амій і мовчати.

Чоловік має два вуха, щоб багато слухав, а один язык, щоб менше говорив.

Це класичне комунікативне правило тісно змікається з різко негативною оцінкою пустопорожньої балаканії, а також критичним ставленням до самих балакунів:

Балакун, мов дрява бочка, нічого в собі не задергти.
Набалакав три міхи правди.

Прихала баба з міста, привезла вістей триста.
Верзи, верзище, поки верзеться.

Товче воду в ступі.

Вміє зуби заговорити.

Take верзе, що й купи не тримається.

Торохтиль Солоха, як джка з горохом.

Різко негативно засуджуючи неширість, неправдівість, фальш мовця, народ звеличує чесне, правдиве слово високоморальної людини:

Слово до слова — зложиться мова.

Добре тому жити, хто вміє говорити.

Дай тобі, Боже, щоб ти тихенько гомонів, а громада тебе слухала.

Красная мова находит добры словы

Хоч чоловік і вбогий, та слово в нього чисте.

Треба знати, що де сказати.

Звернемо увагу й на такі перлини народної мудрості:

Ясні очі, та чортові думки.

Ходить, як овечка, а буцькає, як баран.

Вовк прийшов у овечій шкурі.

По одежі нас вітають, а по розуму проводжають.

Борода не робить людину мудрою.

Вигнався з дуба, а разуму з зуба.

Гарна птиця пером, а чоловік розумом.

Голова, як гарбуз, а розуму ані ложки.

Ці та інші народні вислови вчать спостережливості, мудрій уважності до співрозмовника, в них викладається "м'який", а іноді й дошкодливий український гумор, коли "дуб" має розуму "із зуб", "голова, як гарбуз", тобто велика, а "розуму ані ложки" тощо.

Знаходимо у народних афоризмах цікаві рекомендації щодо вибору співрозмовника, а також оптимальної організації спілкування, зокрема поради не битися, якщо не можнаєш відповісти під часи улесливого, искрінного, давати традиції, не доркати, не допекати людям, бо й самому буде носолодко, гасити гнів мовчанкою тощо.

Не кидай слів на вітер.

Договорились до синього пороху.

Ліпше переконувати словами, ніж кулаками.

За грубе слово не сердися, а на ласкаве не здавайся.

Як тут говорити, коли на дають і рота розкрити.

Коли сам говорить, то й собачі не дасть слова мовити.

Влома як хочеш, а мож людьми як скажуть.

Не допікай другим, бо найдутися такі, що тобі допечуть.

Мовчанка гнів гасить.

Народна мораль усіляко вітає розумне, осмислене мовлення, доброзичливе, конструктивне спілкування, яке збагачує мовця й слухача, наближає їх до істинного знання, добра, краси. Тому подається порада внутрішньої дії щодо слова — обдумування перед говорінням:

Не завжди говори, що знаєш, але завжди знай, що говориш.

Мудрий думає, що говорити, а дурний говорити, що думає.

Мудрий не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже.

Говори з другим поменше, а з собою побільше. Однією із найпоширеніших, напопулярніших комуникативних якостей гарного, ліевого мовлення народ вважає смкість, стисливість, влучність слова:

Коротко і ясно.

Казав, та не зав'язав.

Народ скаже, як зав'яже.

Більше діла — менше слів.

На кожний гук не одгукнешся.

Язык — не помело, слова — не половина.

шнували зміни оратора будувати промову високої
український народний золотослів також високо підкреслил
доцільність мовлення:

Треба знати, що де сказати.
Жарт місце має.

Держи хліб на обіх, а слово на одній.
Не говори про страшне, а то присниться.

У кого що болить, той про те й гомонить.

Логіку в античні часи вважали "шарнірою наук", тому
логічність мовлення оратора високо цінується і до наших
днів, що знайшло своє яскраве втілення у таких народних
афоризмах, до яких слід прислухатися сучасним молодим
ораторам:

Говорить п'яте через десяте.
Говорить таке, що купи не тримається.
У городі бузина, у Києві — далько.
Скільки гадок, як в решеті дірок.
Ні бе ні ме ні кукурику.

Народні уявлення про образ мовця, слухача, культуру
риторичної поведінки творчо розвивалися у подальші часи,
зокрема яскраво відігравали веселковими радісно-оптиміс-
тичними гранями у такому малому риторичному жанрі з
великим морально-етичним та естетичним наповненням,
як доброзичливі побажання, вітання, тости, які є віршами
спідейктичного (похвального) народного золотослову:

А батькові твоєму щоб жити родило!

Бувай здорована, як риба, гожа, як вода, весела, як
весна, робоча, як бджола, багата, як земля!

Будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а
багатий, як земля!

Бувайте здорові, майтесь гаражд, як вам не стає,
вертайтесь до нас!

Буде жити, мед-вино пити, хліб жувати, добра чекати!
Великий рости, шасливий будь, себе не хвали, другого
не гудь!

Від краю до краю всім добра бажаю!

Пошли вам здоров'я, та з неба дош, та хліба, та цвіту,
та всячину!

По сій мові та будьмо здорові!

Звичайно, кожна культурна людина розуміє, що без
хліба духовного не можна здобути і хліба насущного, а тому
з великою увагою прихиляється серцем і розумом до
несичерпного джерела народної мудрості, яке живодайним

потоком спрямоване з минулого у майбутнє. Нині ми з
цілеспрямованістю дізнаємось про втрачене знання, про езотеричні
(такіні) елементи народної культури, зокрема й словесних
замовлянь, які у давні часи становили органічний пласт
свідомості українця. Колись людина жила у гармонії з
природою, оволодівала майстерністю ласкавих, матічних
закликань весни, дощика, власкала мороз, заспоко-
ювала бурю тощо.

Наши предки усвідомлювали себе часткою природи,
ставилися до неї з високим рівнем духовності, персоні-
фікували у словесній творчості, вміли вітатися із стихіями:
"Задастуй, ліссе Авраме, земле Тетянє, водо Ульянє!"

Етичність слова накладалася на високоморальне, ша-
нобливє ставлення до всього живого, до матіноз-природи,
до ненъкн-землі, до вітру-вітровію, до живої води. Вода
і вогонь очищали душу, тіло, а вітер-вітровий міг, на думку
наших предків, далеко віднести хворобу від хворобі людини.

Старовинна дохристиянська етика володіла сло-
весними замовляннями з метою збереження здоров'я, ко-
хання, в далеку дорогу, на новий рік тощо: "Перехресна
дорога, дай щастя й здоров'я!", "Дай же вам, Боже, у полі
роду, у полі роду, у хаті згоду!" Цікавими і корисними до
наших днів залишаються рекомендації наших пращурів
віддавати таємне знання в руки чистих серцем, світлих
помислами людей, які не повинні були шкодити своїм
мистецтвом іншим людям, в протилежному випадку були б
покарані і самі, і їхні вчителі.

Гуманістичні ідеї освіти України яскраво втілив у
відомому афористичному вислові талановитий педагог
П.Блонський, який закликав: "Читель, стань людиною!"
Наш сучасник Даниїл Андреєв у книзі "Троянда сайту"
говорить про те, що одухотворення людини йде від
авторитету праведності, від її творчості, яку він називає
благотворчістю, віри в те, що під час найвеличнішої цейної
її культурної свободи ніякої зброї, крім слова, не зали-
шиться в руках людей.

Повчальним для сучасних молодих ораторів зали-
шається етичне кредо великого Нестора-літописця, який
широ сповідував християнську мораль, близкуче володів
словом, але, як і інші його сучасники, николи не дозволив
себі "вогородитися". Навпаки, нормою красного писем-
ства того часу було самозречення, самоприникнення, бо-
ротьба із гордошами (гординою), що виявлялося не лише
у людській винятковій скромності цих святих людей.

патріотів рідної землі, але й у самопринижуючих словесних формулах титу: "Знаєш Ти, о Володарю, неуцтво мое і нерозумність серця мого, але сподіваюсь на твое милосердя... А ви послухайте, браття, і не осудіть невігластва мого" (Золотослів — С.203).

Старовинна риторична етика світського й духовного спрямування не втратила свого значення і до наших днів як живодайне джерело формування культури риторичної особистості, яка діє словом в ім'я істини, добра, краси. Це знаходить своє яскраве втілення у кращих взірцях красного письменства, красного слова гідних продовжувачів справи предків. Зокрема, у талановитої української поетеси наших днів Ліни Костенко ми знаходимо пророчі слова про роль духовного, етичного у нашому неспокійному, тривожному житті:

Не треба правду говорити цвітасто.

Вона сьогодні проста і страшна.

Або:

Бо тільки Слово — пам'яті спасенність.

Сучасний педагог-вихователь може творчо використати цей матеріал для проведення інтегративних уроків із зачлененням вчителів української мови та літератури, фольклору, риторики, виразного читання, історії, етики, естетики з метою формування риторичного ідеалу учнів на відшліфованих часом народних взірцях, наприклад, для проведення конкурсу: "Хто краще знає народні прислів'я, приказки про слово, правила риторичної комунікації?", "Юні Златоусті" тощо.

Майбутній вчитель-мовець все своє творче життя поповнює власну скарбницю народного золотослову з метою вироблення індивідуального ораторського стилю, шукуючи золоті ключі до красного слова педагогічної професії, згідно етики мовця, адже відомий ритор українського народу Феофан Прокопович писав: "... дар переконливої мови є той самий, що і дар лікування, бо лікування допомагає тілові, а переконлива мова лікує душі, в нещасті є захистом, у щасті — найбільшою прикрасою...". (Цит. тв.— С.112).

Педагогічна риторика

*К*ласична риторика у другій половині ХХ ст. основується як наука філософсько-дідастичного спрямування — педагогічна риторика, мета якої — формування культури риторичної особистості вчителя, який володіє мистецтвом переконуючого мовлення і може навчити цьому мистецтву своїх учнів, студентів.

Без уміння вести конструктивний діалог, диспут, спілкування неможлива педагогіка спілкування, демократизація шкільного та вузівського життя.

У програмі "Україна ХХІ століття. Державна національна програма "Освіта" (К., 1992 — С.1) виділяється криза освіти, яка виявилася у "невідповідності знань запитам особистості, суспільним потребам та світовим стандартам; у занепаді соціального престижу освіченості та інтелектуальної діяльності..."

Тому стратегічними цілями освіти, зокрема й педагогічної, в Україні стають відродження й розбудова національної системи освіти, формування творчої особистості вчителя, забезпечення пріоритетності людини, становлення її фізичного та морального здоров'я, вигтворення й трансляція культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості й формування інтелектуального потенціалу як найвищої щинності нації, забезпечення моральної, інтелектуальної та психологічної готовності всіх дітей до здобуття освіти (Див. Там само — С.2).

Основним напрямком реалізації програмних завдань сучасна педагогіка вважає забезпечення освіти на основі прогресивних концепцій, запровадження сучасних технологій та науково-методичних досягнень у навчальний процес, усунення уніфікації освіти тоталitarної держави.

Вихідними принципами реалізації Програми є пріоритетність освіти, її гуманізація, гуманітаризація, що покликана формувати цілісну картину світу, гуманітарну

культуру людини, і в першу чергу — вчителя-просвітителя, гуманіста-патріота, на основі багатоукладності та гарантійності освіти (вибору форм освіти, навчальних засобів навчання тощо).

Усі ці виході принципи національної освіти України мають свій педагогічний корені на світанку молодої Української Народної Республіки, коли видом просвітника діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання" (Вип. I, К., 1918. — С.3) : "Сам народ розуміє свою темноту, почував усю небезпеку свого несвідомого становища і скрізь по селах, по містах, по заводах, по окремих хуторах — луне: "Освіти, дайте нам освіти!" Софія Русова закликавши українську інтелігенцію задоволити їху справедливу чистому нашого народу, виконати свій обов'язок перед старостячим поколінням, розуміючи, що це "широка й величезна праця".

Педагогічна риторика сучасності є інтегратором, співзасновником у процесі фахової підготовки вчителя-інтелектуала, вчителя-інтелігента, педагога-оратора й мудреця, який майстерно володіє секретами переконуючої комунікації засобами живого слова.

До актуальних проблем педагогічної риторики ми відносимо такі:

— концепція гуманізації та гуманітаризації освіти України включає в себе поновлення статусу риторики як науки та навчальної дисципліни в середній та вищій школі із збереженням кращих філософсько-дидактичних традицій світового та національного риторичного досвіду;

— загальну потребу демократичного суспільства є формування мовної та риторичної культури особистості вчителя з ефективним мисленням, якісним мовленням, оптимальним спілкуванням;

— назріла потреба формування національної школи риторики для успішної реалізації концепції народної освіти, формування риторичної особистості вчителя, спеціаліста — випускника вузу, який зможе ефективно реалізовувати свої демократичні права і свободи у всіх сферах переконуючої комунікації;

— нова суспільно-мовленнєва практика, закон про українську мову як державну мову України вимагають цілеспрямованої державної політики — фінансової, видавничої, кадрової, спрямованої на відродження національної риторичної спадщини, формування риторичної культури

особистості вчителя, спеціаліста в системі "вчитель — діячів";

— виробити і осмислити світовий та національний досвід виховання риторики, жарти в США, Японії, Франції, Німеччині, Голландії та інших країнах з метою інтеграції у світовізований світ;

— «єдиним критерієм культури народу стає МІРА ГУМАННОСТІ», ступінь орієнтації і формування творчої особистості, зокрема вчителя;

— перспективним шляхом формування й підвищення риторичної культури суспільства є формування полемічної культури, виховання кадрів полемістів, спеціаліста з проблем еристики, культури демократичного діалогу, дискусії тощо — професійних кадрів політика, вчителя, журналістів, юристів тощо;

— формування високопрофесійного корпусу лекторських кадрів України по лінії товариства "Знання", "Просвіта" тощо, підвищення їх ораторської майстерності у відповідних центрах, інститутах підвищення лекторської майстерності;

— у кінці ХХ ст. відродження риторичного потенціалу суспільства на високо новому рівні корелюється із античним світом, у якому макрокосм людини включиться у макрокосм Всесвіту.

Отже, педагогічна риторика до актуальних та першочергових проблем відносить такі:

— розробка програм, навчальних планів, методичних рекомендацій, монографій тощо до курсу риторики філософсько-дидактичного спрямування для середньої та вищої школи України;

— формування національної школи красномовства через виховання риторичної культури особистості вчителя, лектора, які живе слово вважають головним інструментом професійної діяльності;

— координація творчих зусиль провідних спеціалістів — педагогів, риторів, філософів, логіків та інших, які працюють у сфері переконуючої комунікації;

— створення у вузах відповідних кафедр риторики, логіки, еристики, теорії та практики аргументації, педагогічної майстерності, педагогичної творчості, театральної педагогіки та інших з метою формування національної риторичної школи;

— перспективним напрямком розвитку риторики філософсько-дидактичного спрямування є також розвиток

проблематики часткової риторики, спрямованої на дослідження проблем політичного, академічного, дипломатичного, військового, рекламного та ін. красномовства, а також перспективного напрямку часткової риторики – риторики ділової комунікації (американська, японська, московська та інші школи підготовки кадрів менеджерів).

– нові підходи до риторики як класичної гуманітарної науки, нащеної на формування гармонійної творчої особистості, позбавляють її від штучних ідеологічних обмежень та фальсифікацій, що призвело до її занепаду й виродження у середині XIX ст.;

– розробка науково-педагогічної системи навчання учнів, студентів ораторському мистецтву, риториці та створення умов для підвищення кваліфікації;

– заличення учнів, студентів до різноманітних форм риторичної діяльності у навчальній та позанавчальній творчості з метою формування позитивної мотивації до фахової діяльності;

– поліпшення якості профвідбору абітурієнтів у педвузі із врахуванням риторичних здібностей до переконуючої комунікації;

– осмислення іміджу вчителя крізь призму риторики.

§1. Імідж вчителя крізь призму риторики

"Найкращий оратор є той, хто скоєм словом і почуєє слухачім, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження. Вчити – обов'язок оратора, давати насолоду – честь ... сприянті ж сильне враження – необхідна" (Цицерон)

З найлавніших часів учитель шанувався, як Бог, як духовний батько, наставник у пошуку істини, добра й краси, взірець розсудливості в особистому й громадському житті. Великий Олександр Македонський сказав крилаті слова любові й захоплення про батька Філіпа й учителя Арістотеля: "Філіп навчив мене жити, а Арістотель навчив жити достойно".

Вчитель-інтелектуал, вчитель-златоуст, вчитель-алвакат дитини, молоді в усі часи в усіх народів високо шанувався, бо плекав живу думку й душу майбутніх "робітників"

життя і істиновіз патріотів держави. Тому вчителі у громадській свідомості сприймалися як "охоронці істини", "гарант безперервності життя", "посередник між Богом і людьми", "Бог, який "всіх навчає всеого" (Я.А.Каменський), який має золоті ключі від таємниць земного буття, бо готове зустріч учня з Богом (наприклад Піфагор, Сократ, Песталаші, Коменського та ін.).

Творчий вчитель – це завжди, який вносить пурпурну гранію свого педагогічного дару, який плює дитину на засадах добра, формуючи інтелектуальну культуру суспільства. В цьому його величі патріотичний обов'язок перед державою, висока громадська відповідальність перед суспільством як "гуманіст-демократ" (С.Шашків).

Учитель в антично часі стояв поруч з філософом-любломудром, оратором-златоустом, божественим поетом, пророком-віщуном, шрем, був провісником правди, скажені істини, добру, краси, вміс сам і вчів уча здумчати "мертвий" текст, близькуче воловів ораторським, еристичним захистом як "акушер істини", міг захищати істину, майстерно працювати запереченні опонента, чітко пояснюти свою точку зору, володів сократівським методом запитань і відповідей, діалговою культурою, бо в усіх народів виконував визначну соціальну роль – роль стабізуючого фактора.

Відомо, що людина народжується дівч – фізично й духовно, і біля духовної колиски дитини часто стоїть духовний наставник – учитель. Як духовний наставник (другий батько), вчитель прищеплює душі дитини високі моральні цінності в якості, зокрема благородні почуття віри, надії, любові, глибокої поваги до рідної землі, свого генетичного кореня, роду, народу, держави. Тому в очах дитини учитель в усі часи – це не імідж, а істинна суть, шанованого, улюбленого "другого батька", "другої матері", як творця традицій, як писав у своїх "Диалогах" великий Платон.

Часом духовні наставники досягали визнання як святи люди землі рідної, ставали безсмертними в пам'яті літературній. Серед них преподобний отець Сергій Радонежський, удостоєний високої часті вічної слави й любові, зокрема у "Слові похвальному" на його смерть, яке створив його учень священик Єпіфаній. Великий луком учитель тут названий святым, який "доброчесностями усілякими прикрашений", "тихий, який лагідну натуру має, смиренний, і добродетельний, привітний і добросердий, упішальний,

гостиний і макролобний; він був отцем отець і "вчителем прославився в землі Руській, як зірка пресвітла; велика його доброчесність багатьом людям на користь була, для багатьох спасіння, для багатьох успіх душевний, для багатьох підтримка, для багатьох опора..." ... "Однаково він любив усіх і всім добре чинив... Він усіх разом рівно любив та рівно шанував, не обираючи, не осуджуючи, не зажасючи на особу людини, ні над ким не підносячісь угору, не осуджуючи, не обмовлюючи, ні з гнівом, ні з лютістю, ні з жорсткістю, ні з шалом; і зла він не тримав проти когось, але слово його в благодаті силу було розчинено, присмішю і любов'ю". Учені називає улюбленим духовного наставника Сергія Радонежського "світилом світів", яке восьміло серед мороку й пітьми", порівнюючи з "квіткою прекрасною серед колючок і реп'яхів".

Як оратори-златоусті, вчителі в усі часи й усіх народів мали найвищу пошану, бо ефективно, лісно, переконуюче володили живим словом не лише з метою інформування, переконання, спонукання, але й звеличення, усоложнення душі на етика-естетичних засадах класичної риторики, народного золотослову, сучасного красномовства, педагогічної риторики. В очах дитини слово Вчителя-златоуста набуває особливої, навіть магічної сили, божественної краси й значущості. Вчитель-майстер володіє усіма видами й жанрами красномовства: академічним, політичним, судовим, дипломатичним, рекламно-діловим, лекційно-пропагандистським, військовим, соціально-побутовим, церковним (гомілетичним).

Античні ритори вважали, що оратор, зокрема вчитель, повинен володіти дотепністю діалектика, лумками філософа, словами мало не поета, пам'яттю законодавця, головою трагіка, грою такою, як у кращих лицедіїв.

Образ оратора — це одна з категорій класичної риторики Давньої Греції та Древнього Риму, яка розумілася як створення ДОБРОДІЙНОГО образу оратора, який почуттями, волею, розумом викликав ДОВІРЯ аудиторії.

Зазначимо, що славетні духовні наставники, зокрема Іоанн Златоуст, розвідку про якого ми подамо далі, користувалися винятковою любов'ю своїх духовних чад, винятковим довір'ям до одухотвореного, богонатхненого слова, а однією із пріоритетних причин такої пошани й любові було геніальне ВОЛОДІННЯ УСНИМ та й писемним СЛОВОМ. Історія не донесла до наших днів істинного

прізвища святого Іоанна, закодованого в його цитаті: "золоті вуста" силу, красу, жару красномовства.

Віломий український просвітитель — ректор Феофан Прокопович читав курси риторики в постії у Києво-Могилянській академії на початку XVII ст., його ораторська й педагогічна діяльність здобула таку славу, що скрипомосковський ієрізим "видучив" український ораторський брильянт з національної корони красномовства, щоб використати його у власних інтересах.

Образ оратора-наставника є категорією історичної, змінною. У певних суспільно-політичних умовах негативні тенденції можуть привести до спотворення, депаданції образу оратора, речника народу, духовного листири. Але орієнтиром для усіх часів і народів залишаються вершини загальнодержавські цінності, погляди на оратора-грамадчина, патріота Вітчизни й захисника інтересів народу: "Оратор повинен стояти, як озброєний воїн у строю, вирішувати справи великої важливості і завжди прагнути до перемоги", писав Кантілан.

Українська школа красномовства має свої риторичні традиції, зокрема 17—18 ст., які можна наважати риторичним ренесансом України. Освічений випускник Києво-Могилянської академії мав володіти кількома мовами, трьома стилями мовлення — високим (віддатним, поважним, піднесеним, величним), середнім (скромним, квітчастим, поміркованим, однорідним), низьким (простим, фамільярним). Найвидатнішим оратором вважався той, хто відзначається у всіх цих стилях та застосовує їх.

Професійна культура сучасного вчителя може розглядатися крізь призму не лише філософії, стику, риторики, але й володіння ним людинознавчими технологіями, які базуються на теорії психодидактики, соціальної психології, кібернетики, теорії управління, етнопсихології, реагінавства тощо.

Педагогічна риторика, яка зросла на педагогіці, риториці, етиці, у наш час стає інтегратором, синтезатором у процесі фахової підготовки вчителя школи ХХ ст.—вчителя — одухотвореного інтелігента, вчителя-інтелектуала, педагога-златоуста, вчителя-майстра, який володіє секретами переконуючої комунікації засобами живого слова, який має імідж, сутнісну якість не "прохача зарплати", а борця за права дитини й творця духовності суспільства, який зберігає власну душу чистою, любить серце невтомленим, вуста нелоджими, розум освідчий бла-

годаттю істини, золоте слово добра й правди окрім якого, через свою життєтворчість, індивідуальність макрокосмосу в макрокосмосі "планети людей".

Духовність вчителя, його моральну довершеність ми розуміємо не обов'язково через його релігійну пріналежність до певної конфесії, як Я.А.Коменський у праці "Закони добре організованої школи". Швидше це релігійна свідомість, як вважає московський професор Б.С.Братусь, це його висока моральна краса й культура, яка нащупає аксіологію особистості від гуманістичних цінностей до вищих — духовних (ескатологічних) цінностей, коли людина, зокрема дитина, починає усвідомлювати себе та інших не як кішевих смертних істот, а як істот особливого роду, співвідносних з духовним світом. У цих межах особистість встановлює суб'єктивні стосунки з Богом через пошуки особистої формулі зв'язку з Ним. Зокрема, у християнській традиції суб'єкт розглядається як образ і подоба Бога, а інша людина набуває в його очах не лише гуманістичної загальнолюдської цінності, але й особливої, сакральної, божественної. Така духовна людина розуміє щастя й добробут не лише через задоволення власних егоїстичних чи групових (групоцентричних) інтересів, але поширює їх на все людство, відчуваючи зв'язок з Богом, аважаючи за щастя служити йому, з'єднатися з Ним.

Такі високі духовно-моральні та інтелектуальні якості формували наставники-ритори у своїх вихованців, отже природно, що, в свою чергу, вони володіли чистими чеснотами самі, являючи взірець людини мудрої, творчої, високо-освіченої, морально довершеної, яку праґнули наслідувати інші кращі й найздібніші учні, спудеї, студенти, братчики — вихованці братських шкіл України.

Панування російського царизму завдало непоправної шкоди українському інтелекту, почуттю світу з його кордоцентризмом, принизило дух нації, особливо в XIX ст., коли кріпацька дійсність породила рабську психологію зросійщених "землячків", за Тарасом Шевченком, "прануків поганих славніх предків", які "гірше ляха нееньку. Україну розпинають", які стали "малими німими рабами", бо чужою мовою не могли народитися шедеври красномовства — воно відроджується лише в добу демократичного соціального устрою, коли свобода думки й слова стають колискою для талановитих майстрів слова.

Але талановитий український народ, всупереч жахливим умовам свого напіврабського існування, подарував

світу духовних вчителів нації, які своїм позитивними зразами не давали вмерти нації на духовно-моральній та інтелектуальній Ренесанс в рамках незалежної, суверенної України. Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Софія Русова, Памфіл Юркевич та інші гуманістичні просвітителі українського народу розімнавали революційну справу Тараса Шевченка — "апостола природи і свободи". Вони та інші посланники, учні та сподвижники запалювали "досвітні огні", творили образ народного вчителя, який не заради кар'єри, а в ім'я народу України жертвував своїм добробутом, сіє розумне, добре, вечне. Пантелеймон Куліш та Іван Огієнко подикували рідному народові переклад "Біблії" українською мовою, бо виховання морально-духовних та інтелектуальних цінностей неможливе без Святого Письма, Богонадіженної книги.

Нинішні араматичні часи соціально-економічних та інших негараздів боліче відкрили й по освіті, культурі, мистецтву українського народу, різко впав престиж педагогічної професії, самого вчителя, який перебуває у пригніченому стані духу, бідності, соціальний образ.

А відтак його слово стає менш вагомим, бо він зайнятий проблемою виживання, а не "богоспівтворчістю". Його інтелект поступово втрачає свою творчу силу, бо змушений інтегруватися у комерційні стосунки письмодорінкової економіки; його душа страждає від страждань соціально незахищеної дитини, а тому й слово його поступово може втратити непревершенну міль мудрості, окріпності, соціальної радості на тлі страйкової боротьби за копійчану зарплату, за втрачені привілеї, за істину, добро й красу, з яких явно насміхаються "круті" нові українці.

Надходить той переломний момент, коли Вчитель златоуст. Вчитель від Бога має стати найціннішою особою демократичної держави як її духовторець, інтелектуальний скарб, незлімінний творець державності через утвердження словом правди й любові, людської гідності у храмах дитячих душ, у храмах людських душ.

Тернистий шлях до надбання авторитету правдісті вчителя є нелегким, особливо в часи соціально-економічних та інших негараздів посттоталітарного суспільства. Він пролягає через творчість, богоспівтворчість людини-професіонала, яка вибрала благородний шлях життєтворчості особистості, самовдосконалення, духовно-інтелектуального самовираження.

Кінцева мета цього шляху — пленкання соціальню залозою, духовно багатої дитини, яка є морю всіх речей для молодої демократичної України. Гуманіст ХХ ст. М.К. Реріх у книзі "Непорушне" писав: "Прекрасна творчість, висока знання, нарешті, чистосерднє прагнення до Горного Світу — всі чудеса, яких так багато у житті земному, легко можуть виводити навіть занепалий дух у сади помилування".

Але соромно країні, де вчитель перебуває у бішності зліденності, у пригніченому стані духу, приниженні та образі. Якщо народ забуде свого вчителя, він забуде своє майбутнє. Надходить час, коли вчитель має стати найвищою особою держави як її духотворець, як незамінний творець державності через утвердження людської гідності у храмах дитячих душ. Місія вчителя від Бога — долати хлоєм світлом власного серця, творити гармонію через утвердження істини, добра, краси засобами благодатного слова.

Нині зростає роль творчої інтелігенції, українського вчительства — цвіту демократичної України — школи виконання своєї педагогічної місії: облагородження інтелекту, духу дезорієнтованого, розчарованого, розгубленого народу засобами гуманітарних наук (класичного трайкуму), освіти, мистецтва, власними творчими зусиллями педагогів України, духовних лідерів. Іван Огієнко заповідав: "Бережі своє рідне, бережі, щоб не винародовитися, щоб не забути народу, з якого ти вийшов. Бережіть свою віру, звичаї, свою мову, і тим збережете національну істоту свою" (Іван Огієнко. Мої проповіді. — Вінніпег, 1972. — С. 123).

§2. Формування риторичної культури особистості в школі нового типу

"Заговори, щоб я тебе побачив"
(Сократ)

Розробка змісту та методів навчання у педагогічних класах у школах нового типу України (гімназія, ліцей, коледж, школа-гімназія тощо) на принципах гуманізації та демократизації суспільного життя в цілому, гуманізація та гуманітаризація освіти зокрема, формування культури риторичної особистості майбутнього вчителя зумовила введення курсу риторики як навчального предмету до нових навчальних планів. Завданням викладання цього класич-

ного гуманітарного предмету є подвищення як загальній культури, так і культури мислення, мовлення, сприяння особистості — формування риторичної особистості на базі підвищення та мовленнєвої культури (монодисциплінна діалогічна мовлення).

Ці позитивні зрушенні у реформованій освіті України останнimi роками особливо активизувалися. Шкільні спроби початок процесу розбудови молодої демократичної держави і відсутність дефіциту мовленнєво-мисленнівської та комунікативної культури випускників школи, вузу у різних сферах суспільного життя: політичний, судовий, академічний, діловий тощо. Це особливо помітно на ті звичах устюві риторичної освіти в гімназіях, ліцеях, семінаріях минулого століття. Втративши це уміння, ми втратили здатність творчо будувати мовлення, роздумувати над проблемою. Натомість "процитали" реферати як компіляція чужих думок, "папирцеві" оратори, які ні в чому не переконували, бо вважалися "вбивцями часу". Шкільний курс мови довгі роки був спрямований на навчання елементарій грамотності, в результаті у своїй масі випускники школи не мігуть будувати розгорнуте висловлювання ні в усній, ні у писемній формах. А класична риторика століттями напрацьовувала і удосконалювала систему ораторського мовлення, основаного на систематичному розгортанні суб'єкту (предмет судження) і предикату (висловлювання про нього) за допомогою низки питань до складного періоду, ряду періодів, зв'язаних між собою за змістом і формою.

Риторика, яка вчила усіх цих важливих речей, зникла понад 75 років тому, з педагогічних, юридичних інститутів, університетів поступово витіснилася близько 150 років тому, а в результаті Україна втратила свої висококваліфіковані кадри, які володали риторикою в системі освіти, розробляли риторику як науку на рівні світових вимог.

Проблемами риторики, ораторського мистецтва, лекційної пропаганди, методики партійної пропаганди займалися у деяких регіонах колишнього СРСР: Москві, Пермі, Санкт-Петербурзі, Мінську, Києві, Львові, Харкові та ін., починаючи із 70—80 років, а на Україні — у 80-90 роках ХХ ст. В основному, це були дослідження окремих аспектів риторики: логічного, педагогічного, психологічного, мовленнєвого тощо.

Відзначимо активну роль Всесоюзного, а пізніше — республіканського товариства "Знання" Росії, України, Білорусії та ін., де систематично порушувались проблеми

лкості лекційної пропаганди, питання підвищення ораторської майстерності лекторських колгруп, проводилися науково-практичні конференції, проходили курси підвищення кваліфікації лекторів, зокрема у Києві.

У 1990 році на І-й Московській конференції вихованців ліцеїв та гімназій надійшло замовлення на вредення курсу риторики у навчальні плани та програми шкіл нового типу.

Відродження риторики базується на досягненнях як класичної, так і слов'янської риторики, зокрема сучасної слов'янської, із переосмисленням досягнень риторики з позиції сучасних шимог до риторичної діяльності.

Експериментальні програми курсу риторики для шкіл нового типу створювалися у координації з представниками Московської, Пермської школи риторики (Є.О. Ножкин, С.П. Іванова, О.А. Юніна, С.О. Мінєєва та ін.). Впровадження й практична реалізація експериментальної програми з риторики відбувалося у школі-гімназії № 59 м. Києва, Українському коледжі № 272 м. Києва, на курсах риторів у Міжрегіональному інституті вдосконалення кваліфікації вчителів, у Дрогобицькій гімназії № 1 тощо.

В результаті з'явилося кілька альтернативних програм риторики, ораторського мистецтва, майстерності спілкування, еристики та ін.

Вихідне положення експериментальної програми до курсу риторики для шкіл нового типу: початок формування риторичної особистості з високим рівнем мисленнєво-мовленнєвої та комунікативної культури базується на основі тісного взаємозв'язку із процесом формування мовленнєвої культури особистості учнів на уроках рідної та іноземної мов, починаючи з молодших класів, із врахуванням викових та національно-мовних особливостей учнів.

Спеціалісти з проблем риторики С.П. Іванова, С.О. Мінєєва, О.А. Юніна виляють 3 та 4 стапи навчання риториці з метою досягнення запланованого рівня владіння мисленнєво-мовленнєвою та комунікативною діяльністю. Це такі основні стапи:

- I стап — 1—3 класи;
- II стап — 4—6 класи;
- III стап — 7—8 класи;
- IV стап — 9—11 класи.

У кінцевому результаті навчання риториці передбачається формування таких умінь:

— вести бесіду на побутові, позитивні, літературні, філософські, історичні та інші теми, які входять до кола культурної компетентності людини;

— слухати й чути співрозмовника, ставити запитання у адекватній формі, коректно, етично подавати результати, вступати до розмови, доповнюючи і розвиваючи тему бесіди, аргументовано заперечуючи співрозмовником по суті проблеми;

— брати участь у дебатах з проблемами, у яких дискутують з достатньою компетентністю, висловлює свої думки й супроводжує нормами літературного мовлення на рівні строго регламентованих вимог до виступу;

— брати участь у дискусіях, суперечках, зберігаючи усі логічні, етико-психологічні й педагогічні закони, правила, послідовно й показово відстоювати свої погляди, які вони спрямовані на конструктивне розв'язання проблем;

— виступати перед аудиторією із інспектуючою обсягом монологічною промовою (різною за жанром) на доступну тему, коректуючи її зміст, обсяг залишної та ситуації;

— вільно викладати свої думки у формі листа, статті, висловлювати оцінки, переконання, коментарі стосовно певного жанру, виходячи із загальноприйнятого правил;

— проникати у задум чужого письмового чи усного мовлення і розрізнати внутрішній зміст, глубини цього, тобто ефективно читати й слухати, надавати загально-риторичну оцінку прослуханого виступу чи тексту;

— мати розвинене мовне чуття, інтуїцію ораторської гостросстетично сприймає текст, художнє слово;

— розуміти риси національної специфіки виступів та риторичних текстів із скарбниці українського красномовства.

Крім цих загальних цілей, викладач курсу риторію розв'язує такі питання:

1. Які із перелічених умінь можуть бути покладені основу риторичної діяльності й сформовані в кінцевому результаті та усіх 4-х стапах навчання?

2. На якому матеріалі (навчальному, літературному, художньому, громадсько-політичному тощо) можуть формуватися ці уміння на кожному стапі?

3. Які принципи, способи й прийоми будуть використовуватися на всіх стапах для найбільш ефективного засвоєння предмета? (Враховуючи, що на еволюції

сом у гімназії, колажі протягом 2-х років в середній школі (заноситься 2 години на тиждень).

Послідовність побудови курсу риторики і методика формування риторичних умінь на кожному шкільному ступені має свої завдання.

Перший етап (1–3 клас) — перші кроки у сподолинні художнім читанням, виразним читанням, основами стилістики (72 год. на рік — 2 год. на тиждень).

Матеріали навчання: навчальні тексти з усіх предметів: художні твори високої художньо-естетичної якості (проза, поезія, фольклор); статті з дитячих журналів, газет, радіо- та телепередач; фахультативні бесіди спеціалістів, музейних працівників, екскурсоводів.

Основні форми й методи роботи:

— навчальне, аналітичне читання з конструкціональною питань до нових слів; виразне читання віршів, текстів різного характеру;

— проникнення у авторський задум і стичну позицію через всебічний аналіз слів-понять відповідно з головною ідеєю тексту;

— пошуки заголовків (назв) текстів, критичне осмислення, обговорення;

— формування лексикографічної культури через роботу із словниками різного типу: тлумачними, орфографічними, орофоетичними, синонімів, антонімів, омонімів тощо;

— стислий переказ художнього тексту із збереженням основного авторського смислу, індивідуального авторського стилю;

— вправи із техніки мовлення, виразного читання художніх текстів, виголошення власних промов, висловувань залежно від різних мовленнєвих ситуацій;

— коротке усне повідомлення про прочитаний у газеті, журналі матеріал із короткою оцінкою-рекомендацією; ошочний виступ про книгу, спектакль, екскурсію, передачу тощо;

— повідомлення-рекомендація із власного життєвого досвіду відповідно до різних ситуацій побутового чи громадського життя (як допомагати мамі, як доглядати за домашніми тваринами, як посадити дерево тощо);

— стимулююча поетична творчість дитини, зокрема на рівні творення казки, міні-віршів на задану тему тощо.

Цей вид діяльності, на думку В.О. Сухомлинського, "в душі пробуджує людське почуття прекрасного... Поетична творчість доступна кожному. Вона не є привілеєм особливо-

обдарованіх. Поетична творчість підносить людину" (Сухомлинський В.О. Виbrane твори. Т.3. — К., 1976. — С.312).

Пропонуємо такі варіанти творчих завдань для дітей, які викликають особливу склонність до власної словесної творчості:

1. Склади казку на тему "Пори року" на основі вражень від екскурсії до лісу, на річку, море, у поле тощо.

2. Склади маленький віршок на вільну тему, вирівнявши його перед класом.

3. Прочитати напам'ять улюблену молитву, учишися її себе у храмі.

4. Склади міні-сценарій свята Велодень або розточівства, як на Україні святкується найбільше християнське свято (можна використати оповідання П.Волинка "Велодень" з читанки для 2-го класу ("Ластівка" — К., 1992).

5. Придумати гру або сценарій на вільну тему, наприклад, на тему: "На дні народження у моого друга". Визначити параметри, за якими набираються або втрачаються бали за мовленнєви чи комунікативні помилки.

6. Розробити сценарій творчого конкурсу для всього класу на тему: "Хто знає найбільше прислів'їв та приказок про слово"?

Подібні завдання можуть виконуватися в усній та писемній формі, вчитель має заохочувати дітей до активного творчого самовираження на рівні задуму, словесного наповнення, композиції та виконання перед аудиторією.

Доцільно не виставляти оцінки з риторики. У цій ситуації заохоченням для дітей може бути оцінювання їхньої творчості за допомогою, скажімо, 2-х кольорів: картка з одним кольором, наприклад, червоним, означає, що виступ "дуже сподобався", із зеленим — "сподобався".

Мета первого етапу — до кінця навчання у початковій школі (1–3 класи) сформувати уміння:

— уважно читати і розуміти текст (навчальний, художній, публіцистичний), осмислюючи кожне слово, кожне поняття;

— виробити навички роботи із лексикографічними джерелами, сформувати потребу у формуванні власного лексикографічного словничка;

— визначити основний смисл твору (тексту), виступу, задум автора;

— уважно слухати промовця, вміти ставити коректні запитання в стичній формі;

- виразно читати текст, уміло передаючи смислові й емоційні відтінки відповідно до задуму автора;
- користуватися орфоєпічними нормами української мови, уникнути негативної інтерференції російської та української мов;
- складати план переказу тексту, використовуючи його під час виступу разом з додатковим ілюстративним матеріалом;
- виробити перші уміння виконання певної ролі у власному чи чужому сценарії, гри.

Другий етап (4—7 класи) — школа діалогу і культури спілкування (72 год. на рік, 2 год. на тиждень).

Завдання для навчання у принципі залишається те саме, що й на першому етапі, але з акцентом на форму діалогу. Вчитель добирає такі літературні, навчальні, публіцистичні твори, телеві та радіопередачі, які стимулюють формування у учнів умінь та навичок ведення конструктивного діалогу, активного спілкування. Власна творчість дітей спрямовується на активне спілкування в процесі діалогу, полілогу.

Основні форми роботи:

- аналітичне, навчальне читання з посиленням творчого начала, самостійної лексикографічної роботи із різноманітною довідковою літературою;
- елементи оглядового, орієнтуочного читання (зміст аннотації, передмова, висновки, післямова тощо) з метою виявлення образу автора і його задуму;
- складання власних аннотацій до текстів навчально-науково-популярного, художнього жанрів;
- художня розповідь за самостійно складеним планом з елементами власної оцінки життя й творчості письменника, ученого, громадського діяча тощо;
- добирання тем для колективного обговорення на засіданнях клубів (шківих зустрічей, історичного, літературного тощо), ведення цих засідань клубу (секцій, гуртка), ведення необхідної документації;
- підготовка гри, наприклад, брейн-стормінгу, конкурсу на найкраще запитання (гостре, неординарне, актуальне), зокрема гра “Прес-конференція з актуальних проблем сучасності” (екологія, духовність, культура тощо);
- конкурс на краще інтерв'ю із вітчизняними та зарубіжними співрозмовниками, аналіз правил спілкування, міжнародного етикету;

— стислі, шкільні подібомання з матеріалами про (можливі варіанти — із врахуванням любої теми, яка має значення для учнів);

— короткий бібліографічний огляд новинок літератури з метою пропаганди кращих художніх творів, формування стійкого мотиваційного інтересу до читання;

— різноманітні ситуативні при на практиці в культурі поведінки у різних сферах комунікації, наприклад, гра “Як людина сприймає й передає інформацію?” (“Заповітний телефон”);

— аналізувати художні достойності тексту, промови письменника;

— написання індивідуальних та колективних листів у газету, на радіо, телебачення з актуальної проблеми суспільного життя, з проблем культури, освіти тощо;

— конкурс на краще читання власної поезії, оповідання, байки тощо.

При цьому учням можна запропонувати завдання творчого характеру:

1. Підготувати коротке інтерв'ю з чоловікою згодиною для шкільного радіо.

2. Підготувати питання для “круглого столу” з актуальної теми. Взяти активну участь у його проведенні, дотримуючись правил культури спілкування.

3. Розробити сценарій колективного жаху, наприклад, “Засідання малої академії”, “В музеї Т.Г.Шевченка” тощо.

4. Придумати ігри, побудовані на діалозі, з метою закріплення навичок культури спілкування.

5. Провести конкурс на тему: “Діалоги Платона” або “Сократівські бесіди” із дотриманням культури спілкування на рівні Учитель — Учень, Сократ — Друг тощо.

Запланований результат:

У кінці цього етапу навчання передбачається сформувати в учнів уміння:

— вільно користуватися усма вищами читання;

— складати короткі анотації до різноманітних текстів;

— вести розповідь за самостійно складеним планом з елементами власної оцінки (про видатного письменника, ученого, громадського діяча тощо);

— слухати коротку лекцію із наступним складанням її плану та формулюванням питань з предмету лекції;

— скласти план засідання секції, гуртка, клубу, підготувати сценарій та обговорити його, самостійно провести

засідання із веденням документації (протокол, резолюція тощо);

— підготувати і провести прес-конференцію з гостриць питань сучасності, конкурс на краще питання (за змістом і формою);

— провести інтер'ю із школовою людиною (письменна форма) із наступним критичним аналізом питань і відповідей, розробкою правил спілкування в процесі інтер'ю;

— повідомити про актуальні, школі події за матеріалами преси;

— провести ситуативні ігри, які імітують принцип поведінки у різних сферах спілкування людей;

— написати листи у газету, журнал, на радіо, телебачення (индивидуальні, колективні) з актуальних проблем сучасності;

— організовувати різноманітні конкурси творчого характеру, зокрема на краще виконання ролі у ситуативній грі, у любителському спектаклі тощо.

Третій етап (7–8 класи) — Основи загальної і часткової риторики в історії та сучасності (72 год., 2 год. на тиждень, або 36 год., 1 год. на тиждень).

Матеріал для навчання: класичні взірці промов, діалогів (промови і послання вишатих ораторів Давньої Греції, Давнього Риму, "Діалоги" Платона, Сократа; яскраві промови письменників-полемістів типу "Послання" І. Вишненського, листування Г. С. Сковороди з М. Коваленським; монологи, діалоги, дискусії відомих громадських діячів, учених, письменників наших днів з актуальних проблем сучасності тощо). Аудіовідеозаписи виступів ораторів (вітчизняних та зарубіжних) на митингах, урочистих зібраннях тощо.

Основні форми і методи роботи:

— слухання, коротке конспектування 30-хвилинної лекції з риторики;

— риторичний аналіз прослуханої лекції під керівництвом викладача;

— аналітичне читання спеціальної літератури з проблем риторики, укладання власної бібліотечки з проблем риторики, ораторського мистецтва;

— розповідь у вільній формі про вивчений риторичний матеріал людям, які не знайомі з цією проблематикою;

— поетапний риторичний аналіз еталонних риторичних промов різних жанрів, видів, монологів, діалогів, бесід тощо під керівництвом викладача, а потім самостійно;

— розробка заснову промови — на засуму до міжнародного аудиторію з наступною офіційною презентацією (дружньою та колективною);

— практикум у виборі тематики художньо-литературних мовно-стилістичних засобів промови, виступу з місцем формування естетичної цінності аудиторії;

— ситуативні ігри разом композитивного спілкування, які вмілюють розвиток життя окучні любічного мислення (наприклад, пододання прикрас та штучних труднощів під час виступу тощо).

Завдання творчого характеру:

1. Самостійно прорештувати програми лекцій з риторикою, рідкої мови, літератури тощо;

2. Виступити із 10-хвилинною лекцією з проблем риторики перед аудиторією однокласників;

3. Розробити цикл лекцій та практичних занять з проблем риторики для шкільного радіо, творчального та вчебачення;

4. Провести ігрові заняття з культури мовлення, техніки мислення із молодшими школярами під керівництвом викладача риторики. Взяти участь у колективному обговоренні цього заняття;

5. Розробити сценарій школової лінскулі для підліткового клубу, гуртка любителя словесності тощо;

6. Придумати ситуативні ігри з риторики, написати сценарій кожної грі.

На цьому стапіні передбачається, що до кінці 8-річного навчання учні педагогічних класів повинні по доступному рівню володіти такими знаннями та вміннями:

— розкрити загальну риторику як науку, вивчити її зв'язки з іншими гуманітарними науками;

— засвоїти принципи та правила ведення бесіди, дискусії, знати про види й типи бесід, діалогів;

— знати про жанрово-стилістичні особливості монологічних та діалогічних висловлювань;

— складати короткий комплекс лекції на сучасні тематичні реферати й конспекти із висланим у них логічними основами, задуму автора;

— розрізняти тему, предмет, проблему обговорення, формулювати головну думку висловлювання, тобто центральну тезу;

— виявляти в усних та письмових текстах основні елементи композиції, на їх основі самостійно будувати виступи;

- вміти рецензувати усні й письмові тексти на базі аргументів риторики;
- володіти саморецензуванням виступу, письмового тексту (стаття, лист, ессе тощо);
- вести бесіду, дискусію на основі правил риторики та етики;

— переконливо й аргументовано виступати із котрими промовами на вільну тему (регламентованими у часі);

— володіти основними мовно-стилістичними виразовими засобами у власних промовах (художні тропи, вербальний й невербальний виразові прийоми).

Четвертий етап (9–11 класи) — Відродження національної риторичної спадщини України. Часткова риторика Еристика як мистецтво ведення лебедин, дискусій, полемік — 72 год. на рік (2 год. на тиждень), або 36 год. на рік (1 год. на тиждень).

Цей етап є завершальним, а тому найбільш видновідальним у формуванні риторичної особистості.

Матеріал для навчання:

— взірчі промови кращих ораторів українського Риторичного Відродження 17–18 ст., аналіз риторичних курсів професорів риторики Києво-Могилянської академії, братських шкіл, університетів тощо. Тексти політичних, судових, академічних, військових, ділових, рекламних та інших видів та жанрів часткової риторики. Класичні тексти з проблем еристики (судові та політичні дискусії).

Основні форми й методи навчання:

- слухання й конспектування повної лекцій з риторики;
- риторичний аналіз лекцій, промови, виступу, дискусій тощо;
- аналітичне читання спеціальної риторичної літератури, конспектування проблемних статей з риторики, еристики;
- творення власної лекції, виступу з актуальної проблеми із наступним саморецензуванням;
- написання рефератів, виступ із ними на конкурсах, наукових конференціях школи, гімназій, ліцею тощо від районного до державного рівня;
- ділош, рольові, інтелектуальні ігри з проблем риторики, еристики;

— позитивні та колективні творчісні учинки, предмет діагностики інтерактивні, мовленнєві, інтелектуальні умінь оратора, дискутанта.

Задання творчого характеру для учнів підготовчими класів:

1. Придумати ситуаційні, логічні, рольові, інтелектуальні ігри з проблем риторики, еристики.
2. Підготувати проблему лекцію з проблем національного красномовства, еристики, виступіть з нею перед аудиторією. Взяти участь у обговоренні.
3. Провести дискусію з актуальними проблемами у Класі гуманітарного профілю (7–8 класи).
4. Виступити на мітингу із промовою, промовизуальні разом із викладачем та однокласниками зміст, ефективність виступу у настінчастній ситуації.

5. Розробити сценарій дискусії, провести дискусію із однокласниками на тему, актуальну тему. Проблеми саморефлексію.

В результаті такої роботи на четвертому етапі з перспективи планується:

— на базі філософсько-публіцистических, суспільно-політических промов, текстів, літературних та політических дискусій зміцнити й поглибити усі одержані знання й уміння, підготуватися до самостійної риторичної діяльності у різних ситуаціях, у тому числі й настінчастніх;

— сформувати стійкий позитивний інтелектуальний інтерес до творчої риторичної діяльності (участь у різних конкурсах, гуртках, клубах тощо);

— сформувати основи риторичної особистості із ефективним мисленням, якісним мовленням, оптимальним спілкуванням;

— сформувати основи загальнокультурного рівня сучасної інтелігентної молодої людини, яка володіє у достатній мірі усіма видами усної й письмової творчості — основи креативності, творчості на рівні сучасних виходів.

1. Програмний матеріал з риторики по етапах розмежується на ідеях ЦЛІСНОСТІ І КОНЦЕНТРИЧНОСТІ, що передбачає нарощування, поглиблення, розширення знань і умінь у загальній системі розвиваючих освіти.

2. Навчання риторики як гуманітарної, синкретичної науці базується на розвитковій розумової активності учнів, активизації самостійності мислення, інтелектуальної творчості учнів із активним і продуктивним застосуванням методу навчання на риторичних взірцах (риторичний аналіз).

Становлення індивідуальної творчості й риторичного потенціалу дітей пов'язане з розвитком діалектичного, критичного мислення, без сліпого, некритичного копіювання.

3. У весь мовленнєво-мисленнєвий, комунікативний процес ритора пронизує триада класичної риторики: зміс та форми публічного виступу оратора. Категорія змісу пафос, логос, які спрямовані на класичні критерії самодіяльності пафосу, логосу як основоположні поняття відповідального впливового мовлення поширені поступово й шлеспрямовано засвоюватися учнями класів педагогічного профілю в процесі начання на всіх етапах формування риторичної особистості.

§3. Формування риторичної культури особистості в умовах вищої освіти

*"Якщо хто тириша оволодіти красом
мовством по-справжньому, ти повинен
бути людиною справедливою."*

(Платон)

Система вищої освіти є однією з основних форм соціалізації особистості, вона забезпечує "фундаментальну наукову, загальнокультурну, практичну підготовку фахівців, що визначають темпи і рівень науково-технічного та соціального процесу, сприяють утвердженню гуманістичних ідеалів, норм співжиття, формування інтелектуального потенціалу наші, як найвищої цінності суспільства" (Україна ХХІ століття. Державна національна програма "Освіта". — К., 1992.— С.16).

Саме у вузі процес соціалізації особистості набуває якісної визначеності, бо, крім включення студентів у різноманітні види соціальних стосунків як активного суб'єкта пізнаючого, ціннісно-орієнтованого, громадсько-політичного і комунікативного діяння, передбачається їх спеціалізація, зокрема педагогічна, гуманітарна.

На думку дослідників проблем вищої школи, система вищої освіти переживає етап реорганізації, реформування. При цьому вона закріплює в поколіннях об'єктивний досвід людства, створює умови подальшого розвитку суспільства, культури, науки, техніки, передбачає формування у студентах в процесі освіти й виховання риси ГРОМАДЯНИНА май-

бутнього: перспективні ідеали, перспективні цілі діяльності, перспективні взаємовідносини, мораль, які є вимогами завданням перспективного розвитку суспільства.

Перебудова вищої школи передбачає навчання вищої освіти на світовий рівень, а тому торкається багатьох проблем, серед яких чільне місце належить проблемі формування високоексплікаційних педагогічних кадрів, які є майстерно володіти усюю переконуючою компоніцією — ораторським мистецтвом.

Принципово важливу роль в оновленні темату освіти має відіграти орієнтація на інтегративні курси, зокрема риторики філософсько-діалектичного спрямування, на основі пошуку нових підходів до структурування знань, методики викладання, кадрового забезпечення тощо.

Як світять дослідження доктора наук А.Я.Сапельєва, які проводились у 90-і рр., динаміка оцінок професійного та культурного рівня викладачів вузів (за 5-балльною системою) мала такі параметри: рівень професіонализму та компетентності — 3,8; інтелектуальність, рівень загальній культури — 3,6. Цифри красномовної, трикохи, включують і невисоку ораторську культуру викладачів. Це саме підтверджують і наші спостереження останніх років на рівні школи і вузу. Ораторська культура знаходиться на периферії свідомості педагогічних кадрів, які піддаються, в основному, про оновлення знань, фахових відомостей, а не прирощення педагогічної, ораторської майстерності. Наприклад, опитування педагогів у Міжрегіональному інституті підвищення кваліфікації вчителя, у школі-гімназії № 59 м. Києва дозволило говорити про наявність великого педагогічного перевантаження, браку часу на підвищення фахового рівня.

Ораторське мистецтво майбутнього вчителя, спеціаліста гуманітарного профілю як компонента структури педагогічної діяльності розглядається як на основі аналізу теорії історії ораторського мистецтва, мистецтва красномовства, так і на основі художнього читання, методики виразного читання, на основі вивчення сценичної діяльності акторів-читців (М.Щепкін, М.Горбунов, М.Заньковецька, М.Садовський, М.Тобілевич та ін.), авторського читання (Л.А.Крілов, Т.Г.Шевченко, М.В.Гоголь, В.Блакитний, О.Вишня та ін.), словесної діяльності видатних педагогів (А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський та ін.).

Виховання культури риторичної особистості вчителя — випускника вузу базується на головних принципах

педагогіки, риторики, психології, мистецтва. Теорії особистості та тисно-діяльнісного підходу особливо чітко відображені у концепціях Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Левінського, А.І. Крупської, К.С. Станіславського. У 20–30 рр. ХХ ст. українські та інші вчені-педагоги розвивали ідею максимально ефективної виконавської, ораторської діяльності педагогів з метою розв'язання педагогічних завдань.

Педагоги-теоретики В.В. Голубков, М.А. Рибникова та інші поєднували словесну й педагогічну діяльність з ухвалом у розуміння мистецтва живого слова як педагогічного інструменту навчання. Н.К. Крупська, А.В. Луначарський, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський розширили цей взаємозв'язок на рівні ієрархій: мистецтво слова – виховання творчої особистості вчителя, що відповідає й сучасному погляду дослідників на виховання риторичної особистості педагогічних та гуманітарних кадрів в Україні, про що йдеться, зокрема, у дослідженнях проф. А.И. Катєвської (Київський державний педагогічний університет ім. М. Драгоманова), дослідження С.П. Іванової, О.А. Юніної (Пермський університет ім. М. Горького) та ін.

На нашу думку, виховання культури риторичної особистості студента педвуза, вчителя вимагає формування пешальних умінь педагога на основі тісного зв'язку із вихованням мовленнєвої культури особистості, для чого необхідно включити у вузівський курс навчальні дисципліни, які формулюють мисленнєво-мовленнєву та комунікативну культуру студента, у тому числі такі: рідна мова (стилістика, культура мовлення, теорія та практика перекладу), іноземна мова (латинська або давньогрецька, одна-две романо-германські), логіка, педагогіка, психологія, філософія (I–II курси); риторика, прагмариторика, ораторське мистецтво, мистецтво ділового спілкування (III–IV курси); еристика, олемічна майстерність оратора, теорія і практика аргументації (V курс). Зміст програми риторики включає знання юрії та історії риторики, красномовства, розуміння зміжових моделей мови й мовлення як моделей відображення існости, уміння вичленити у ній основні компоненти, які сприяли розвиткові педагогічної техніки, культури мовлення, ораторського мистецтва, полемічної майстерності автора тощо. Ми розглядаємо взаємозв'язок теоретичних

практичних компонентів у формуванні риторичної особистості вчителя, який повинен володіти живим словом інтегральною якістю професійної майстерності, з усташкою на педагогічну діяльність через сформовані

специальні знання й уміння, через переконаність та іншою орієнтацією студента на доцільність володіння мистецтвом живого слова у педагогічному процесі, педагогічним спілкуванням. Живе, ораторське слово вчителя є творчим актом його ефективного спілкування з учнями, до матеріалом для спілкування найчастіше виступають власні думки оратора або думки, відлоні письменником, ученою у спеціальному тексті. Вплив учителя, викладача вузу на інтелект та смаки аудиторії є необхідною умовою впливової усної переконуючої комунікації.

Моделювання навчального процесу у вузі передбачає системний підхід як способу вивчення, аналizu й узагальнення педагогічних фактів та явищ у діалектичному процесі пізнання. Дослідження С.І. Архангельського, В.Г. Афанасьєва, Т.А. Ільїна, Л.М. Новікової та ін. розкривають противірочна можливості школи до випускника педвуза та незадовілінність його підготовки у плані володіння живим, переконуючим словом: мож об'єктивно зростати вимогами до якості ораторської культури та відсутністю методики навчання студентів педвуза по оволодінням ораторським умінням, гострим дефіцитом кадрів викладачів тощо.

Погляди філософів, педагогів, риторів з даної проблеми збігаються у обґрунтуванні необхідності формування психологічної готовності студентів до ораторської діяльності, до оптимізації управління цим процесом на всіх етапах навчання і педагогічної творчості. Виховну діяльність педагога ми розглядаємо як систему вишого порядку, а словесна (ораторська) діяльність є підсистемою зі своїми складовими компонентами. Ефективність діяльності кожного компонента залежить від мети, змісту й форми навчання. Цілі включають: загальні цілі, зумовлені розвитком і потребами суспільства (школи, педвуза), зумовлені вимогами педагогічного процесу (виховного), часткові цілі, які передбачають розвиток ораторського мистецтва.

Зміст системи передбачає створення передумов для теоретико-практичного оволодіння студентами ораторськими уміннями як способом педагогічного впливу на учня.

У кінцевому результаті навчання риториці виліяються такі уміння студентів:

- вести розгорнутий монолог (лекцію тощо) з фахової проблематики;
- вести ефективну, конструктивну бесіду на будь-яку тему з кола культурної, високоосвіченої людини;

— володіти полемічним мистецтвом, культурою конструктивного діалогу та полілогу (диспут, полемічна дискусія);
— володіти стилем оратора;
— виробити індивідуальний образ оратора, власний ораторський стиль;
— розуміти і виявляти риси національної специфіки виступів та риторичних текстів із скарбниці українського красномовства.

Методи мовлення, які ми пропонуємо у формуючому педагогічному експерименті, сприяють оптимізації діяльності студентів: мислительної, мовленнєвої, комунікативної, творчої, педагогічної.

Крім класичних методів, ефективними методами у формуванні риторичної особистості студента вважаються: метод рольових та ллових ігор, метод словесної ай, розв'язання ситуативних завдань, творчі конкурси, мікро-виступи на задану тему, виступи-імпровізації, самоаналіз та рецензування (індивідуальна та колективна рефлексія), метод тестування, відеотренінги, відеопрактикуми тощо. (Див.: Сагач Г.М., Юніна Е.А. Риторика в інтелектуальних играх. — К., 1990; Ерик Берн. Ігри, в які від人均 люди. Люди, які іграють в ігри. — М., 1992).

Ми виділили такі основні сфери застосування набутих ораторських навичок та умінь: навчально-пізнавальна, професійно-педагогічна, громадсько-політична, культурно-просвітницька. Реалізація змісту, форм та методів навчання передбачається навчальним планом, програмами, методичними рекомендаціями, які розробляються дослідником для системи вищої освіти. Відзначимо, що серед сукупності ораторських навичок та умінь, якими повинен володіти кожен високопрофесійний педагог, ми вицілили монологічну, діалогічну та полілогічну форми усної переконуючої комунікації, наголосивши на дефіциті культури конструктивного діалогу педагога у нестандартних, конфліктних ситуаціях (виступ на масовому мітингу, під час страйку тощо). Зокрема, вимагає серйозної фахової уваги підготовка вчителя-вихователя у плані здобуття умінь полемічної майстерності, теорії й практики аргументації виступу, логичної культури мислення та ін.

Опитування старшокласників підкласів та студентів підінституту про ораторську підготовку в позанавчальній діяльності виявила низький результат — біля 4 % — з боку вчителя-оратора, а самі учні виступали у цій ролі у

позакласній роботі — 13 %. Ці дані збираються із дослідженнями А.І. Капської. Самі вчителі вижають себе підготовленими до ораторської діяльності — у 17,6 %, що сильнокорівним риторичної культури педагога.

Перспективним шляхом ліквідації дефіциту риторичної культури вчителя як органічно складової нової функції підготовки є система передпідготовки вчителя-предметника, класних керівників, вихователів групи продовжено-релевантних показників ораторської культури підготовка в умовах прогнозувати ефективність словесної діяльності вчителя.

З метою формування культури риторичної особистості вчителя пропонуємо три стадії діяльності навчального педагога:

- 1) моделювання системи навчання студента;
- 2) створення й реалізація навчальної програми з риторики, ораторського мистецтва;
- 3) розробка й впровадження навчальних та позааудиторних форм навчання студентів в умовах педагогічної та гуманітарної освіти.

На нашу думку, встановлення рівня ораторської обдарованості студентів та абітурієнтів педагогу, якій профіль бір рівні дають результати, виходячи із таких основних показників: культура мислення (логічна культура), культура мовлення (лингвістична культура), техніки мовлення, культура спілкування з аудиторією (психолого-педагогічна культура). Високий, середній та низький ораторські рівні підготовки абітурієнтів та студентів 1–2-х молодших курсів виявляють виразну тенденцію до середнього рівня володіння усно-мовою комунікацією у педагогах, бо абітурієнти технічних, природничих курсів виявляють тенденцію по низькій ораторській культурі. За нашими спостереженнями за абітурієнтами, учнями старших класів школи-гімназії №59 м. Києва, Українського коледжу № 272 м. Києва, інших шкіл нового типу, вони потребують серйозної ораторської підготовки, не завжди володіють умінням вести демократичну дискусію, полеміку, у спілкуванні часто інгровертні, некомфортно почують себе тоді, коли треба аргументовано відстоювати свою думку, особливо у нестандартних ситуаціях, унісаютися публічних виступів, не завжди вірять у свої ораторські потенції, мають недостатню ораторську практику, над ними часто тяжить

стереотипи "папірцевих" ораторів, слабо розвинені навички та уміння спонтанного імпровізаційного публічного монологічного мовлення. Зокрема, лише 10 % старшокласників-абітурієнтів школи-гімназії гуманітарного класу вважали хороший рівень владіння усним словом (дискусія на тему: "Моя майбутня професія. Чому я її обрав?", участь у публічних виступах Малої Академії, в олімпіаді Юного філолога тощо).

Відзначимо, що мотиви, інтереси, здібності абитуриєнтів та студентів підзвузу до оволодіння ораторським мистецтвом, виконавсько-мовленнєвою діяльністю дінамічно змінюються, оптимізуються в системі таких шість робочих заняття у школі юного лектора (оратора), включно з навчальним процесом спецкурсу (курсу) риторики, ораторського мистецтва, виразного читання, логіки; заняття у гуртках художнього читання, драматургії; факультативне навчення ораторської спадщини кращих пітчингів та зрубіжних ораторів; творчі зустрічі із професійними ораторами, представниками політичного, академічного, юридичного та ін. жанрів красномовства; творчі зустрічі із представниками красного писемства — письменниками-юетами, прозаїками, полемістами), які володіють живим тоном, успішно виступають перед аудиторією, як, наприклад, В.О. Яворівський, М.Д. Сом, І.Ф. Драч, П.М. Мовчан, Г.О. Чубач, К.В. Мотрич та ін.; ефективною формою є наведення конкурсів "Ораторами стають!", система практичних занять, зокрема реальне включення у спільні виступи на мітингах, дискусіях та ін., що активно актикувалося на факультеті підвищення лекторської майстерності при товаристві "Знання" протягом 1984—92 рр. тощо.

До педагогічних умов формування ораторської особистості майбутнього вчителя, крім системного методу уз'язнені педагогічних завдань, міжпредметних зв'язків викладачами курсів історії педагогіки, педагогіки, соціології, педагогічної майстерності, методики викладання фахових дисциплін, художнього читання, виразного зображення, стилістики та культури мовлення, виконавсько-мовленнєвої діяльності та ін., відносимо і перелік та обсяг навчальних курсів, необхідних для навчання лекторів мистецтву живого слова. На базі експертного тування спеціалістів вузу засобами математичної логіки починається структура навчальних курсів та спецкурсів даного вузу, їхній логічний взаємозв'язок.

У педагогічному університеті ім. М. Драгоманова така система навчальних курсів: Техніка мовлення і читання партитури тексту. Виконавський аналіз з методичним процесом. Основи драматургії і сценарної роботи у виковіному процесі. Основи сценичної грамоти з методикою роботи. Основи режисури у виковіному процесі.

Як бачимо, курсу ораторського мистецтва, риторики програма підзвузу поки що не має. Певною мірою ці прогалини заповнюються висококваліфікованими професорсько-викладацькими силами кафедр теорії та методики мови (проф. А.Й. Капська), педагогіки, стилістики мови (проф. Л.І. Машко, проф. М.М. Пилинський та ін.) якісним проведенням педагогічної практикою із включенням студентів у активний виконавсько-мовленнєвий режим педагогічної творчості тощо.

Останнім часом введено спецкурс для студентів усіх спеціальностей на педагогічному факультеті: "Основи теорії та методики красномовства".

За допомогою методу послідовного конструктивного визначається оптимальний зміст курсів, обсяг часу навчання, розподіл часу й змісту по роках, семестрах, навчальних тижнях.

У Київському університеті імені Тараса Шевченка на гуманітарних факультетах, зокрема юридичному, філософському, журналістиці, філологічному, соціологічному, психологічному читаються курси та спецкурси, які націлені на формування креативної особистості майбутнього спеціаліста: логіка, еристика, професійна етика та риторика (на юридичному), риторика, педагогіка, психологія, етика та естетика та інші. Курс риторики в університеті читається протягом 1—2-х семестрів, об'єм від 18 до 36 год. на навчальний період, проходить апробацію його програма, розподіл годин. Програмний матеріал з риторики розподіляється на ідеях цілісності й концентричності, що передбачає нарощування, поглиблення, розширення знань і умінь у загальній системі розвиваючої освіти гуманітарного спрямування. У Міжрегіональному інституті підвищення кваліфікації вчителів пройшли успішну риторичну підготовку вчителі першого набору за програмою в межах 120 годин (1992 р.), де автор дослідження проводила експеримент, читала поглиблений курс риторики (60 год.).

Вчителі-ритори, випускники цього першого набору під час анкетування виставили викладачам риторики, ораторського мистецтва найвищі бали за фахову майстерність

продемонстрували високу ступінь мотиваційного устрою відповідників під час навчання, а також високий рівень ораторської культури у подальшій педагогічній діяльності.

Високу ефективність у підготовці висококваліфікованих педагогічних кадрів, риторичної особистості вчителя читають курси психолого-педагогічного спрямування, що пропонуються на кафедрі педагогічної майстерності у Полтавському педагогічному інституті ім. А. С. Макаренка (проф. Н. М. Тарасевич, доц. Л. В. Крамущенко та ін.). В шкільному можна говорити про цілком сформовану школу педагогічної майстерності на базі цього педагогічного вузу, який координує творчі сили педагогів України у формуванні вчителя-професіонала нового типу, який володіє якісним ораторським словом переконуючої комунікації.

Логічна структура курсу риторики у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка дозволила впорядкувати елементи теоретичного, історичного та практичного аспектів викладання риторики на гуманітарних факультетах у межах відведенних годин за такою орієнтованою схемою:

1. Історія риторики, куди включено такі блоки: місце риторики серед інших наук, риторика і ораторське мистецтво, модель ораторської діяльності Аристотеля, основні види і жанри ораторського мистецтва, основні етапи зародження і розвитку риторики й ораторського мистецтва в історії людства (Давня Греція, Давній Рим), народний золотослів (етичні джерела українського красномовства), становлення слов'янського ораторського мистецтва (з періодизацією: епоха Київської Русі, риторичний ренесанс України 17–18 ст., риторична криза середини 19–20 ст., відродження риторичної спадщини в кінці 20 ст.); сучасні риторичні школи, розвиток риторики за межами України.

2. Теоретична риторика включає в себе аналіз і вивчення таких основних питань: закони риторики – організація та управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю; концептуальний, закон моделювання аудиторії, стратегічний закон, тактичний, мовленнєвий, безпосереднього спілкування, системно-аналітичний закони.

3. Практична риторика включає такі основні питання: предмет, зміст усного публічного виступу. Текст виступу та його параметри. Образ оратора. Професіограма оратора. Логічна культура оратора. Мовленнєва культура оратора. Композиція і стиль виступу оратора. Аудиторія. Психологія аудиторії. Взаємодія оратора з аудиторією. Спілкування

оратора з аудиторією як творчий процес. Полемічне мистецтво оратора тощо.

Практична риторика базується на чергуванні семінарсько-практичних заняття у активній формі: ролеві та ділові ігри, тестування, відеопрактикуми, відеотренажери, "круглих столів", диспути, дискусії, конкурси тощо. Курс риторики читається із врахуванням фахової інтересів студентів, зглобується із перебудовою, переструктуруванням матеріалу відповідно до потреб аудиторії. Зокрема, студентам юридичного факультету розширено читається блок судового красномовства, студентам філологічного факультету – журналістики, філософського – академічне красномовство, студентам факультету психології та соціології – лінгвістична культура як аспект комунікативної майстерності психолога, сошолога тощо.

Формуючий експеримент по вихованню риторичної особистості студентів гуманітарного профілю передбачав такі фази: від засвоєння студентами основних засобів до ораторської творчості, через визначення її місця й сутності у педагогічній та професійній діяльності, через формування необхідних умінь, до організації навчально-пошукової творчості студентів з метою виголошення промов різного жанру, виду й спрямування, з використанням елементів педагогічної майстерності, із виявленням умінь автодидактизму та саморефлексії. Така динаміка рівнів практичних умінь студентів лежить в основі методу трансформації своїх ораторських умінь у педагогічній та фаховій творчості з метою повнішої інтелектуально-емоційної, емоційно-художньої, духовної реалізації особистості демократичного суспільства.

У позанавчальній час у педагогічних вузах, університетах формування риторичної особистості здійснюється через такі підструктури, як факультет суспільних професій, художньо-творчі об'єднання, школа молодого лектора тощо. Невикористаних резервів у формуванні риторичної особистості у вузі є чимало, окремі аспекти цієї проблеми потребують дальнішого вивчення, розширення експерименту й осмислення досвіду, набутого кращими педагогами школ та викладачів гуманітарних вузів.

Узагальнення результатів педагогічного досвіду та експерименту, відповідно до розробленої автором концепції, показало, що в учнів та студентів експериментальних класів та груп значно зрос інтерес до вивчення риторики, ораторського мистецтва, полемічного мистецтва.

ва, майстерності ділового спілкування та ін. (80%). Захист дипломох робіт на факультеті журналістики у 1991—1995 навчальних роках виявив, що студенти отримували вищий бал не лише за зміст роботи, але й за уміння захищати її перед комісією, точно й грунтовно відповісти на запитання, умело поєднувати зміст і форму презентації лосільження в усній переконуючій комунікації (60%).

У цілому можна зробити висновок про те, що розвиток суспільства, яке ставить на чільне місце формування культури риторичної особистості вчителя, має значний духовно-інтелектуальний потенціал, бо класична риторика філософсько-дидактичного спрямування є активним фактором в організації стабілізуючого культуро-творчого фактору демократичної держави. Тому кожен мовець, незалежно від сфери усної переконуючої комунікації, повинен відчути високу відповідальність за словесний вчинок, словесну дію, бо у широкому розумінні риторика передається проблемами впливу мислення на свідомість, буття, екзистенційну дійсність.

Мета сучасної інтелігентної літератури — осмислити багатошару риторичну спадщину цивілізованого людства й свого народу на новому стадії розвитку суспільства, а також стосовно власних можливостей, конкретної ситуації спілкування; виробити оригінальний ораторський стиль, розширити духовно-інтелектуальні обрії у широкому контексті світової культури.

§4. Красне слово Т.Г.Шевченка і відродження національної школи красномовства

"Скорбящих радость! Помни,
поши мені святое слово..."
(Т.Г.Шевченко)

Нині настає час відродження національної культурної спадщини, зокрема й риторичної, чарівного народного золотослова, в якому видбито дивоцвіт національного менталітету й світогляду, який подарував світові титанів думки, слова, духу — Тараса Шевченка, Григорія Сковороду, Памфіла Юркевича, Петра Могилу, Феофана Прокоповича та інших просвітителів-гуманістів.

Шевченкове красне, пророк слово — спиртуваннякої поезії, духовний пелетень, феномен якого до цього часу повністю не розкритий, бо суть вершини висоти, глибини найпотаємніших.

Поет-пророк, речник народу, уміснивши творчу поєднаність Тараса Григоровича Шевченка з батьківмісцевими українською нацією, яка через красне слово зуміло відновити свою велич познавши широким власної душі та макро-космі Всесвіту.

Красне слово Кобзаря можна розглядати як за традиційними, так і за нетрадиційними підходами, як органічну спадщину, яка не вписується у прості класифікації смері. Зокрема, американський славіст Григорій Грабчук у праці "Шевченко як міфотворець" пропонує оригінальний аналіз творів Кобзаря не за тематично-проблемним методом, а за різноманітніми формальними способами підходів. На наш погляд, заслуговують на увагу громадськості такі 3 головні типи: 1) Риторичні, пророчі, "політичні" чи "шалюгічні" вірші, як "Послання" ("І мертвим, і живим, і ненародженим..."), "Кайду", переробки як наслідування старозаштучних пророків тощо, 2) Інтимні, або "чисто приватні", або "співідальні" вірші, переважно короткі, написані в період заслання, 3) Оповіданні поезії, хоча їх браво-довші, хоча серед них триплються й такі, як "Русалка" — балада на 62 рядки, поема "Катерина", "Гайдамаки", "Вільма", "Котячна", "Неволиник", "Москалівська країна", "Титарівна", "Неофіти", "Марія".

Це — формальна типологія, яка дозволяє розглядати конфлікт в українському світі — знищення першого, ідеального ладу, поновлення якого поет-пророк обґрунтует у видіннях ідеальної рівності, ідеальної людської спільноти: І соживи добра слова, Слава Україні... ("І мертвим...")

Або:

Встане Україна,
І розійтітьму неволі,
Світ примиши заспівати,
І помоляться на болі
Неволиничі діти!.
("Стойте в селі Суботові")

Своєю незмірною любов'ю до поневоленого народу Великий Тарас бажав йому неба приходити, пам'я й широ вірюв, що милосердний Бог не забуде його, згланеться на нього своїм ласкливим оком і пошле йому волю: "збройного своєм ласкливим оком і пошле йому волю: "зброй-

долю від віка до віка", як пише Володимир Домашовець у дослідженні "Псалми Давилові" (Оттава, 1992 р.)

Поет-пророк як посередник між Богом і народом створив унікальні за силою й красою переспіви псалмів — це яскрава оповість звинувачувачам Поета у безбожництві й нерелігійності. Але поет вірив "у вічно живого, праведного й справедливого Бога ... в усьому ... є Божа воля, хоч не завжди людина й розуміє і хоче з нею погодитись".

"Духовні вірші", "духовні пісні" були у репертуарі мандрівних дяків, бурсаків-школярів 16—18 ст. Для Тараса Шевченка, як сироти, псалми були потихо, підтримкою і захотовою, "натхненням до молитви", до витривалості, до боротьби проти зла, до змагання про добро, до національного й духовного пробудження українського народу. Духовна творчість Кобзаря, зокрема його псалми, наближали геніального поета до Бога, насичили душу мужністю передносити усі знищання життя, коли він був вільною людиною протягом коротких 9-ти років.

Т.Г.Шевченко підніс на високий, мистецький, художньо-риторичний рівень псалми, як неперевершенні зразки гомілетичного жанру ораторського мистецтва духовного сприймання, з їх аналогіями, порівняннями, психологічним паралелізмом, акровіршами, алітераціями, метафорами-перлинами, рефренами та іншими художньо-виразовими засобами.

Одним із найдавніших жанрів ораторського мистецтва є *спідейктичний, похвальний*, зразки якого ми знаходимо як у творчості поетів-риторів античного світу, так і майстрів красного слова епохи відродження українського красномовства, зокрема у Феофана Прокоповича, теоретика й практика українського красномовства (славнозвісна праця "Про ораторське мистецтво") та генія української поезії — Т.Г.Шевченка. Він створив "Книгу псалмів" із зразками національної оди — похвальної про-спічної поезії, з усіма ознаками жанру: піднесено-урочистий тон, присвята спеціальним подіям, визначним особам, які виконувалися у храмі хором, вражуючи дослідників розмаїттям жанрів, форм. Тут і лирика, і форма елегії, іцилі, спіка й драма.

Поет-пророк, поет-красномовець створив шедевр українського красного слова — божественного за силою й красою співаника у спільному й особистому поклонінні Богові. Ці поетичні перлини народилися небесним вогнем любові до Бога та від Бога як взірець звертання людини до Бога в святості й чистоті, любові та шуканні помилування:

Хто ж поклеє нам спасіні,
Верна добру долю?
Коли є Бог нам верні шляхи,
Розіб'є нашолю.
Водоносимо тебе, Боже,
Хваленім ослям... (Псалом 52)

Вражас духовно-будуюча сила псалмів великої силь українського народу, якій свою вогненевим словом привів і свободи закликав рідній народ стати на праведну дорогу спасиння України, не розинати неніку-Україну, встановивши сприянливість на стражданні землі, обіймути "найменшого брата", бо інакше відіться Божий гнев на "пріщуків поганіх".

Поет-пророк вірив: "Коли ти нас Бог, ти що прости нас?" А у славнозвісній поезії "Канго" Великий Кобзар пророкував:

Встане правда! Встане віха!
І тобі однаму
Помоляться всі языки
Вониси і віса.

Дослідники творчості поета, зокрема Григорій Грабович, відзначають, що в основі поезії Т.Г.Шевченка лежить міфологічне мислення, особливе міфологічне сприйняття України, бо "міф складає код Шевченкової поезії".

У книзі "Етюди про поетису Шевченка" Михайла Коцюбинська характеризує гениального поета як "художника натуру з воїтінну ренесансною широтою мистецьких обдаровань", для якого мистецтво є "чимось божественим, чівчим, чимсь таким, до чого треба приступати з побожним трепетом".

Красне слово Т.Г.Шевченка можна проаналізувати під кутом зору його інтонаційного образу в поезії, яка найбільш органично зближується з ораторським мистецтвом саме через цей художньо-виразний показник.

Відзначимо, що у класичній українській поезії Т.Г.Шевченко був найскрашшою інтонаційною індивідуальністю, найповніше втілив у своїй поетичній творчості національний, цілісний і живий характер з його багатючою та унікальною тембровою характеристикою. Могутнім голос поета вчувається нашим сучасникам у красному слові його духовних нащадків, таких, як музикін Ліна Костенко, мулдрий Іван Драч та інші.

Поет-новатор органічно увібрал у себе такі явища джерела поетичної інтонації, як народна пісня — у прямому

і непрямих стилізаціях, фольклорних образах; у певній частині художнього доробку поет-новатор виходить від народнописених інтонацій і форм, творить типовий літературний вірш ораторського, розмовно-ліричного типу.

Отже, красне слово поета-пророка України звучить із яскраво пісенними, фольклорними інтонаціями як щедр усного народного мистецтва, з другого боку, його красне слово збагачене, розвіччене й сuto книжною, ораторською інтонацією: стверження через заперечення, паралелізм, відштовхування від пісенного зачину, трансформація характерної для голосінь смішної ампліфікації, спінн наспівність дум тощо.

Відомі виявилися слова надгробної промови у Санкт-Петербурзі в 1861 р. Пантелеймона Кулиша, який над тілом Тараса Григоровича говорив так: "Немає в нас ні одного достойного пророкти рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і краса нашої мови тільки одному йому відкрилася. А все ж ми через його маємо велике і дороге нам право — оглашати рідним українським словом сю далеку землю".

Висока ораторська інтонація, нотки сентиментальної розчulenості, зворушенності, романтичного світосприймання лежать у природі поезії Т.Г.Шевченка, а висока романтична риторика має чи не найвищий романтичний пафос у поемі "Гайдамаки":

Сини мої, гайдамаки !
Світ широкий, воля, —
Ідіть, сини, погуляти,
Пошукайте долі.
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти,
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої, орли мої !
Летіть в Україну...

Інтонаційна поліфонія поезії Т.Г.Шевченка розкривається у тверезому, реалістичному коментарі, у вибуках гніву, іронії, у енергійному чутті, настроях просвітлення й любові, бажанні вірити, моменті божественного катарсиса:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх

Твердими руками
І дітючик пасуту
Волниши устана.

Ораторсько-поетичний темперамент поета-пророка відповідає його захищальним поета-громадянином з масовою позицією революціонера духу наші, сина, який своє вірив у оновлючу, пробуджуючу силу слова

Воззімчу
Отих малых рабів ніших.
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово:

Ораторський та розмовний тип інтонації поета Великого Кобзаря є органічним для жанру романтичної риторики, виступає своєрідним синтезом, високої індивідуальності і одночасно новаторським для своєї доби, вражлива читача та слухача живодайними інтонаціями житого зварття, риторичного загнання, побутово-розмовну інтонацію підносить до ораторсько-поетичного пафосу:

Молітва одному — праві,
А більше — никому.

Пор.:

Знати, од Бога
Голос той, і ті слова
Дути між люди!

Виразними ораторськими ознаками поетичного обдурування поета є його орієнтація на адресата. Його постійна присутність як широкого й уважного співрозмовника, настанова на внутрішній діалог із ним. До наших днів дійшла мабуть незмінною формула ораторської діяльності Аристотеля: "оратор — слово — аудиторія", доповнена лише зворотним зв'язком акту духовно-інтелектуальної співтворчості у певній ситуації спілкування.

Шевченко-пророк, Шевченко-трибун досить максимальних висот напруження думки і слова через глобальну, максимальну напруженість пафосної, ораторської інтонації з патетикою віри, гнівними інвективами, різкою, лекучим болем, різкою контрастністю, інтонацією пророків, що зближує його творчість із Біблією, унікальним пам'ятником духовної культури людства:

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі.
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Відрядо!
Мій любий краю исповішений!

*За що тебе Господь кара,
Карає тяжко?*

Шевченко володів могутньою снергією красного слова, бо залучав внутрішнього співрозмовника до думки, осмислення й переживання над вічними проблемами боротьби добра і зла, правди і кривди:

I день іде, і ніч іде.

I, голову скочивши в руки,

Дивуєшся, чому не йде

Апостол правди і науки?

Високий дух моральних істин, які проповідували поет-пророк, творився високим духом геніального сина українського народу, який створив вільний інтонаційний шлях, занжли йшов шляхом до інтонаційної свободи через високий риторичний пафос прямо до житих сердць нашадків, закликаючи: "Свою Україну любіть!"

Отже, богонатхнена творчість Т.Г.Шевченка є митецьким ідеалом інтелектуального, морально-духовного служіння народові СЛОВОМ ІСТИНИ, ДОБРА, КРАСИ. Поети, молоді оратори Нової України все глибше й глибше проникають у сокровенні глибини творчої лабораторії Кобзаря, бо на цьому фундаменті розбудовується національна школа красного писемництва й красномовства. Про це свідчать численні братства (починаючи з первих братчуків Львова) шанувальників творчості Т.Г.Шевченка, які проводять велику науково-практичну, пропагандистську діяльність.

Поетика й риторика — дві сестри, бо об'єктом вивчення й аналізу мають СЛОВО, з могутнім стико-естетичним потенціалом істини, добра й краси.

Уникальна творчість Т.Г.Шевченка дарує нам рідкісну можливість простежити одухотворене, обожнююче стяглення до Божого дару — митецького слова в художньому зверненні до поетичної музи в поезії "Муза". Він нащадків найсвітлішими, найніжнішими словами: пречистая, святая, чарівниченько моя, квіточка в полі та іншими, які свідчать про її доленоносність в житті поста-пророка.

Ампліфікація гомілєтичних понять: "святая, пречистия, з неложними устами, душу окропила, з безсмертными очима" творить класичний античний образ безсмертної Музи, якій Поет поклоняється, якій віддає шану серця, котре знає божественну велич її краси.

Особливу чарівність, теплоту й неповторну магію "візнання" не стільки розумом, скільки внутрішнім зором — люблячим серцем — визнаванням "матері" стають для

чотиря реалії народного золотослову: в першу зміну, тильки у поле однесла, колихала і спинала, дозакидала в стру, без-людному степу, сила, гонялася, тає квітка.

Геніальний поет сміливо й органічно вищукав для могутні стильові потоки — класичне й фольклорне, які в системі передають невинертне багатство й потенцію. Поет видів Бога, де художник Правда оживив магію художнього СЛОВА, яка ніби з небес спустилася на землю й своїми чарами, любов'ю зіграла серце поета — серце шанувальників красного слова.

Дійсно: життя коротке, а мистецтво — вчне. Ця класична сентенція має безліч підтвердження, які до неї торкається рука Художника.

Отже, античний риторичний пафос, як і класичний поетичний пафос, залишаючись об'єднуючим із сферою прозаїчною, у новітню добу творить феномен нової поетичної естетики: художньому пізнанню відкривається єдина, спокретична дійсність, єдність ідеального і реального, ідеального і матеріального, поетичного і прозаичного, дифузія "високого" і "низького", божественного і земного через Шевченкове "мистецтво простоти", бо він був мужем Слова і Справи, апостолом Правди і Свободи.

§5. В.О.Сухомлинський про мистецтво слова педагога

*"Творить дитину красне про красу
вітчизняного сину..."*

(В.О.Сухомлинський)

*П*едагогічний талант видатного українського учено-го, теоретика і практики-просвітителя, майстра живого слова, творця унікальної "Школи радості", "Школи та блакитним небом", "Школи мислення" втілився у багатьох аспектах, а головне — в унікальний педагогічний творчій спадщині, педагогічному золотослові художньої словесності, до якої прихиляємося ми у час духовного відродження народу, реформування освіти на засадах гуманізму, гуманітаризації, демократизму.

Вагомою гранично педагогічного таланту В.О.Сухомлинського є концепція виховання творчої особистості людини засобами живого, переконуючого слова вчителі

який у слові шиявле себе, свою культуру, свою моральність, своє ставлення до вихованця — як людина, яка ДІЄ СЛОВОМ (лат.: *homo verbo agens*).

Дитина і вчитель — основні суб'екти шкільної освіти, які взаємодіють на рівні слова, за допомогою слова, через слово: "Слово вчителя — як інструмент впливу на душу вихованця, нічим не замінити. Мистецтво виховання належить насамперед, мистецтво говорити, звертатися до людського серця. Я твердо переконаний, що багато шкільних конфліктів, які нерідко закінчуються засудженням, починаються з невміння вчителя говорити з учнями", — стверджував В.О. Сухомлинський. (Виbrane твори в п'яти томах. — К., 1976.— Т. 5.— С.321).

Прикро й боляче в кінці ХХ ст. жити в стилі мовленнєвого безкультур'я: спостерігати й чути "без'язвних" народних депутатів, вболівати душою за мовні покручі деяких ліячів науки, культури, освіти, бачити окремі рецидиви "антириторики" політичних, судових і навіть педагогічних кадрів, які не можуть ефективно, адекватно до ситуації спілкування ДІЯТИ СЛОВОМ на благо істини, добра, краси.

Нині прийшов час ламання риторичної кризи, відродження країн традицій національного красномовства, зокрема й педагогічної риторики В.О. Сухомлинського, інших просвітителів українського народу.

В.О. Сухомлинський творив мікрокосм дитячої душі, переливаючи в неї мудрі думки, світли почуття, добру волю, плащаючи сад істинної духовності й високої стико-естетичної краси думки й слова. Як і для ритора, для педагогічної творчості майстра слова В.О. Сухомлинського "джерелом думок" був уесь оточуючий світ, зокрема природа з її лісами, лугами, ставками, садами, полями, а також безмежний світ мистецтва, макрокосм Всесвіту й творчої людини. Тому така широка палітра тем і проблем словесних художньо-публіцистичних творів учнів видатного педагога, розмаїття жанрів — від казки, байки, розповіді, інтимного щоденника, твору-мініатюри до епіко-філософського осмислення основ світобудови у доповідях, рефератах та інших творах словесної скарбниці дитячої творчості.

Творчість дитини формується творчістю істинного вчителя, бо саме з постаті Учителя, як вважав В.О. Сухомлинський, починається пізнання дитиною світу й людини. Багато духовних багатств треба мати вихователів, щоб постійне самовиявлення його особистості діяло на

учнів як стимул до самовдосконалення. Величний український педагог вірив, що творчість вчителя і учня — це незримо ниточки, які "об'єднують серця".

У статтях-роздумах В.О. Сухомлинського про творчість словом як засобом духовно-інтелектуальних ізасобів між членами колективу знаходимо взірці яскравого, обраїнного, емоційного слова про живе слово. В руках вихователя слово такий же могутній засіб, як музичальний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптора. Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля — живопису, без мармуру й різця — скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогики.

Слово — це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність" (Там же — С. 160).

Живе, переконуюче слово педагога-вихователя має глибокі корені у світовій культурі. Зокрема, наслідком давніх філософських, риторичних, поетичних шкіл Дашьої Гречі, Дащного Риму виховували високі громадянські почуття в своїх вихованців через виховання почуття високого громадянського обов'язку перед суспільством за передачу могутнього інструменту впливу на розум, душу, воною людей в нечисті руки недостойних. Їх моральним поступатом було славнозвісне: "Не зашкоди!" (латинське: Non poscere!)

В.О. Сухомлинський ясно усвідомлював можливості живого слова: "Слово — це найточніший різець, затяжний доторкнутися до найнижчої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним — велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна і спотворити її. Тож оволодіймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса!" (Там само.— С.167).

До сьогодищнього дня не втратили свого високого значення думки В.О. Сухомлинського про епіко-естетичну силу й красу слова вчителя, який повинен досконально володіти усіма багатошімі ресурсами рідного слова, впливати на формування сильності учня не тільки своїм розумом, гарячим серцем, але й усім життям — чистим, благородним, одухотвореним ідеєю "педагогіки серця". Кожен урок видатного гуманіста й справжнього поета-гарного музиканта-скрипала В.О. Сухомлинського переворювався на свято, радість пізнання нового, інтелектуально-емоційного здивування перед глибинами знань, в

нових і нових відкритів інезільзіх висот духу людини, її мудрої думки, красного слова, у яке діти вслуховувалися, як у найчарівнішу музiku.

Українська національна педагогічна скарбниця увібрала в себе такі живописні ідеї видатного мислителя, як едіність розумового, стихного, естетичного, трупового, фізичного виховання дитини, як розумова й мова діяльність — творчість дітей, інтелектуальна активність, виховання ідеальних уявлень про красу поведінки, красу слова, природи, мистецтва, а головне — самої людини.

Широкі педагогічні обрії статей В.О.Сухомлинського можна сконцентрувати під кутом зору його професійної уваги до красного слова вчителя-вихователя. Це, зокрема, такі його статті: "Слово про слово", "Рідне слово", "Слово вчителя в моральному вихованні", "Розумова й мовна діяльність підлітків", "Особливості мислення і мови в юнацькі роки", "Як добитися, щоб слово вихователя доходило до серця вихованця", "Оберігайте своїх вихованців од марнослав'я", "Оволодівайте мистецтвом індивідуальної бесіди з вихованцем", "Що можна і чого не можна обговорювати в шкільному колективі", "Як проводити виховну бесіду з колективом", "Слово і емоційна культура людини" і багато інших.

З давніх дохристиянських часів, коли народ творив язичницькі молитви у напtekstі діалогу Людини і Космосом — у замовленнях, зокрема, для певного праєсладу людської думки "слово" і "діло" були ледве не синонімами, що дістало своє відбиття у найдавніших іndoєвропейських мовах. Отже, для усієї подальшої східнослов'янської культури слово надішлося великою силою, характеризувалося красномовними, пищими спітками типу "золоте слово", велемовність, хитромовність, красномовність, благомовлений, добромовний, а у старовинних риториках було таке визначення риторики (старослов'янською мовою): "Риторика у слов'ян розвивалася до тих пір, доки слово ритора не розходилося із ділами, тобто коли його слово було стичним, наповненим стосом (моральність), пафосом (ширими почуттями), логосом (істинним змістом, ідеєю). Тому творити добро — це визначальна, кардинальна стична категорія старовинної риторичної думки — є неодмінною, органічною рисою педагогіки від давнини до наших днів, зокрема у педагогічній скарбниці В.О.Сухомлинського, творця матерінської школи, де взаємодіють Учитель — Друг і учень —

друг, в яких слова повинні не розходитися із ділами, а творити гармонію істини, добра, краси.

Авторська "школа радості" В.О.Сухомлинського була багата талантом не тільки свого директора, тенісатора ідей, але й творчістю багатьох його спадкоємців-педагогів, а також обдарованих дітей, які формувалися з творчою особистістю у Кімнаті казок, Клубі дитячів-художників, Кутіжку краси, Кімнаті думок тощо, які творилися спільною національною працею педагога і дитини як потреба душі, як могутній промінь незичерпних талантів у звичайній сільській українській школі, про яку довілься згодом увесь світ.

На жаль, багатошія педагогічна й художньо-рисографічна спадщина В.О.Сухомлинського ще до кінця не осмислена, не вичерпана життям вода з чистого джерела його власних художньо-словесних творів — чудових казок, мініатюрних оповідань — описів, розумів, байок, віршів, сценаріїв та ін., які були візнями для його учнів, а також першими входили у доню художньої слівомісті. Вони мисливі образами, формувати емоційну культуру почуттів, ловити "жар-птаха" того спінного, неповторного слова, яке народжено думкою і серцем спрямованого Пoета. Учителя вчив дітей: "Скажіть про ялинку так, щоб у ваших словах відбилася і краса вечірньої зорі, і стук дитла, і мерехтіння сніжинок..." (Там само. — С.164).

Педагог володів поетичним даром художнього слова, як поет, даром художньо-виразного читання своїх словесних творів, як актор, даром чуті і слухати, як музикант, даром передавати у слові найточніші нюанси кольору, форми, як художник; даром переконуючого, впливового, ефективного живого слова, як оратор, даром безмежної любові до дітей, як справжня Людина-гуманіст, яка і свої останній подих видала за робочим столом ...

Він творив нове слово, широ вірив у те, що говорить дітям і колегам, був великим правдолюбцем і естетом, захопленим в красу самого життя. Він мріяв про свою органічну соціалізацію, вчив жити повнокровним, ширливим, творчим життям. Одним з улюбленіших його серцем і душою поетів був Великий Кобзар і така його слова: "Возвеличимо на диво і розум наш, і наш язик".

Саме тому ми відзначаємо прімат моральності, духовності у словесній творчій спадщині великого педагога, який закликав і вміло формував у своїх учнів почуття

чесності, правдивості, совісті, високу емоційну культуру, зокрема любов до Бітчизни, рідної мови, матері.

В.О.Сухомлинській висував високі професійні вимоги до педагога, який, на його думку, повинен все життя працювати над самовдосконаленням, оволодівати секретами педагогічної майстерності, зокрема уміло користуватися сократівським методом активізації розумової активності учнів, прийомами словесного спонукання, заохочення, покарання, виявлення довір'я, недовір'я, заборони тощо, які формують духовно-інтелектуальну основу щоденного спілкування у школі та за її межами.

Видатний педагог вчив дітей не тільки читати, писати, лічити, але й думати, пізнавати світ і себе в ньому, пізнавати багатство науки, мистецтва, природи — вчили жити через виховання в собі МИСЛІТЕЛЯ. А для цього все робив для розбудови національної ШКОЛИ МИСЛЕННЯ, де панує радість творчості, активно формується людська індивідуальность, розвивається жива душа, про яку В.О Сухомлинський з любов'ю писав: "У дитинстві кожна дитина — поет ... Поета в душі пробуджує людське почуття прекрасного... Пoетична творчість доступна кожному. Вона не є привілеєм особливо обдарованих. Пoетична творчість підносить людину" (Там само. — Т. 3. — С.212).

Великий педагог усе своє творче життя гаряче відстоював "золоті істини" ДОБРА, суворо й гнівно засуджуючи зло, яке розбещує душу людини, як іржа, що роз'їдає колектив: пустослів'я, марнослів'я, яке розумів як "безвідповідальнє брязкання зброяю, перетворення зброя в іграшку ... духовне роззброєння людини" (Там само. — Т.2. — С.559—600). Він вчив вихованців одухотворювати думосу й слово ділом, працею для загального добра, а головне — вчив дорожити словом, яке може й повинно стати могутнім засобом самовиховання. "Якщо ти хочеш зробити ось так, але не впевнений, що зробиш, ніколи не кажи: даю слово, що зроблю. Краще скажи: хочу примусити себе зробити ось так, примушу себе зробити ось так. І запушувати себе. Як би не було важко, добивайся поставленої мети. Десять разів перероби, але зроби так, щоб не було соромно перед людьми" (Там само. — С.600).

Моральні й словесні табу накладав В.О.Сухомлинській на усі ситуації обговорення "негожої поведінки" дитини у колективі, прагнучи у перспективі до безконфліктного виховання дітей — "без потрясінь, вибухів, стресів, які лише роз'ятрюють душевну рану". "... Треба вміти за-

гладити, нейтралізувати конфлікт у самому його зародку, не розаувати іскру, не робити з неї вогоньця, а погасити її тоді, коли вона ще тільки зароджується" (Там само. — С. 626).

В.О.Сухомлинський, як іншіший майстер педагогічної спрaкої, вмів "чуйтувати" необхідну інформацію з очей, обличчя, ходи, голосу дитини, але підказав найбільш ефективним індикатором духовно-школоствального стану вихованця психолінгвістичний аналіз його мовлення, набір і розташування слів, кількість і якість пауз, будову фраз, мікроспільнтам і безліч інших найдотичніших, найпотаємніших симптомів благополуччя чи неблагополуччя у душевному ділкательстві і чутливості, любов.

Педагог-гуманіст постійно ставив проблему соціальної самотності дитини у сім'ї, колективі, аби про формування високої емоційної й словесної культури у сім'ях вихованців через формування гармонійного дуету — школи і сім'ї, які разом шукають шлях до розуму й серця дитини. Ми, тобто школа і сім'я, — писав він, — "як два скульптори, що працюють поряд, маємо однакове уявлення про ідеал і працюємо в одному напрямі. У гармонії ж творення дюдини надзвичайно важливо, щоб у двох скульпторів не було протилежних позицій" (Там само. — С.542).

В.О.Сухомлинський пишався гордим званням народного педагога, ясно усвідомлював відсутність небезпеку й руйнівну силу репресивної, каральної педагогіки з "позиції сили", виступав проти авторитарного монологу вчителя, його невмілого і неприпустимого тиску на тонку дитячу душу гострим, караючо-гнівним, жорстоким, крикливим словом, брутальною інтонацією неповаги, що вважав неприпустимим у педагогіці,rudиментом "судової" ситуації, як це називається у класичній педагогіці. Натомість він пропагував уміння вести конструктивний, живий діалог вчителя і вихованця не з позиції аргументу. Він вважав, що людина має бути сама собі суддею. А тому надзвичайно цінним для сучасної педагогіки співробітництва залишається думки В.О.Сухомлинського про мистецтво учителя вести з вихованцем виховну бесіду, яку справедливо вважав суспільною справою, оскільки вона вимагає від педагога напруження усіх сил розуму, волі, почуттів, професіоналізму для загальног добра. Класична риторика, як і педагогіка, також вишли поряд із судовою промовою, спрямованою в минуле, нази-

дорадчий тип промови, спрямованої у майбутнє, що є найбільш конструктивним і ефективним для педагогічної риторики. Тоталітарне суспільство породило риторисько репресивної, каральної, судової, педагогічної промови, відтіснивши гуманістичну педагогіку і риторику, які спрямовані у майбутнє через конструктивний аналог, дорадчий тип промови, які притаманні демократичному суспільству.

В.О. Сухомлинський лібав про постійне самовдосконалення вчителя-вихователя, який повинен виховувати самого себе для такого ефективного, демократичного діалогу-беседи із дітьми та колегами, усіма людьми, з якими йому доведеться стикатися у житті. Він визначав такі ознаки виховання беседи, як-от: натхнення, одухотвореність, емоційність, джерело високої, прекрасної ідеї, з ознаками не суду, а швидше медицини, яка передбачає лікування і північиання висловом В.О. Сухомлинського.

Звісі й народжується цілочистість педагога, який має окріплювати вихованця, вселяти в нього віру, надію й любов: "Виховна майстерність полягає насамперед у тому, щоб людині захотілося бути хорошою" (Там само. — Т. 2. — С. 650). Певним, хоча й не абсолютним аналогом подібного словесного роду у класичній риториці з давніх часів є мистецтво гомілєтичної беседи, яким майстерно володіли священики, коли іхне благоліпнє, духовне слово не знищувало грішника, а дарувало прощення, відпущення гріхів, світлу надію.

В.О. Сухомлинський розробив оригінальну модель системності навчально-виховного процесу по формуванню творчої особистості дитини засобами живого слова — від молодшого шкільного віку до юнацького шляхом поступового, ступеневого формування художньо-образного типу мислення дитини, від імітаційно-наслідувального до індивідуально-власного творчого виду художньої креативності. Відзначимо серед багатьох чинників формування інтелектуальної та художньо-вербальної творчості дітей такі способи, як формування емоційної культури особистості, глибокого чуттєвого та духовно-інтелектуального осмислення дієвості слова, ефективності думки, через формування культури читання, зокрема й художньо-виразного читання різних текстів, власних творів, формування думки в органічній єдиноті із формуванням "руки", тобто в процесі творчої трудової діяльності, шлеспримоване формування

риторичної особистості вихованця через організацію високої позитивної мотиваційної установки дитини до того, тобто усього того, що буде спрямовано на " загальний духовний розвиток людини" (Там само. — Т.1. — С.319).

Основним живоційним джерелом словесної творчості є Учитель, майстер переконуючого, художньо-публіцистичного, ораторського слова, який своєм словом одухотворює дитину, настроює "струни мислі" на пірний дзен оркестру, бо, як вважав В.О. Сухомлинський, тільки натхнення породжує натхнення, розум впливає на розум, раштівство джерелом нової радості: "За найбільшу творчу знахідку в своїй педагогічній майстерності вкажайте ту мить, — писав В.О. Сухомлинський, — коли дитина сказала СВОЕ СЛОВО. В цю мить вона піднялась на одну сходинку в своєму інтелектуальному розвитку" (Там само. — Т.1. — С.509).

Отже, художньо-ораторська спадщина видатного українського педагога та його учнів "Школи радості" — це ще одна сходинка на шляху відродження й розбудови національної школи красномовства.

Нехай ніколи не згаснуть у серцях педагогів України мудрі поради В.О. Сухомлинського про шлях до плекання ДУХОВНИХ СІЛ дитини: "Музика — уяві — фантазія — казка — творчість — така доріжка, йдучі якою, дитина розвиває свої духовні сили" (Сухомлинський В.О. Избранные педагогические произведения. В 3-х т. — Т. 1., М., 1979. — С.339).

Формування духовної культури особистості засобами благодатного слова (гомілетики)

Все, що дихає, — хай Господь хвасты!
Алілуя! (Біблія)

«Споконвіку було слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього».— сказано в Святій Евангелії від Іоанна.

Незаперечною є роль слова, слова і істини, добра й краси у формуванні духовно-моральної, духовно-інтелектуальної культури особистості, особливо в часи екзистенційного вакууму, "морального ошпеніння", "морального паралічу", "масової невротизації та шизоізації", як твердять деякі українські науковці.

Представників духовно-світської сфери не можуть не тривожити такі реалії сьогодення, які визначаються слівами "безсердечна культура", "безсвісне покоління", "мокленева агресія", "ріторика брехні", "глобальна морально-економічна криза", "початок Армагеддону" тощо.

Наука, освіта, культура світського та церковно-богословського спрямування посткомуністичної України все активніше концентруються на формуванні духовно-моральної культури суспільства, особистості нової демократичної України з вищою метою — зміцнити й звеличити її дух, підключити всі її внутрішні сили й ресурси до активних пошукув істини (інтелектуально-духовна творчість), добра (духовно-моральна творчість), краси (духовно-естетична творчість).

Цілісність гармонійної духовно-моральної особистості, яка міжно долає всі катаклізми сьогодення, характеризується поступовим духовним зростанням та окріленням

в ім'я величної ідеї розбудови зеркальності, незадовільність духовного відрошення, похибкою-справжністю, неповнотою, інтеграції у світову співідповідь.

Нині зростає культурно-практический потенціал та риторична активність народу, актуалізуючись проблеми соціології і духу людини, роду, народу в ім'я світотворення. "Бережі своє рідне, бережі, щоб не виннародитися, щоб не забути народу, з якого ти вийшов. Бережіть свою ВІРУ, зміцні, свою мову, і тим бережіте національну істоту свою", — писав Іван Огієнко.

Будь-яка держава, народ існують як щасливі діти в контексті створеної та живітворящій культури, тому життя або знищення цієї культури, тому життя або знищення цієї держави, народу. Коренем культури юність виступає віра, духовно-моральній шлях суспільства, перший ОБРАЗ людини, який воно формує. Нині заострюється питання: який тип культури ми формуємо у своїй рідній Україні? Американізмний, "західний", реномований "радянський" чи ще якийсь? А якщо людину, яку в образі ми формуємо в незалежній Україні, людину стосовночому, просоціальному (гуманістичному) чи ескатолічному (духовому), яка усвідомлює свій зв'язок із Богом, свою божественну подобу?

Людська душа за свою природу здатна чутливо відгукуватися на високе, бо наповнені величиною, найкраще виховується на високому благородному, щастяному, опілдністю нахиленням. Високе — це душі, тому вона повинна долучатися до широкого, прекрасного, небесного, а сприяє цьому органічному зв'язку душі з високим — високе благородне СЛОВО — красномовство світське й гомілетика церковно-богословська, які між давні корені у світовій культурі.

Непересінне значення для формування духовно-моральної, інтелектуальної культури ічітла — оратора сучасності має унікальна історична спадщина Давньої Русі, яка творчо розвивала кращі традиції греко-латино-византійської ораторської традиції на національному ґрунті.

Київська Русь 11—12 ст. формувала риторичний інші на засадах християнської релігії, християнські моралі особистої скромності, "малозничності", "нездовідності", але давні українські ритори були істинними духовними та інтелектуальними лідерами суспільства, провідниками соціально значущих ідей, цінностей, побачали простих людей, а також і "сильних мирі" в ім'я патріотизму,

зміцнення державності, християнської віри, моральності особистості і в цілому суспільства.

Високими думкам, благородними почуттями спаднені "Ізборик" 1076 року, "Слово про читання книг" "Напучення багатим", "Повчання до братії" Луки Животиня, "Слово про Закон і Благодать" Іларіона, "Слово про терпнія, і про любов, і про гіст" Феодосія Печерського, "Слово про князів", "Слово про загибель Руської землі" Кирила Туровського, "Про маловір'я" Серафіона Володимирського тощо.

Ораторська проза Київської Русі подарувала світу дві основні жанри красномовства — дидактичне духовне повчання й похвальне, епідейтичне слово, в основному для колективного та індивідуального читання, соціальну значущість змісту й форми яких можна простежити у таких назвах риторичних збірників, як "Златоуст", "Златоструй", "Ізмарагд", "Золотий ланцюг", "Золота Матиця" тощо, бо що "золоті ланцюги" зміцнюють душу людини, а "ізмарагд" подібний до глибини морської, з якої плавець виносить перлини дорогоцінні — духовно-моральні, інтелектуальні багатства народу. Творцями цих нетлінних скарбів були мудрі оратори, служителі культу, найосвіченіші люди суспільства, його духовні вчителі.

Саме тому назрів момент усвідомлення величності духовного слова, одухотвореного слова в ім'я гармонізації суспільних відносин, розбудови демократичного суспільства на основі християнських морально-етичних засад.

З унікальної духовно-словесної спадщини святого отця нашого Іоанна Златоуста, архієпископа Константинопольського, доведуємося про тайнства церковного красномовства, які є корисними, живодайними не лише для священнослужителів, але й для усіх людей, хто користується потенціями слова в ім'я добра. Наведемо лише деякі аспекти з його високого стико-філософського, морально-духовного повчання священнослужителям про СЛОВО: бессили, призначені для народу, вимагають великої праці; труднощі задоволення через їхню не занадли високу мотиваційну установку, зневажати похвали, постійно й наполегливо зміщювати силу слова; дар слова слід не лише набути, але й зберігати трудом і вправами; красномовство є дар вивчення ще більше, ніж природа; чим вищим є у проповідника дар слова, тим більше він повинен трудитися над ним; сильний свідомістю свого дару, проповідник може

ставати вище мірувань натоміу, що більше винесеть добрі дії прагнення до інші мети — благообщанії бесс

тімнім мудрості, моральності, духовності, бо мова зміниного лінера суспільства може бути пілтеризованою субідності "Ізборника" 1076 р. де в "Слові про читання книг" відається усім нам": "як соловії слав твої колосища та срібних монет" (Див. Красномовне Древній Русі (ХІІІ ст.) — М., 1987. — С.35). Це про іншість як бого

А тепер наївдомо рідкісне слово Івана Харостини (ХІІІ ст.) з праці "Напучення про плюхання чад", які є актуальними до наших днів: "Всюшу істину с необиди, і праведні ослятають його, як ньюго бувк чака привід добреочесність... разум освічені людиши кохання кожного на шляху до добреочесності, і слово проповідника веде до спасіння..." (Див. Там само. — С.334).

Уже в ХХ ст. перекладач Біблії українською мовою митрополит Іларіон (професор Іван Огієцько) постійно писав про духовно-моральний розвиток різних народу. Він писав: "Духовна культура — це інтелектуальний стан народу, то розвиток всенародного разуму його науки, при, переконань, зміцн. етики та ін. Духовна культура творить із людянії найвищоматіальну одиницю." (Митрополит Іларіон. Моя проповіді. — Вінніпег, 1973. — С.115).

Нині відроджується соціальний інтерес до класичних цінностей, зокрема й словесного мистецтва гомілетики, поступово формуються національна школа красномовства зусиллями кращих професіоналів України. Держава стимулює інноваційні пошуки талановитих освітн. наукоміць в галузі красномовства, тому що підвищеною риторичною культурою мовців стимує вагомим чинником Гуманізації суспільства, через конструктивний діалог допоможе його членам знаходити спільні точки зору, приходити до згоди, консенсусу при розв'язанні актуальних питань, наважитися повагою, братерською християнською любов'ю до людей з іншими поглядами, підвищити аргументативну культуру полемістів у духовній та світській сферах, підвищувати відповідальність кожного мовця перед Богом за свій риторичний вчинок: "Шукаю слово, як молитву", — говорить Ліна Василівна Костенко.

На базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту педагогіки та психології професійної освіти АПН України розробляється модель формування культури риторичної особистості в системі розвиваючої

освіти України. Інтегрований курс риторики для навчання нового типу, вищої школи передбачає формування особистості за все духовно-інтелектуальною культурою особистості засобами шляхетного, благородного красномовства, окрім її благодатного похвального (спідベктичного) красномовства, яке має могутній стико-естетичний потенціал.

Вічною потребою людини залишається бажання перевести із сфери розуму в сферу почуття істину про те, що БЛАГО людей — в єдності між собою, християнською любові, взаємодопомозі, міри та злагоді. Благодатне слово гомілетичного красномовства, разом з одухотвореним красномовством світського ритора виступають єдиним, могутним інструментом подолання залишків тоталітарної сциомості, тоталітарного мислення, тоталітарної ідеї на слово, засобами мовленевої агресії, "війни слів", які так часто призвели до кривавих воєн, взаємознищенні. Над уламками тоталітаризму постає ясна зоря божественного Святого Духа, пустельою багатьох сердць зрошується щоюш води Ісуса, Краси, Добра, Любові, які творять єдине поле Духовності Миру, Братерства на нашій святій та гришній землі.

Наука, культура, освіта, мистецтво, релігія, засоби масової інформації мають об'єднати свої тусилія у формуванні духовної культури особистості засобами благодатного слова, одухотвореного красномовства як гарита духовного ренесансу громадян світу. Місія християнських риторів, педагогів, політиків, громадських діячів — долати хаос розриву світлом власного серця, любов'ю благодатного слова, могутньою силою риторики любові: "І оживе добра слава, слава України!" — пророкував геніальний речник українського народу Тарас Шевченко, канонізації святого імені якого сквалена рідним народом, який його думу, його золоте слово "апостола правди і свободи" поклає до п'єдесталу Незалежності як вінок безсмертної слави, вічного духу любові.

Нині прийшов час глобального переосмислення цінностей гомілетики під кутом зору формування духовно-моральної культури суспільства посттоталітарної держави. Ставиться питання про акумулювання духовно-інтелектуальних сил суспільства з метою пропаганди цінностей братерства, християнської любові в ім'я процвітання незалежної демократичної України.

Велика місія засобів масової інформації, особливо через християнських журналістів, високоморальних кореспондентів, — "неложними вустами" захищати істину, християнські цінності на противагу ваханалії насилья, нігицізму, апологетики зла.

У цілому значною єюче роль інтелігенції — інтелектуальності суспільства України щодо висотних світських і місій: облагородження духу дікоракурсивного розпорядженого, розгубленого народу засобами християнської науки, культури, освіти, мистецтва. Оськільки творчість Духовного Кодексу громадянині України стє підніміть хрестом на шляху до творення Духовного Кодексу Лідерства без ворогів, катастроф та катаклизмів.

Поступово має додатися цілісний розрив між наукою та релігією, освітою та релігією, як прийшло у всьому цивілізаційному світі, бо саме не скінчилося ще багато років критичне дерево християнського життя, добrotолюбія в Україні.

На нашу думку, слід узятико підтримувати не заморських духовних смісарів, а власних залишкових священнослужителів, лікарів наук, освіти, культури, мистецтва, засобів масової інформації, які своїм словом, справами не розвінчують материнську, ортодоксалну прізвісницю верству, а усіляко її підтримують, аби не стати "правічними поганями" сільської праштурів.

Об'єднання конфесій, на нашу думку, — це найкраща спроба, але здоровий глузь підказує, що проходити лише дружна родина, де усі шанують батьків, ітож, православна церква з часом могла б прийняти на своїй іконії імену, яке багородну й благословенну місію — стати "столпом об'єднання в ім'ї загального добра, адже сказано: "блажені миротворці, бо вони синами Божими називаються" (Біблія).

У духовному полі України має продумати: могутній христик до каяття (гр. μετανοή) як "переміни душі" в ім'я істини Христової, для чого нам необхідно пронизити вивчати гомілетичну спащену як духовну перину красномовства. Першим є ім'я святого Іоанна Златоуста.

§1. Іоанн Златоуст — світительник гомілетичного мистецтва

"Слово Богу є ю..."
(Іоанн Златоуст)

Духовна скабінши світу має неоціненої діамант — творіння святого Іоанна Златоуста, ім'я якого протягом багатьох століть залишається волонським християнським. Ідеалом вірного служіння Богові словом і ділом є хре-

ального глашатая й провідника християнства, "символом світу, вчителя всесвіту, столпа й утвердження церкви, проповідника покаяння". Для нездисциплінованих покалюх людей ім'я Іоанна Златоуста є символом напереворотного, гомілтичного мистецтва, яке потребує риторичної рефлексії в часи духовно-морального відродження в період найславного 2000-ліття Різдва Христового.

Іоанн Златоуст жив і творив у належнайно тіжні часи гонінь на християнство і християни (IV ст. н. е.), коли кожний богословський твір, виступ пастора перед підданими приносив величезну користь, як ілюзійний бальзам на кровоточиву душевну рану.

Пустеля морального і духовного багатства час від часу панувала в різних країнах, на різних стадах історико-культурного розвитку і в недавні часи державного богооборони, а нині долається могутнім поруком сердця, широким обсягом відкриті для себе цей великий духовний мистецтв, збережений у віках тим, хто розумів і розуміє особисту відповідальність за духовну спадкоємність, за свій власний моральний вибір між добром і злом.

З часів прийняття християнства на слов'янських землях серед інших духовних геніїв особливе місце в історії духовного читання й освіти наших предків мала духовна школища Іоанна Златоуста — людини, яка присвятила себе воренню людської душі. А ще, як відомо найдавніших часів, — не лише Науки, але й Мистецтво з Мистецтв.

Шо найбільше приваблювало й приваблює у духовній школі Іоанна Златоуста? Звичайно, магнітом тягне до себе іма велична постать людіні — подвижника, який близкує володів духовною зброяю на захист християнської праці батьків. Історія особистського та проповідницького зновлення святого Іоанна Златоуста, розуми над Його ізсмертою духовною Школою наїхують нас на опис єї видатної особистості, щоб цей світський церкви слав для тих, зокрема молодих, людей, які тільки вірюють для себе духовну скарбницю лояльності, хто з стисм серцем шукає взірці, ідеали, духовні орієнтири не ще у особистому, але й професійному житті. Істинно, як ізрано у Святому Писанні, "праведний житище вірою" біля. — С.1388).

Іоанн Златоуст пройшов тернистий шлях — від юного щя до архієпископа Константинопольського, від таланутого слухача ораторської школи знаменитого Ліванія геніального християнського вчителя-проповідника, під а гомілтичних творів, які становлять золотий фонд

християнського вірочиння, на таланутого "символічного адвоката до близкучого духовного пастора, сконкомпактного церковного оратора, про що красномовно сказати саме легендарне ім'я, дає Іоанну народом. — Златоуст.

Усі шанувальники генія Іоанна Златоуста визначають органічну єдність мудрості, благородної думки велетинського вчителя й яскравого, простого, природного, умовільного слова славетного проповідника.

Його ім'я стало символом напереворотного ораторського мистецтва, а подвижницька діяльність понад тисячу років належить на творчість Словом славних нашіх земель славнозвісного єпископа Кирила Туровського (XII ст.) до наших днів.

Багатолітнє служіння Іоанн в Антиохії славне численними духовними діяностями в ім'я Господа. Сучасники Іоанна Златоуста визначають велику благотатну силу її видатної людності — Його неподільну енергію, зар чоловічного видіння душ і тіл, слова про які розійшлися по всій землі.

Нелегко була полемічна боротьба Іоанна та Його послідовників із поглядами усіх із розкольників, сектантів, які сповіщали життя різними смутами, срісю, як, наприклад, аріан, яхоне, гностики та інші.

Світське життя мирян було спонсуване проблемами, головною серед яких було падіння моральності, багатою християнам бракувало любові до близкого, розвід багатих нахабно пішадись перед зладенистю бідних, багати забувають про обов'язок благочестності, забувають про церкву, бо всеслилися у театрах, цирках, на різних сукніх розвагах. Все це ставало приводом до вибухів громадського заколоту, країнних повстань, у полум'ї яких гинуло чимало душ.

Нелегкою була духовна місія доблесного й самовіданого Іоанна Златоуста, який добре зів'яло та непримінні проблеми різного міста, став незомніним духовним учителем християн, близкучим церковним промоціям, пілітесем душ і тіл, про таємні якого швидко довідалися разинівна різноплемінна двохсотп'ятічна Антиохія.

Вперше антиохійці, які дуже кохались у красномовстві, могли насолоджуватися істинним, а не фальшивим словом зверненім до Бога, до іхніх душ, яке вражало життєю дайністю, психологічною глибиною, будо мудре й широкодіяльне, доступне кожному слухачеві, який удостоїв прослухати знаменитого Іоанна.

У "Житіях святих" читаемо: "Його життєві будівництві такою силою, що усі слухачі не могли відстоїти

наслодитися ювім. Іоанн був таким солодкомовним оратором та коханим для усіх учителем, що в місті не було жодного, хто б не бажав слухати його бесід, і коли лізувалися, що Іоанн бажає бесідувати, усі з радістю стикалися до церкви. Місці правителі і судді залишали свої заняття, купці свою торгівлю, ремісники свої справи, щоб не пропустити жодного слова, яке йшло з вуст його. Усі вважали величезною втратою, коли не вдавалося їм слухати солодких промов Іоаннових.

Отже, натхнення благодатного проповідника не могло не передаватися пастви, члени якої то дрижали від страху перед яскравим зображенням жахів гніву Божого, то зливали душою до небес від надії на Божу милість, які широ вірили кожному слову Іоанна, дивуючись, що він николи не читав свої проповіді, але імпровізував, ніби виливаючи із самого серця кожну думку, солодке слово мудрості й надії.

Незабаром скорогиці почали записувати проповіді Іоанна Златоуста, а потім передавали чи продавали їх усім бажаючим, які полюбляли читати й перечитувати їх, николи й вивчували їх напам'ять, виголошуваючи перед знайомими, друзями як одкровення.

Саме у цей час Іоанна починають називати "вустами Божими і Христовими", другі — солодкомовним, треті — медоточивим, а сам народ, як кажуть, в особі однієї жінки-християни, назвав його Златоустом, що навіки увійшло в історію церкви Христової.

Золотославний проповідник відгукувався своїми пречудовими проповідями на кожну подію з життя пастви і християнської церкви, часто виступав чи не єдиним оборонцем-захисником стражденних душ, став улюбленим народу, бо вмів, як ніхто, розсіяти страхи, нерозуміння, відновити мир, спокій серед прихожан, які дивували Богові за такого великого душпастиря.

Духовна школа Іоанна Златоуста прошітала. Між ним і паствою утворився глибокий моральний зв'язок, що є ідеалом для християнської церкви: іхні серця були відкриті одне до одного, іх еднала глибока любов, і навіть незвідна розлука через хворобу чи першому пастирю сяяла невимовну туту в іхніх серцях, а радість зустрічі буда такою сильною, що багато хто не міг стримати сліз. Сам Іоанн Златоуст говорив, що як людина у вогнєвіщ прауге свіжої землі, так вісунтій друг жалеє своїх друзів ("Бесіда на тригучу про таланти"). У проповідях він називав своїх чириян "коханими", говорив, що серце його подонене

красою іхніх душ, а тому заходи і всходи вже не мати повні образ у своєму серці, що мають усе сині та не розлучаються з ними, повторюючи слова Соломона: "Аз сплю, а сердце байдо..."

Але це не означало, що Іоанн Златоуст не докорикав свої пастви тоді, коли вони того заслужували, але роки не з любов'ю, милістю до них, глибко відкриваючи іхні, а не самих християн. Його вихованій, педагогічний гений розшищав пізнанням цілком у ш роки, прошітала його духовна школа, де послух доводили не словами, а ділами, не шумними оплесками, які Іоанн заборонив, а благоговінною тишою взаєморозуміння, яку з давніх часів називають "храмовою тишою".

Еретики, яких відкривав у слові своєму Іоанн, гівалися на нього, поширювали усілякі худи, називання, твердили, що він — волхв, чародійник, але, як сказано у "Житії святих", "Бог незабаром загородив вуста їх, навівши на них сувору кару" ("Житії святих" — С 322), бо багато хто загинув у храмі під час страшного землетрусу.

Найшенню рисою, серед багатьох видатних якостей проповіді Іоанна, була благодатна надія на спасіння, яку він дарував кожному, хто ставав на шлях хистя за свої грехи, широ віправляв їх в ім'я Бога.

Він успішно продовжував писемне учителство — писав духовні творини, які стали окрасою християнської віри, зокрема "Три слова до познанника Старія", роздуми "Про дівство", "До молодої іуди", де виступав поборником зміщення духу із спокусами плоті. Присвячена другу Василію книга "Про священство", аналіз якої ми наводимо нижче, стала улюбленою книгою не лише для служителів культу, але й для усіх християн, які шкавляться проблемами красномовства.

Слов'яни давно схилилися у пошані й ширій любові перед гением Іоанна Златоуста. Ще болгарський цар Симеон склав славнозвісний збірник "Златоструй" із його слів та повчальних бесід. Відомий нам і Супральський рукопис XI ст.— зібрання слів Іоанна Златоуста, а одна із його бесід є у Святославовому збірнику 1073 року, 17 "слів" знаходиться у Чети-Мінєї XV ст. (травень), 7 "слів"— у збірнику Троїце-Сергієвої лаври XII ст. тощо.

Великий внесок у популяризацію спадщини Іоанна Златоуста у XVII ст. зробила Києво-Печерська лавра. Тут церковно-слов'янською мовою було вперше виплано творину великого проповідника, репринтно відтворене св. Синодом у 1814 році.

Із позицій вищень чи не найповнішими є 12-томне видання російською мовою творінь Іоанна Златоуста від 1898 року, яке репрінтно видтурорене у 1991 році в Москві видавництвом "Православна книга". Шасливиши с тим, що мають хоча б якесь із цих унікальних видань, бо вони є не лише сприянською окрасою кожної бібліотеки, але й духовно-інтелектуальною цінністю у професійній діяльності усіх, яких діяльність так чи інакше пов'язана із людиною, словом, вахованням, нащинням, красним писемством, гомілєтикою, ораторським мистецтвом тощо.

Українською мовою творіння Іоанна Златоуста, жаль, в Україні не видавалися — на це були відомі причини.

Нині прийшов благословений час "збирання кампія", осмислення трудів святих отців церкви, зокрема великого Іоанна Златоуста, з метою відродження кращих класичних духовних традицій минулого, творення духовного простору для сучасної людини, яка прауге Істини, Добра й Краси. Тому ми й пропонуємо шановним читачам аналіз фрагменту з унікальної праці світсьливника церкви — "Про священство", 5-у книгу, присвячену красномовству священнослужителя, за виданням 1991 року, який вперше здійснений нами українською мовою. (Див.: Сагач Г.М. Світсьливник миру, проповідник покаяння (Духовна школа Іоанна Златоуста). — "Рідна школа", 1994, №11. — С.16—20).

Знаменита праця Іоанна Златоуста "Про священство", зокрема "Слово п'яте", є унікальним джерелом глибокодумних роздумів геніального проповідника про мистецтво слова, гомілєтику священнослужителя.

Вихованій на кращих світових риторичних та філософських взірцях учителями Ліванієм та Андраграфієм, Іоанн Златоуст розмірковує над великою роллю і труднощами церковного красномовства, призначеної "боротьби за істину".

Він ґрунтуеться на відомій формулі великого Аристотеля, який визначив такі її складові компоненти: "Промова складається з трьох елементів: із самого оратора, з предмета, про який він говорить, та з особи, до якої він звертається". (Шт. за: Золотослів. — К., 1993. — С.210).

Іоанн Златоуст акцентує увагу проповідників на тому, що вони, "як мужі ревні й здібні", повинні враховувати у своєму нелегкому пастирському служенні.

Передусім, він звертає увагу на психологічні, душевні особливості "пасомих" (аудиторії), іхнє небажання прийняти скромне становище учнів, натомість претендуючи на роль присутніх на мирських видовищах глядачів, які раз-

важляються, оцінюють промову, як судді, а не починаються високим духовним істинам.

Далі, Іоанн Златоуст застерігає промовника-співака, що народ часто не проявляє, коли оратор дієві до свого виступу частину чужих трудів, за що може підзвіти під іронії великої й нестриманої ложорітності й звинувачення.

Тому духовний промовець повинен мати мужче душу, щоб володіти аудиторією, притести її користь, а не підкорятися її примкам та нерозумілином забаганю.

Чим цього можна досліти? На думку Іоанна Златоуста, є два шляхи: зневага до похвал з боку аудиторії і скла слова проповідника. Він ґрунтівно аналізує цю тему, зазначаючи, що похвани, які наповнені "благодатью та силлю" дає лише той, хто мужньо зневажає похвали, хто не пригне оплесків, хто говорить для користі, а не для зацікавлення народу. Отже, відомий поступат античного свту про етос (стечність) оратора знаходить у гомілєтичній праці Іоанна Златоуста своє яскраве підтвердження й глибоке втілення.

Вселенський вчитель закликає промовців, якого називають "відмінним керівником" народу, порівняючи з "відмінним візником", досконало володіти словом, особливо в гострій ситуації критики, ширкиття недоліків у поглядах слухачів, які, в свою чергу, не простять йому огрихів, недосконалості — соромливості, невідданості, затинання, бідного мовлення тощо, обуряться на сказане, а тому може знищитися користь від істинного похвани.

Глибокий психолог, Іоанн Златоуст застерігає духовного пастиря, якого порівнює із батьком молодих дітей, що ненависті й захрести з боку нерозсудливих слухачів, радить ні перебільшувати, ні применшувати іхнього знання, але "прагнути швидше гасити їх", знищувати недобру славу, сміливо переконувати "найбезумніших" звинувачувачів, наскільки це можливо. Він ще і не раз підкреслює, що "добрісне і достопохвальнє" може здійснити лише той, хто не занепадає духом, не знесилює душу журбою, не засмучується огудою, не зачаровується похвалами, не шкодує, коли їх втрачає. Це, зазначає Іоанн Златоуст, — дуже нелегка справа, "щоб душа такої людини залишилась без турбот і без скорботи".

Він підкреслює, що великою, досконалою силою слова володіє зовсім небагато людей, і вони повинні імати більше за інших постійно удосконалювати свою майстерність, "бо сила слова набувається освітою", ревною запалливістю, постійними вправами.

На думку Іоанна Златоуста, святіописка церкви, найбільш освічені мають трудитися більше усіх інших, бо за найменші огрохи можуть піднести під найбільші покори слухачів, які судять про проповідь не за її змістом, а за думкою про проповідника, не прощаючи йому нічого, ніби ангельської подоби.

Іоанн Златоуст попереджає, що часто зовсім мало, незначне "зменшує славу багатьох і великих мужів", бо люди не прощають великим і мали недоліки.

Великий духовний пастир із жалем констатує незнаність народу до тих достойних, хто усіма шанується,— отже, й до церковного проповідника, який повинен музьце зносити, не дратуватися, знесилуючи душу негативними переживаннями.

Корисними, ефективними і до наших днів є спостереження Іоанна Златоуста про народ, який часом є натовпом, зібранням випадкових людей, не завжди освічених, компетентних, об'єктивних в оцінці, часто несправедливих через "невіглаште". Шодо них він рекомендує не пам'ятати зла, прощати їх, "оплакуючи як нещасних і нікчемних", не втрачаючи впевненості у своїх силах через суд невіглашів.

Іоанн Златоуст впевнений, що відмінний художник, як і оратор, має бути сам суддею своїх творів, як професіонал, відповідальний за свої діяння мастер. Він радить не піддаватися чарам похвал, прагнути догодити БОГОВІ, а не людям.

Геніальний автор приціляє величезну увагу станові душі проповідника, яка не повинна слабшати від багатьох трудів, втрачати бажання у вправленні словом, і водночас зневажати похвали народу в ім'я перемоги істини.

Ці тонкі психологічні спостереження цілком перегукуються із унікальною теорією пристрастей, розробленої великим філософом і ритором Арістотелем у його працях, зокрема у "Риториці", яка не втратила своєї цінності до цих днів відродження інтересу до класичної гуманітарної риторики, яку український ритор Феофан Прокопович називав "шарщею душ", "княгинею мистецтв".

Звичайно, "багато трудитися, але отримувати мало юхал — це дійсно може виснажити й занурити до глибокого сну того, хто не вміє зневажати похвали", — підкреслює здні Златоуст. На його думку, з якою можна абсолютно одогодитися, потрібна душа "ніби божественна", "адаманта", щоб не захуритися або не впасти у ненависть.

Великий святий Іоанн Златоуст підкреслює зростання обов'язковості красномовства у душах християн, шире шанування тих, хто володіє словом. Він застерігає, що красно-

мовці повинні доказувати багато тусиль, щоб "показати дикого звіра" марнославства, залишаючись силами, співаженням, "нібито у тисій гавані", зберігаччи душу від збентеження, багатьох пристрастей.

Іоанн Златоуст, ніби звертається до ораторів наших днів, попереджає, що « Я інші трудноша, про які може говорити той, хто переживає їх насправді».

Ми вірно, золотостві Іоанна Златоуста з прекрасною духовною школою для усіх, хто прагне оволіти премуцированій соловошами гомілетичного та світського ораторського мистецтва в ім'я любові до Бога й до близького, в ім'я Істини, Добра, Краси.

§2. Формування духовної культури особистості засобами гомілетики у творчій спадщині Івана Олійника (митрополита Іларіона)

"Служити народові — це служити Богові" *(Іван Олійник)*

Нічо не може бути без Бога,
як без води ї роси рослина.—
Бо замість Божого Чертога
Збудує пекло всім людина!"

(Іван Олійник)

Невічереною скарбницею духовно-морального досвіду українського народу є духовний материк церковно-богословської, науково-релігійної спадщини Івана Олійника (митрополита Іларіона), визначного оборонця православної віри і Церкви, подвижника української культури, титана думки й майстра слова, який був удостоєний звання Великого Митрополита.

Прийнявши ім'я свого великого попередника з перед століть, митрополит Канадський, Іларіон, вславився великою вченістю і безмежною відданістю українській церкві, як вірний син її. Із-під його пера вийшло величезне число книжок богословського і наукового характеру, вінком його праць був переклад священної книги Біблії давньоєврейської і грецької мов на українську мову (1921—1955 рр.), чим він вповні заслужив називу "Великий

Митрополит" (Герус С. Ранній називаний українською церквою до незалежності. — Роль великих митрополитів Іларіона I та Іларіона II).

Митрополит Іларіон все своє подвижницьке життя втілював на практиці величчу цею служіння своєму народові через служіння Церкви. Богові, тому його ім'я вписане золотими літерами на скрижалах історії України як автора фундаментальних церковно-богословських праць: "Українська церква за час Богдана Хмельницького" (Вінніпег, 1956); "Українська церква за час Руїни" (Вінніпег, 1956); "Хвалимо бога українською мовою" (Вінніпег, 1962); "Бог і світ. Читанка для молоді недільних і українських школ та родин" (Вінніпег, 1964); "Релігійність творів Шевченка" (Вінніпег, 1964); "Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія" (Вінніпег, 1965) тощо.

Цільне місце в духовному доробку борця за ідеали українського народу належить його проповідницькій спадщині, яка вміщена, зокрема, в унікальному збірнику "Мої проповіді", виданому в Вінніпегу (Канада) в 1973 р.

Проповіді митрополита Іларіона — це чисте і ієвічне джерело богонаганенних промов, звернених до глибин душі українського народу, до священиків як "опікунів народної душі", до сучасників та нашадків. Вони виступають не лише видатною історико-культурною та релігійно-учительською пам'яткою, але й взірцем національно-державницького підходу до важливих, актуальних проблем духовно-морального життя України, нетлінним взірцем гомілетичного таланту автора-патріота, видатного майстра благодатного слова: "Своїм усним і писемним словом — популярним і науковим — він освітлював шлях українському народові у світлі Христових заповітів, бо зізнав, що тільки в Богі повнота життя, добробуту і щастя", — писав митрополит Вінніпегу і всієї Канади Андрей. (Див. Марушевич А.А. Невтомний працівник українського Ренесансу Іван Огінсько. Педагогічний аспект. — К., 1996. — С. 118).

Не може не вражати панорамна широта й глибина наукового, духовного, громадського зацікавлення митрополита Огінська, який брав активну участь у визвольних змаганнях, будівництві національної державності України, словом і справами своїми прислужився духовному відродженню рідного народу як у самій Україні, так і на чужині.

Цільне місце в духовно-релігійному доробку невтомного працівника українського Ренесансу митрополита Іларіона посідають стико-філософські, релігійно-богословські проблеми добра і зла, сумління, совісті, милосердя, релігійної свідомості, вири тощо. Він стверджував ідеї добра за допомогою сумління, яке є центром внутрішнього морального світу людини, в праях, проповідях: "Сумління. Живімо з совістю чистою!", "Роботу Господню провадимо чеснотно!", "Слово во врем'я злота", "Обожнення людини" та ін.

Тривожать пушу, хвилюють серце дослідника духовної совісті, яка є віл Бога, яка виробляється в людині через довголітнє оточення, від родинного виховання, від освіти, в громаді й державі, але "совість подохла в Совєтіах". Це призвело до мільйонів закатованих, замучених людей. До глибин душі й серця проносять полум'яні слова митрополита Іларіона: "Маймо совісті! Цебто правду Божу в собі. Совість — головна сізна християнської культури" (Митрополит Іларіон. Мої проповіді. — Вінніпег, 1973. — С. 13).

Неспокійним, часом трагічним було духовне життя українців, зокрема православних, на Холмщині й Підляшші. де тривалий час ревно трудився митрополит Іларіон, словом своїм підносив ідеї братерської згоди, широї любові, взаємного сусідського розуміння між українською громадою та польським римокатолицьким духовенством. На цій "упослідженій та забутій" землі, за словом митрополита, мають запанувати мир, духовна злагода, він закликав усіх "прашувати в своєму Виноградинку", просив європейську та світову громадськість "вітерти вікові рясні слізозі" православних в ім'я Господа Бога.

Надзвичайно вагоме культурно-просвітницьке та духовно-релігійне значення мають проповіді митрополита Іларіона "Ідеологія української церкви", "Іван Хреститель", "Поєднання церков", "Підвальнини й істота нашої церкви", "Нема пророка в Отчизні своїй", "Канони святі й непорушні" тощо, в яких автор аргументовано й послідовно викладає підвалини православної Церкви — Церкви Апостольської і Первозванної, автокефальної, незалежної від світської влади, церкви національної, народної, високо-освіченої, яка створила культуру своєму народові.

Митрополит Іларіон палко відстоює високе правне стягнення українського духовництва, яке завжди посвячувало прихідоване положення в українському суспільстві як його освічений стан, як будівничий клас Держави, як національне, авторитетне, народне явище в духовному житті українського суспільства.

Золоту сторінку вписав митрополит Іларіон в історію духовну скарбницю українського народу проповідями національно-культурного спрямування, в яких він поставив масштабні проблеми формування національної свідомості та самовідомості українського народу, висловлення високого патріотизму через шанування рідної мови, рідних звичаїв, своєї Вірнії Церкви, через ширу любов до народу, до землі, пісні, одежі тощо.

Яскраво полемічно й палко засуджує він зрадники рідного народу як "пропащих одшененців", "перекидців", "нешасливих людей", стверджуючи приклад Христа, який заповідав: "Я не руйнувати Закона прийшов, а доповнити" (Матв., 5, 17).

Творення української культури митрополит Іларіон вважав "найпершою основою народу", бо вона творить "правдиву національну еліту — духовно міцну, стично здорову, в житті витривалу й національно карну".

На думку духовного велета українського народу, необхідно ревно плекати науку, сприяти виданню наукових журналів, належно шанувати вчених, бо "учений — це та з ласки Божої вибрана людина, що видано покохала науку над усе, що саможертованно вирікалася цьогоосвітніх принад для добра своєї науки".

Великого значення надавав митрополит Іларіон високій ролі духовенства у збереженні й розвиткові рідної мови, бо "віра й мова найміцніше зв'язані з собою й разом творять головну ознаку народності", вони — "спільній дуалістичний вияв однієї національної душі, тому Церква мусить стати найміцнішою твердинею плекання рідної мови", — стверджував патріот-митрополит. Більш того, він паважав, що без рідної мови нема Церкви.

Не втратили свого значення до наших днів глибока роздуми митрополита Іларіона про гомілетичну культуру священників (проповідь "Духовенство й рідна мова"): священик у всіх народів говорить тільки доброю літературною мовою, стаючи візцем і школою літературної мови приходо-

жі, бо "проповіль соборного мовно вищезначного парової глибоке почаття національної чистоти, високота якої дуга й гарантує Бога до негритизму".

Митрополит рішуче повстас проти мовного виникнення, якого шкідового для Церкви, щоб запобігти національній катастрофі.

Талант красномовця, майстра гомілетичних проповідей виявився в діалектичній, органічній схожості звуку й фрази його проповідницької спілкової. Митрополит Іларіон постійно збув про широкий богословський потенціал своїх промов, постійно акцентуючи увагу на привабливості любові молоді до рідної мови (проповідь "Родина найперше — наука, українська мова"). "Служлю українському народу найперше", "Родина — це домініон церкви" тощо.

У цілому проповідь митрополита відрізняється могутнім теоцентризмом, поєднаним з високою виразистістю антропоцентризму, геніальним простотою вираження думок при глибині змісту, спіко-естетичнію образистію, богословськістю слова, афористичністю фраз: "Не роби брату своєму, чого не хочеш собі", "Вартица проста людина з розвиненою совістю, якіх інтенсивні без совісти", "Бог — це совість у людині", "Совість — стороня поступів людини", "Не споживайте суміння інших", "Зрозуміти — то простити" тощо.

У службі рідному народові митрополит Іларіон вижає іншу мету людського життя: "Хто любить сій світ, той йому широ служити", — постійно твердив він.

Проповідь митрополита будить думку й сажать, активно формуючи ширу любов до Бога, до України, сочнюють творити добро в ім'я народу, в тому є живодійнем джерелом гомілетичної доверченості до наших днів.

Звітний лікар слова й духу, пророк українського народу митрополит Іларіон надихає своїх нащадків до жерточного служіння Богу й Україні: "Найміцніша жертва для Господа — це служба близькому, служба й усім близким — народові. Це те найбільше, чого можуть здійснити Господь і що ми можемо й мусимо Йому надавати".

Гомілетична спадщина українського Златоуста нащадків й нові покоління патріотів України благодійним словом служити істині, добру, красі.

§3. "Філософія серця" в християнському віровченні Г.С. Сковороди і П.Д. Юркевича

"Особливо у дні тяжкі ми повинні
тиорити молитву серця про
прекрасне" (M. Peppe)

*D*вохтисячолітній ювілей Різдва Христового заєвічує наявність у християнському віровченні таких загально-людських цінностей, які не підпадають часові в контексті існування людини і людських суспільств. Відійшли в небуття численні людські цивілізації. Змінилися держави і суспільства з іх неділченою кількістю вождів та інших елітарів "владу ймущих". За них людство забуло, або відроджує в пам'яті архітектурними свідченнями чи археологічними розкопками, щоб знову за них забути і знову, про необхідності, відродити їх у пам'яті. Забувається, як правило, те, що не є життєвою необхідністю, не торкається істинності людського буття. Стосується це передусім тих ідей, що забезпечували життєвість людського духу, людської свідомості у буденності фізичного виживання. Але є ідеї і запрограмовані в них істини які вічні у цілопокладанні людської життєвості. До них належать істини християнського віровчення, якими людство жило, живе і живиме. З іхнім пізнанням і особистісним уособленням відроджується духовність кожної людської індивідуальності, вибраючи в себе всі доброочесноти, поза якими мир у людській душі, у державі, між державами, у світі в цілому унеможливлюється. Спробуємо пізнати деякі християнські утасманичності розумом, почуттями і волею двох уславлених українських філософів-доброторвів Г. С. Сковороди і П. Д. Юркевича.

Г. С. Сковорода (1732-1794 рр.) ввійшов у світову культуру як непересічна постать своєю незвичною життєвою поведінкою, безкомпромісністю натури, всепроникнім філософським мисленням. Його вчення про три світи — великий (макрокосм), малій (мікрокосм) і символічний (біблія), а також про видиму і невидиму натури сягають зв'язків з філософами Давньої Греції (Піфагор, Демокріт, Епікур, Платон) і мають неповторність, властиву лише Сковороді. Зокрема, виділивши в окремий світ біблію, філософ вбачав у ній певну сукупність символів, призначених винятково для пізнання невидимої натури, або на-
чала (бога).

філософські твори Сковороди наскільки фахівчинські, і прониклими візображенням боротьби добра і зла, ридають і смугу, краси і потворності. Год шукати у цього творі і гносеологічних, гносеометричних чи інтуїтивних набутків — у філософії жодного. Усі жень. Його теоретичні набутки — у філософії як спрямовані на свою увагу дослідника і спонада чи спрямовані на досягнення людиною щастя передусім у "срібній грі". Тому найголовніші його філософські ідеї торкаються сфери етизму. Знайчайно ж, не обмежуються чим і позитивні філософські проблеми як онтологічного, так і гносеологічного спрямування. Однак пішов розвинути вони насизно питанням стичин. Як проникніший письменник з філософським обдаруванням і вишколом, вони прагне злагнути світ людської душі, освітнути умови добування людиною щастя і волінностей.

Своєрідність підходу Сковороди до основаних з категорій естетики — прекрасного поєднане в тому, що воно видається в почуттях людючи позитивного спрямування лише захищаючи тому етичному ідеалові, потреби і інтереси всіх людських уподобання і пристрасті. Досліджується почуття прекрасного важкою зустрічами. У важкодоступності й полягає його суттєвість і значущість. "Природа прекрасного така, що чим більш на шляху до нього зустрічається перешкод, тим більш до нового тягне, на зразок того найблагородішого найтверідшого металу, який чим більше третяє об землю, накладену на нього, тим прекрасніше вигляскує" (Сковорода Г. Повне зібрання творів: В 2-х т. — Т.2.—К., 1973 — С.332).

Найкагомішим вищим прекрасного Сковорода вважає добро. Краса й добро властиві кожній людині що природі і є найблестучішими, як вода і повітря. І якщо вони не спотворені антигуманними ідеалами, то досягаються людиною повсякчас, особливо в умовах "срібного" наслідка, пристрасті, уполювань. Незграбними і комічними є потути намагань вступареч природним наочкам. Смішним є вони, що взявліся грاثи на сопілки, учень, у якого немає природних здібностей до навчання. "Несродное делане" робить людину смішною, а її діяльність — шкідливою для суспільства.

"Прищипає срідності" Г. С. Сковороди ґрунтуеться на "подвійності" природи людини, зумовленістю духовним началом. "Если строишь дом,— пише він,— строй для обеих существа твоего частей — души и тела. Если украшаешь и одеваешь тело, не забывай и сердца. Для хлеба, два дома и две одежды, два рода всего есть, всего есть двое, затем что есть два человека в человеке: одном и дво-

отца — небесный и земный, и два миры — первородный и временный, и две природы — божественная и телесная, во всем на всем...” (Сковорода Григорій. Твори в двох томах. — К., 1961. Т.1. — С.243).

У центрі філософствування Сковороди — духовна сутність людини, яка аналізується не системою понять “людина — суспільство” і навіть не “людина — матеріальна природа”, а в системі понять “дух людини — бог”. Доля людини, її характер та уподобання залежать від нещирого, але цілком означного закону — бога-природи, який зберігає якісну визначеність і постійність. У кожній людині є розумна необхідність, яка від народження вищущеться в певних духовних потенціях, закладених самою природою. Виявляється духовність думками, почуттями, ставленнями, діяльністю. Оскільки дух пов’язаний з волею, яка може бути доброю і злою, то він також визначається лімітами та добрими думками, почуттями і діями, які знаходяться в постійній боротьбі. “Душа есть ... движимость непрерывная. Крила ея есть мысли, мнения, советы; она или желает чего, или убегает от чего; желая любить, убегая бояться. Если не знает, чего желать, а чего убегать, тогда исподумает, сомневается, мучится, сюда и туда наш шарик качается, метется и вертится, как магнитная стрела, доколь не устремит взор свой в дражайшую точку холодного севера” (Там само. — Т.1. — С.248).

Перебування души в рівновазі (автаркії) є важливим з чинників людського благополуччя, осередком життя, щастя. Здобувається автаркія в постійному цілекладанні опанування духу і обмеження плоті. Насилуючи спікурівське визначення філософії як науки про людське щастя, вибраючи подібні думки Сократа, Горация, Сенеки використовуючи їх у філософському мудруванні, Сковорода сам намагається і людей захоплює перемагати у собі губчі пристрасті, приборкувати інстинкти злії волі та гавати на шлях добра як важливішою істинною людського життя. Добро поєднусе природні здібності і загальні интереси. Шаслив тот, кто сопряг сродную себе частную должностъ общюю. Сия есть истинна жизнь”. (Там само. — Т.2. — 128).

Жити людині у щасті, за Сковородою, є законом природи. Уможливлення та необхідність такого життя прається на своєрідність духовної організації людини, на “вічну” й “незмінну” природу. Тому пізнання людського щастя та наповнення його людяністю як основою “сріди” є, на його думку, єдиним шляхом до загального

істинного щастя. Будучи людиною освіченого, володюючи досконало латинською, грецькою, німецькою, єврейською мовами, Сковорода не міг обйтися увагою одній з важливих особливостей біблійної антропології. Вона вводиться до того, що у з’ясуванні людської природи Біблія віддає перевагу “серцю”, а не голові, людському почуттю, віри, а не раціоналізму. Подіючи потоги філософія александрийської школи, окрема Климент і Ориген, що не можливості осятити Святе Писання буквальним його тлумаченням, український філософ влався, як і його вчителі, по алегорії.

Символи, образи, алегорії Біблії набувають у Сковороди значень засобів пізнання. Вони немов би присувають, втасманичують непосвічених до пізнання блаженної натури. Символи, крім того, уможливлюють спілкування посвічених, тобто виконують комунікативну, едикальну функцію. Спілкування це завжди осягається “радістю серця” і спонукає душу до автаркії. Підсказано, що у Старому Заповіті “серце” вгадується 851 раз. Ідеється передусім про те, що у своїй створенністі, речовинності, тілесності людина протилежна нестворенністі бога як духовному, німатеріальному, споконвічному. Якщо тіло людини, її плоть — це минуле, тілоне, тимчасове, то її душа, її внутрішній світ, її “серце” нетліні і вічні і мають ту саму природу, що й бог, тому людина водночас є богоінію. Дискути цьому самопізнання в гносеологічній площині став джерелом Богопізнання (Філософська енциклопедія. Т.5. — С.355). Для щастя людина повинна повадитися, в чому позичає її “самая нужнейшая надобность и что такое есть предел, черта и край всех из всех желаний и намерений, дабы все свои дела приводить к сему главнейшему и належнейшему пункту...” (Сковорода Григорій. Твори в двох томах. К. — 1961. Т.1. — С.223).

Цікаво простежити практичну реалізацію філософської “ідеї серця” Г.С. Сковороди у творчому доробку П.Д. Юркевича (1826—1874), філософа і педагога, орієніального і теренах гуманізації людської особистості засобами освіти виховання. Народився на Полтавщині. Вищу освіту отримав у Київській духовній академії, обійнявши в ній посаду професора філософії і німецької мови. Перший завідував кафедрою філософії Московського університету (1861 р.

Учи й послідовники Юркевича відзначали його прихильність до педагогіки, зачіркованість у філософсько-осмисленні освітньо-виховної системи. Це чи не переглядини цікавої і великої важливості для освіти науки

галузі — філософії освіти. Його за жити надихала Шлеснера філософська ідея сягнення істоти у цілепокладаннях її моральних достоїнств.

У перших працях Київського періоду, своєрідних філософських ессе "Ідея" (1859), "Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого" (1860) він уподоблює людину з помічником Божим в удоносненні світу за мрами Істини. Добра та Краси. Світ, на переконання Юркевича, має цінність не лише для розуму людини, але й для її волі і серця. Аналізуючи філософські ідеї Платона, підкреслюючи їх творчу, поетичну спрямованість, він наповнює їх божественним світлом і життєм існування людини, здатної творити безсмертне і вічне.

Зауважуючи Платонові за бачення ідеї лише в родових властивостях речі, завдяки чому все індивідуальне, особисте щедре в загальному, Юркевич схиляється до узагальнення, що кожна річ є одкровенням ідеї, тому сутність речі, її ідею слід шукати в її видових особливостях, що не дозволяють їй зникнути в загальному і становити основу її самобутності і досконалості. Особливої довершеності, своєрідної філософської філігранності ця ідея досягла в промові Юркевича на акті Московського університету в 1866 р. під назвою "Розум за вченням Платона і досиць за вченням Канта".

У "Серці..." автор наголосив: щоб світло знань стало життям народу, його духу, воно повинно дійти серця кожної людини — тоді істина стане нашим внутрішнім надбанням. Мислення не вичерпне всієї повноти духовного життя людини. Досконалість розуму ще не свідчить про досконалість людського духу. В оцінці людини не слід обмежуватися вказівкою на її знання істини. Слід звернати увагу на інше: чи хвилює істинна людське серце? Розум не створює законів для душі. Вони записані Богом у серці людини. Кожна людина єдина в світі, неповторна. Любов людини до краси й добра робить її вільною, наближася її до свого ворця. Якщо людина творить добро не від серця, а примусово, або ж виконуючи обов'язок, то її вчинки мають на оральну, а лише юридичну цінність. Егоїзм і розрахунок є сумісні з ширим серцем.

Особливої уваги заслуговують праці Юркевича з педагогіки: "Читання про виховання" (1865), "Курс загальної педагогіки з додатками" (1869). Ідеї, у них відбиті, іногоді не можуть не хвилювати науковця і практика в узі освіти та виховання. Педагогично обґрунтовуючи філософську ідею духовності та уявляючи її як процес

становлення та розвитку, постійного самовдосконалення, Юркевич у "Курсі загальної педагогіки..." наголошує: "Лише істинне пізнання спрашеної сутності духу уможливлює правильне виховання, і тільки правильное виховання надає духові можливості вищілати в дійсному житті свою спрашеною сутність".

У першому розділі піаручника осмислюється значення ідеї у моральному благополуччі людини, у піднесеній до свободи. У другому — загальні вчення про виховання. У третьому — загальна теорія науки. Філософ-педагог визначає мету виховання як таку, що збігається з метою життя. Усі дискусії про мету життя зводяться до двох думок, одна з яких вбачає її мету в іншій, інша — у добродетелах, тобто у внутрішній гідності. У християнському шелії протилежності виникають, тому що щастя людини, відроджені віщим духом, складається з того, що становить її внутрішню гідність. Розбирливість людини в цілях до цілісти надає внутрішньої самоорганізації в і прагнення до досконалості. Не лише життя повинне бути гідним нас, стверджує Юркевич, а й ми при цьому повинні мати і постійно вищілати достоїнство: саме тому людський дух серед світу речей шукає опори серед світу ідеї.

Починаючи з Платона, зазначає П.Д. Юркевич, педагогіка — наука, якої властива релігійна велич як своєрідна спонука вихователю розмежовувати над причинами добра і зла, застерігати себе від легковажних сподівань побороти в людському серці зло лише силою розуму. Для цього передусім потрібно розинати почуття як "світло серця". Світ можна злагодити як символ вищого життя лише почуттями, так само як невинну Душу, як Першотворця. Розум опосередкований "чужою" діяльністю, серце — безпосереднім й несподіваним одкровенням істини.

Держава так повинна виховувати своїх громадян, щоб вони були джерелом її сили, свободи й розквіту. Вони повинна знаходити опору в мужності й мудрості своєї громади, а не в насильстві над ними. Тому лише дух людей є метою виховання. Все інше — да, політика, держава, церква — є лише засобами працівного служіння людини який прийшов прислужити сам Син Божий.

Серед народу має жити і підтримуватись інші думки що серце кожної людини стає благородним не лише через пікт і молитву, а й через знайомство з творчим доробком талановитих людей, зокрема Гомера й Платона. Гуманізація освіти досягається поєднанням історичного й рационального почуттєвого методів, так само, як і виховання. Історичні

пахід не сумісний з таким поглядом на ідеал освіти і виховання, який нехтує духом певної народності і релігії; педагогічна спроба створити людину без індивідуальних характеристик, яка не усібіює в собі ні духу певної народності, ні духу релігії, нагадує спробу "садівника" виростити яблука, груші й вишні, та ще й "фрукт взагалі".

Ідеал освіти і виховання, дорогий серцю Юркевича, пов'язаний з певними вимогами до вчителя. Як і кожен магістр, учитель повинен любити Істину, Добро, Красу... й дітей. Усе мистецтво виховання зосереджується на двох завданнях: поставити учня в інший світ і привести його до такого стану спокою, в якому учень, засвоюючи враження від цього світу, міг би мислити над тим, що відбувається в ньому самому й поза ним. Почуття свободи при цьому повинно переважати. Де дух, там і свобода. Людина вільна, вона мусить жити всередині своїх власних суджень про добро і зло. Безкорисливе щастя вихователя полягає в тому, щоб його діти були досконалими і прекрасними. Виховувати — означає посилювати в душі дитини природне натхнення.

Рабсько-деспотичну рутину життя учитель-вихователь повинен надихати началами вишого життя. Не потріби, що обтяжують життя людини, повинні бути керівними принципами педагогіки. Педагогіка мусить усі сили зосередити на тому, що зумовлює піднесення людини до Істинної Людини. Дітям властивий споглядальний напрямок духу, який засвоює світ не у вузьких межах індивідуального розрахунку, а так, як його засвоюють ангели і вищі уми людства. Діти значно більше, ніж дорослі, захоплюються спогляданням речей і мріями про них. Мрії ж, наголошує Юркевич, є батьківщиною будь-якого сильного мислення і розуміння. Рухлива дитяча уява відтворює всі форми явищ: від листочка на дереві до зоряного неба. Дитина прагне знань, прагне перенести у свою душу всі образи світу, щоб серцем випробувати їх значення. Якщо цей споглядальний напрямок духу не розвинений, то ніякими силами не можна зберегти в людині Людину.

Заключне слово

"Любов с джерела чистого життя..."
(Г. С. Сковорода)

От і завершуються наші роздуми над проблемою Краси педагогічної дії крізь призму філософії освіти України на порозі ХХІ ст. через риноваций освіти технології — театральну педагогіку й педагогічну риторику, як спрямовані на формування інтелектуальної, духовно-моральної особистості.

Освіта через одухотворене мистецтво — цей шлях до Храму обирають освітні України, які конфронтують парадигму боротьби матеріального з ідеальним прагнути замінити на союз науки й мистецтва, науки й релігії з метою уникнення морального паралчу духовної деградації, інтелектуального спустошення України у цей нелегкий час соціально-економічної духовної трансформації.

Людина з кооперантським (розуміючим, приймаючим, віддаючим, довірючим) типом свідомості, планетарним мисленням, "філософією серця" має безмежну могутність, має майбутнє.

Мета освіти — сформувати готовність людини до життя, до життєтворчості за будь-яких обставин, зміст освіти — формування істинного ставлення людини до Бога, до людей, до себе, до світу.

Вчитель — духовно-моральний ініціатор народу — на рубежі віков замислюється над таємницями Творчості, Педагогичної майстерності крізь призму Слова — "перла многощінного".

Словом мають майстерно владіти як дивовижним даром Бога і поет, і оратор, і філософ-мудрець, і учитель, і священнослужитель...

Великий філософ-гуманіст ХХ ст. О. Ф. Лосєв створив таку похвалу Слову: "Слово — могутній діяч думки й життя, слово піднімає уми й серця... Слово рухає народними масами..., слово пробуджує свідомість, волю, глибоку почуттів, робить слабку людину героєм, злідчене існування — титанічним устремленням... Іменем і словами створений і стоїть світ." (Лосєв А. Ф. Міф. Число. Сущність. — М., 1994. — С. 482).

Розбудова демократичної України вимагає нового філософсько-дидактичного осмислення проблеми Професіоналізму вчителя, що, на наш погляд, ґрунтуються на

інтелектуальних, морально-духовних засадах творчої особистості — "чистої серцем" (Біблія).

Поет-академік М. Т. Рильський писав:

"... бо з чистоти родилася наша пісня,
бо з чистоти родилося наше слово,
бо сам Шевченко виник з чистоти."

Слово і космос — ще одна нерозгадана таємниця. В естетиці стойків розвивались ще космічного слова, як висловленого велинням самої долі. Павло Флоренський називав слово "магічним", "містичним" посередником між світом внутрішнім і зовнішнім.

Благодатне й прекрасне слово любові й мудрості — золотий ключ до щастя особистості, процвітання суспільства, духовної величини народу. Молода демократична Україна, відроджуючи "риторику любові", тим самим відроджує й себе, інтегруючись в "інформаційні поля Всесвіту". Наші суспільно-політичні, економічні, ідеологічні та інші катаклизми не повинні зупинити вогненне слово Правди, Добра, Любові, Краси.

Національне виховання, реформована освіта України на порозі ХХІ ст. мусять викликати і емоції, які піднесуть красу й вірність, цінність життя, зміцнить Любов і прихильність до людей — творців прекрасного, бо "тільки мистецтво дає змогу заглянути в чужу живу душу, пережити її горе, її радощі, мистецтво виникає в нас інтерес, зашкавлення до інших людей і їх духовного життя" (Дія Русова С. Вибрані педагогічні твори. — К., 1996. — С.147).

Наш час — час глибокого осмислення життя, творчості, вибору шляху на роздоріжжі. Який "шлях широкий" обере кожна особистість — таким буде її майбутнє. Помошимося разом, аби ми не були "без'язиковими рабами", — "правнуками поганими", аби відродилася слава України!

Ридаю,
молю, ридаючи : пошли,
подай душі убогій силу,
щоб огненно заговорила,
щоб слово пламенем взялось,
щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
і на Україні святилось
те слово, Божеє кадило,
кадило істини. Амінь.
(Т. Г. Шевченко)

Зміст

Вступне слово

Глава I. Теоретичні аспекти культури і культурного розвитку людини

§1. Культура і людина в умовах соціально-економічного розвитку суспільства	6
§2. Мистецтво як засіб творення особистості	21

Глава II. Філософська проекція освіти і освітньо-виховних технологій

§1. Про предмет філософії освіти	34
§2. Філософія виховання особистості в контексті розбудови Української держави	44

Глава III. Освітні технології у вимірах педагогічної рефлексії

§1. Про сучасні парадигми освіти	52
§2. Технорусно-дидактичне моделювання і проектування — засіб вирівнювання суперечностей в освіті	65

Глава IV. Педагогіка як мистецтво

§1. Особливості образного мислення	76
§2. Образ у мистецтві театру	82
§3. Театральне мистецтво у вимірах педагогіки	87
§4. Театральне мистецтво у вимірах психології	91
§5. Театральне мистецтво у вимірах естетики	95

Глава V. Краса педагогічної дії

§1. Педагогічна і акторська дія	101
§2. Педагогічна сумісність і педагогічне сприймання	108
§3. Урок — театр одного актора	117

Глава VI. Краса в контексті соціального поступу	
§1. Від людини розумної до людини духовної	123
§2. Духовна краса жінки в культурному просторі України	127
	145
Глава VII. Риторика як мистецтво	152
§1. Духовний потенціал гуманістичної риторики в системі професійної підготовки педагога	152
§2. Риторика любові й риторика влади у логосфері сучасної культури	184
§3. Морально-естетичний потенціал похвального красномовства	199
§4. Риторична стика: традиції та сучасність	211
Глава VIII. Педагогічна риторика	227
§1. Імідж вчителя крізь призму риторики	230
§2. Формування риторичної культури особистості в школі нового типу	236
§3. Формування риторичної культури особистості в умовах вищої освіти	248
§4. Красне слово Т.Г. Шевченка і відродження національної школи красномовства	258
§5. В.О. Сухомлинський про мистецтво слова педагога	265
Глава IX. Формування духовної культури особистості засобами благодатного слова (гомілєтики)	274
§1. Йоанн Златоуст — світильник гомілєтичного мистецтва	279
§2. Формування духовної культури особистості засобами гомілєтики у творчій спадщині Івана Огієнка (митрополита Іларіона)	287
3. "Філософія серця" в християнському віровченні Г.С. Сковороди і П.Д. Юркевича	292
Ізключне слово	299

УКРАЇНСЬКО-ФІНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
МЕНЕДЖМЕНТУ І БІЗНЕСУ

ПРОВОДИТЬ НАБІР
БАЖАЮЧИХ НАБУТИ ПЕРШУ АВО ДРУГУ ВИЩУ ОСВІТУ
ЗА СПЕЦІЛЬНОСТЯМИ ТА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯМИ:

- фінанси і кредит (банківська справа, страхова справа, фінансовий менеджмент, кредит);
- облік і аудит;
- економіка підприємства та правове забезпечення підприємницької діяльності;
- маркетинг;
- менеджмент у промисльній сфері та правове забезпечення підприємницької діяльності;
- менеджмент у нетривіальній сфері (побутове обслуговування, туризм, спорт та шоу-бізнес);
- менеджмент землеробсько-економічної діяльності підприємства;
- інформаційні технології в менеджменті.

Перша вища
(на базі середньої освіти)

Очна форма навчання — 5 років.
Заочна форма навчання — 5,5 років.
Місцевий екстернат.
На базі середньої спеціалізації та незакінченої вищої освіти — 2-3 роки.

Друга вища
(на базі першої вищої освіти)
Очно-заочна форма навчання.
Строк навчання 1,5 роки.

Вступники подають:

- документ про середню освіту в оригіналі;
- медичну довідку (форма 085-у);
- 4 фотографії 3x4;
- копію свідоцтва про народження;
- заяву.

- диплом про вищу освіту в оригіналі;
- копію додатку до диплому;
- 4 фотографії 3x4;
- заяву.

Інститут здійснює 2 види спеціалістів, котрі працюють у промислових банках, СП, комерційних структурах України та за кордоном.

Інститут має діленцю та акредитацію за III рівнем, єдиним державним дипломом спеціаліста.

Адреса інституту:

252115, м.Київ, метро "Святошин",

вул. Депутатська 15/17 (пр-т Вернадського, 10-я).

Тел.: (044) 450-64-90, 443-72-46, 444-32-34, факс: (044) 444-05-

Залюй Іван Андрійович
Сагач Галина Михайлівна

КРАСА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ

Навчальний посібник

Редактор
В.А. Гаврилюк

Технічний редактор
Г.Г. Соболевський

Комп'ютерний набір
О.П. Баклан, А.А. Шегельської

Комп'ютерна верстка
Т.М. Сідоркіної

Здано до набору 01.09.97. Написано до друку 03.10.1997.

Формат 84x108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15.96. Ум. фабр-відб. 18.06.
Обл. вид. арк. 19.8. Зам. 3885.

Видання надруковано з оригінал-макету, підготовленого відповідно
Українсько-фінського інституту менеджменту і бізнесу,
252115, м.Київ, вул. Депутацька, 15/17.
Видруковано з готових позитивів в друкарні
видавництва "Київська панда".

ВИШІЙ ЗАКЛАД ОСВІТИ
«УКРАЇНСЬКО-ФІНСЬКИЙ ІНСТИТУТ
МЕНЕДЖМЕНТУ І БІЗНЕСУ»